

АРХЕОЛОГИЯ

год. LI

2010

кн. 1-2

Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, а също информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака вкл. интервалите, като в този обем се включва и научният апарат. Научният апарат се представя по т. нар. харвардска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетаята - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-7; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в която първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транслитерация на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучния ред на фамилните имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви - а, б, в и т. н. или а, b, c и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответният том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: „- В“ или съответно „- In“, а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956a: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956б: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е да има линеен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат А4 и да издържат намаление, а снимките - не по-големи от 13 x 18 см. Изображенията от растерен тип, предавани на CD или DVD, да бъдат в следните формати: Joint Photographic Experts Group (JPEG, JPG) или Tagged Image File Format (TIFF, TIF) с резолюция не по-ниска от 300 dpi за снимки и 600 dpi - за схеми и изображения от векторен тип (Adobe Illustrator (AI), Encapsulated PostScript (EPS), Corel Draw (CDR), Windows Meta File (WMF)).

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/8 от текста им.

Ръкописите се предават на CD или DVD в Rich Text Format (MS Word с разширение .rtf), с шрифт Times New Roman, Regular, 12 pt, Page Margins 3.5, Space line 1.5. Заглавието и името на автора са ляво подравнени и заглавието е получерно (Bold). Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия в курсив. Изисква се една разпечатка на текста и копия на илюстративния материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

Българска академия на науките
Национален археологически институт и музей

АРХЕОЛОГИЯ

год. II

2010

кн. 1-2

Археология

Орган на Националния археологически институт и музей - БАН
Списанието е основано през 1959 г.

ISSN 0324-1203

Главен редактор: Васил Николов

Редакционна колегия: Сергей Торбатов (зам.-главен редактор),
Крум Бъчваров (секретар), Иван Панайотов, Анелия Божкова,
Евгения Генчева, Методи Даскалов, Валери Григоров, Костантин Дочев

Литературен редактор: Мария Узунова

Превод на английски език: Бисерка Гайдарска

Arheologia (Sofia)

Journal of the National Institute of Archaeology and Museum - Bulgarian Academy
of Sciences

This journal has been published since 1959.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Committee: Sergey Torbatov (Vice-Editor-in-Chief),
Krum Bacvarov (Secretary), Ivan Panayotov, Anelia Bozkova, Evgenia Gencheva,
Metodi Daskalov, Valeri Grigorov, Konstantin Dochev

Typeset Editor: Maria Usunova

Summaries translated by: Bisserka Gaydarska

Адрес на редакцията: Национален археологически институт и музей,
Съборна 2, София 1000
факс: 988 24 05, e-mail: aim-bas@aclubcable.com
Address: National Institute of Archeology and Museum,
2 Saborna St., BG-1000 Sofia
fax: +395 2 988 24 05; e-mail: aim-bas@aclubcable.com

На корицата:

Чаша с нисък крак от тип coral red от Несебър.
Снимка Анелия Божкова.

On the cover:

A stemless cup of the coral red type from Nesebar.
Photo Anelia Bozkova.

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

<i>Васил Николов.</i> Сол и злато: Провадия-Солницата и Варненският халколитен некропол	7
<i>Анелия Божкова.</i> Чернофирнисова керамика от класическата епоха в България - актуален прочит на проблема	18
<i>Павлина Владкова.</i> Античен производствен център при Павликени (Долна Мизия). Част втора. Апликации за керамични съдове	29
<i>Венелин Бараков.</i> Крепостното строителство по горното течение на реките Росица и Янтра през късната античност и средновековието	47
<i>Георги Атанасов.</i> Монети, монетарници и монетно обращение в Добруджанското деспотство през втората половина на XIV век. Част II. Местни и чужди емисии	61
<i>Деян Рабовянов, Станимир Димитров.</i> Средновековно защитно въоръжение от Царския дворец в Търновград	77

СЪОБЩЕНИЯ

<i>Мартин Николов.</i> Каменни брадви с дупка от бронзовата епоха в Северозападна България	90
<i>Таня Христова.</i> Бртва с втулка от средната бронзова епоха	101
<i>Михаил Христов.</i> За хронологията на Габровското градище	106
<i>Валери Григоров.</i> Раннохристиянски амулет от късноантичната крепост Боровец до Правец	112

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

<i>Светла Петрова.</i> Трајче Нацев. Доцноантичкиот град Баргала. Штип, 2008, 256 стр., 12 плана, 4 чертежа и 3 карти	115
--	-----

ПРЕГЛЕД

<i>Красимира Карадимитрова. Изложба “Аз писах. Българска кирилска епиграфика” в Националния археологически музей</i>	117
Научни публикации на специалистите от Националния археологически институт и музей-БАН през 2009 г. Събрали и подготвили за печат: Георги Иванов, Петър Димитров	119
<i>Мария Узунова. Защитени дисертации</i>	128

IN MEMORIAM

Димчо Аладжов. Живот, отдаден на археологията	139
Публикувани през 2008-2010 г. научни книги по археология на българските земи	140

Георги Атанасов -	email: geoatal@abv.bg
Венелин Бараков -	email: tryavna_museum@mail.bg
Анелия Божкова -	email: aneliabozkova@yahoo.com
Павлина Владкова -	email: pavlina_v@hotmail.com
Валери Григоров -	email: valerig@abv.bg
Станимир Димитров -	email: gladiator_mir@abv.bg
Васил Николов -	email: vassil.nikolov@abv.bg
Мартин Николов -	email: nikolov_m66@yahoo.com
Деян Рабовянов -	email: rabovyanov@gmail.com
Михаил Христов -	email: misho.hristov@abv.bg
Таня Христова -	email: tnaidenova@abv.bg

CONTENTS

STUDIES

<i>Vassil Nikolov</i> . Salt and Gold: Provadia-Solnitsata and the Chalcolithic Varna Cemetery	7
<i>Anelia Bozkova</i> . Black-glazed pottery from the Classical period in Bulgaria: A new review of the problem	18
<i>Pavlina Vladkova</i> . The ancient production center at Pavlikeni (Lower Moesia). Part Two. Appliqué vessels	29
<i>Venelin Barakov</i> . Fortress-building along the upper courses of the rivers Rositsa and Yantra in Late Antiquity and the medieval period	47
<i>Georgi Atanasov</i> . Coins, mints and monetary circulation in the Dobruja despotate in the second half of the fourteenth century AD. II. Local and foreign series	61
<i>Deyan Rabovyanov, Stanimir Dimitrov</i> . Medieval armor from the Royal Palace in Tarnovgrad	77

REPORTS

<i>Martin Nikolov</i> . Bronze Age shaft-hole stone axes from Northwestern Bulgaria	90
<i>Tanya Hristova</i> . A bronze shaft-hole axe from the Middle Bronze Age	101
<i>Mihail Hristov</i> . More on the question of the chronology of the Gabrovo gradishte	106
<i>Valeri Grigorov</i> . An Early Christian amulet from the Late Antique fortress of Borovets near Pravets	112

REVIEWS

<i>Svetla Petrova</i> . Трајче Нацев. Доцноантичкиот град Баргала. Штип, 2008, 256 стр., 12 плана, 4 чертежа и 3 карти	115
--	-----

NEWS

<i>Krassimira Karadimitrova</i> . The exhibition <i>I wrote. Bulgarian Cyrillic Epigraphy</i> at the National Museum of Archaeology	117
---	-----

Publications of the staff of the National Institute of Archaeology and Museum – BAS
in 2009. Collected by *Georgi Ivanov and Petar Dimitrov* 119

Maria Uzunova. Defended dissertations 128

IN MEMORIAM

Dimcho Aladzhov: A Life Dedicated to Archaeology 139

Books on Bulgarian archaeology, 2008-2010 140

Georgi Atanasov -	email:geoatal@abv.bg
Venelin Barakov -	email:tryavna_museum@mail.bg
Anelia Bozkova -	email:aneliabozkova@yahoo.com
Stanimir Dimitrov -	email:gladiator_mir@abv.bg
Valeri Grigorov -	email:valerig@abv.bg
Mihail Hristov -	email:misho.hristov@abv.bg
Tanya Hristova -	email:tnaidenova@abv.bg
Martin Nikolov -	email:nikolov_m66@yahoo.com
Vassil Nikolov -	email:vassil.nikolov@abv.bg
Dejan Rabovjanov -	email:rabovyanov@gmail.com
Pavlina Vladkova -	email:pavlina_v@hotmail.com

Сол и злато: Провадия-Солницата и Варненският халколитен некропол

Васил Николов

В началото на 70-те години на миналия век светът на специалистите-праисторици е удивен от една сензация - откриването на *къснохалколитния Варненски некропол* на брега на Варненското езеро, в непосредствена близост до западния бряг на Черно море. Причината за огромния интерес е не самото откриване на некропол от това време, а в намирането в него на хиляди изумително направени златни предмети и на хиляди други предмети на престижа от мед, минерали, камък, кремък, обсидиан, средиземноморски мекотели, както и стотици керамични съдове (Ivanov 1991). Дотогава, а и досега, Старият свят не познава такава концентрация на богатство от втората половина на V хилядолетие пр. Хр. През периода 1972-1991 г. Иван Иванов проучва над 300 гроба, около 80% от които с трупополагане в хокерна позиция или в изпънато положение по гръб. Голямата част от тях съдържат нормалния за времето си погребален инвентар и по изключение - дребни златни предмети, но една, макар и по-малка част от тази група гробове имат значително повече златни и медни предмети. Изключителен интерес предизвиква гроб на мъж с голямо количество златни украшения и медни сечива, два керамични съда със златна боя, лък със стрели и скиптер. Без съмнение в този гроб е положен висш персонаж в социалната йерархия - вероятно племенен вожд-жрец. Останалите около 20% гробове са кенотафи, т.е. ями с гробен инвентар, но без човешки скелетни останки. Кенотафите са различни по вид и по богатство и явно отразяват обреди, свързани с хора с различни рангове. Особен интерес в тази група "гробове" предизвикват трите глинени маски със златни предмети по тях, моделирани на дъното на гробната яма. В други случаи гробният инвентар повтаря характера и подреждането му при реалните гробове. В трета група кенотафи знаците на социалния статус са поставени в торба и са погребани. Варненският некропол е предмет на многобройни различа-

ващи се интерпретации, но за авторите им няма съмнение, че е оставен от високоорганизирано йерархично общество (напр. Nikolov 1991).

Многобройни са възможните аспекти на изследване на Варненския некропол, които носят или биха могли да дадат информация за къснохалколитното общество. В това кратко изложение обаче ме интересуват преди всичко причините за появата на такъв, необичаен за времето си некропол, включващ значителен брой гробни ями с висока концентрация на разнообразен по вид и материал гробен инвентар, както и причините за появата на този некропол именно край Варненското езеро.

Още след проучването на първите няколко десетки гроба, редица специалисти предлагат идеи за произхода на някои групи предмети от изключително богатия им погребален инвентар. Появява се предположението за произхода на част от златото в некропола от далечни зони в Североизточна Анатолия или Кавказ (Hartmann 1978). Като основен начин за акумулирането на това богатство се приема или морската търговия с медни предмети, изработени край Варненското езеро от айбунарска (източнотракийска) руда (Todorova 1978, 141-142), или обменът с вътрешността на региона срещу добивана от морската вода сол (Радунчева 1986, 18). Съществуването на къснохалколитен център за морска търговия край Варненското езеро предполагат и други изследователи (Freu 1991).

Проучванията на халколитната култура през последните две десетилетия дават възможност за корекции на предложените вече хипотези. Изглежда много вероятно край Варненското езеро през късния халколит наистина да се е развил металургичен център, макар че в региона на север от Стара планина до Дунавската делта, а и на север до Карпатите няма използвани през късната праистория находища на съответните метални руди. Вероятно и заради това продукцията на този металургичен

център не е била предназначена за търговия с региона на север, включително и на север от Дунавската делта, както се предполагаше, нито за търговия в друга посока, а той е работил за нуждите на крайезерната общност (срв. Димитров 2007), т.е. произвежданите в него медни и златни предмети са били предназначени само за местни потребители. От друга страна добивът на сол чрез открито слънчево изпаряване на слабо солената тогава вода от Варненското езеро или дори от по-отдалеченото море би бил изключително неефективен и трудоемък. Ако такова производство можеше да бъде в основата на „богатството“ на Варненския некропол, много по-ефективно би било това да става при далеч по-подходящи физико-географски условия (климат и релеф) на юг по брега на Черно море (срв. местоположението на Поморийските солници). Няма данни по морския бряг на север от нос Емине някога да е произвеждана сол чрез слънчево изпаряване на морска вода.

Явно е, че изказаните по-рано предположения за причините за акумулиране на „богатството“ на Варненския некропол не намират потвърждение в по-късните изследвания.

Има две теоретични възможности за натрупване на престижни предмети в района на Варненското езеро през късния халколит - наличие на разнообразни местни суровини за тяхното изработване на място или внос на суровини за изработването им на място, както и (независимо от вида на местното производство) внос на готови предмети. Но трябва да се има предвид, че едно от задължителните условия един предмет да носи престиж е той да има далечен „чуждоземен“ произход (на самия предмет или на материала, от който е изработен) (Николов 2005).

Част от предметите, които гробният инвентар включва, са явно местни и са изработени от местни суровини. Това са керамичните съдове, предметите от кост и рог, част от каменните и кремъчните артефакти. За останалите предмети могат да се предположат повече или по-малко отдалечени от Варненското езеро зони на произход.

Кремъчни артефакти. В гробните ями са установени общо 240 броя (Manolakis 2005, 210). Повече от половината от тях са резултат на специализирано производство, извършвано от професионалисти в района на дн. Разград, на около 100 км северозападно от Варненското езеро. Това се отнася особено за дългите до 44 см пластини, белег за висок престиж на погребения. Тези артефакти са получавани в резултат

на размяна („покупка“) (Манолакакис 2002, 15-16).

Обсидианова пластина. Единствена е във Варненския некропол. Според физико-химическия анализ тя произхожда от о-в Мелос в южната част на Егейско море (Манолакакис 2002, 5, 15).

Халцедонови (карнеолови и ахатови) мъниста. В некропола са открити над 500 броя, което е и максималната концентрация на такива предмети от късната праистория на Източните Балкани. Те са продукт на високоспециализирано производство. Суровината за тях вероятно произхожда предимно от Анатолия, макар че някои екземпляри може да са свързани с Източните Родопи (Костов 2007, 66-77). Неясно е обаче дали мънистата са изработвани на място край Варненското езеро или са внасяни като готов продукт.

Артефакти („украшения“) от черупки на морски мекотели (*Spondylos*, *Glycymeris* и *Dentalium*). В гробните ями са намерени над 1100 предмета от *Spondylos* и *Glycymeris* (стоици мъниста, елементи от диадеми, няколко костотин гривни и др.) и над 20 хил. мъниста от *Dentalium* (Ivanov 1991, 130). Суровината произхожда от Егейско море, по чието северно крайбрежие най-вероятно е извършвано производството на престижните предмети (Иванова 2008, 232-233 и цит. там литература); по пътя на обмена те получават разпространение на Източните Балкани. През късния халколит особено изявено е присъствието им в дн. Североизточна България и Добруджа, а Варненският некропол е мястото с най-високата им концентрация.

Медни сечива и „украшения“. Във Варненския некропол са регистрирани около 165 медни предмета. Засега са изследвани 123 от тях, които се разпределят в три групи: 75 тежки сечива, 34 дребни сечива и 14 „украшения“ (Димитров 2007, 46). Както вече отбелязах, между Стара планина и Дунав няма меднорудни находища; явно рудата или по-скоро готовият метал е донасян в района на Варненското езеро от по-голямо разстояние. Оловно-изотопните анализи, направени на голяма част от медните предмети от Варненския некропол предлагат сравнително ясна полицентрична картина за източниците на метала. Суровината произхожда предимно от Западнопонтийския медноруден район (североизточните части на Странджа планина, на около 120-150 км) - около 55%, по-малко от Източнотракийския медноруден район (източните части на Средна гора, на около

250-270 км) - около 39%, а останалите 6% - от други находища, вероятно в дн. Западна България (на 400-500 км) (Димитров 2007, 46-52).

От Варненския некропол произхождат над 2000 малахитови мъниста за наниз, чиито произход трябва да се търси също в гореспоменатите меднорудни находища.

В по-широкия район на Варненското езеро са известни още няколко къснохалколитни медни комплекса - от селищна могила Голямо Делчево и некропола край нея, от некропола край Девня, от разрушен некропол в м. Кокодива, от разрушен гроб край Варна, както и многобройни случайни находки. Направените оловно-изотопни анализи свидетелстват за приблизително същата структура на произхода на медната суровина като тази от Варненския некропол (Димитров 2007, 52-58).

Златни предмети. В гробовете на Варненския некропол са открити около 3000 златни „украшения“ за тялото и облеклото, обков на жезли и лъкове, както и други малки предмети с общо тегло около 6,5 кг. Именно тези златни изделия предизвикват сензацията, която повече от три десетилетия поддържа силния интерес на специалистите към некропола (срв. Fol, Lichardus 1988). Въпреки това изследванията на златните находки не са извършени в необходимия обем и съответно въпросът за произхода на златото остава в значителна степен открит. Единствените проучвания в този аспект са направени в средата на 70-те години на миналия век на част от златните находки от първите няколко десетки гроба (Hartmann 1978). Обособени са два вида злато: в единия (ВР) има примес от платина, в другия (В) няма. И в двата вида има малък примес от сребро. И докато вид ВР, от който са направени около половината от изследваните златни предмети се среща само в зоната около Черно море, то вид В е разпространен по целия Долен Дунав. Произходът на суровината на вида ВР се търси в Североизточна Анатолия или Кавказ, а на вида В - в Стара планина или Странджа. Като имам предвид някои археологически данни и наблюдения от последните години, във възможния регион на произход на втория вид суровина бих включил и Източните Родопи.

Почти всички представени групи предмети (според материала за изработката им) от Варненския къснохалколитен некропол имат своите предходници в *среднохалколитния некропол Варна II* (с три проучени гроба), който се намира също край брега на Варненското езеро (Иванов 1978). Освен това в некропола са реги-

стрирани предмети от серпентинит (вероятно от Източните Родопи) и нефрит (вероятно с извънбалкански произход) (Костов 2007, 52-59).

Краткият анализ на няколко групи предмети от гробния инвентар във Варненския къснохалколитен некропол свидетелства за неместен произход на суровината за тяхната изработка. Някои групи артефакти най-вероятно са произведени на друго място, близо до източника на суровината. Тук бих включил големите кремъчни пластини, обсидиановата пластина, халцедоновите мъниста, „украшенията“ от черупки на морски мекотели, предмети от редки каменни породи. Явно е, че поне голямата част от медните сечива и „украшения“, както и златните предмети са изработвани на място, но от вносна суровина. Засега единствено доставката на престижните дълги кремъчни пластини и някои други кремъчни артефакти може да се свърже с територията на север от Варненското езеро, по-конкретно с района на Разград. Всички останали „търговски връзки“ очертават активни взаимоотношения с региона на юг - от долината на Камчия и Източна Стара планина до Странджа, Сакар и Източните Родопи. Допускам и спорадични контакти с райони от Централните Балкани и Северна Анатолия¹, но те може и да са опосредствени. Използването на морски плавателни средства приемам за възможно, но едва ли морските пътища са имали съществена роля в икономическия просперитет на крайезерната общност през средния и късния халколит.

Няма съмнение, че „богатството“ на Варненския некропол, включващо огромен за времето си брой предмети на престиж, е придобито чрез регулярни търговски операции, наложени от свързаното с природните дадености регионализирано разделение на труда. Още повече, че добивът на представените по-горе суровини за

¹ От пластове 14-12М на Алишар хююк в северните части на Централна Анатолия произхожда поне една антропоморфна фигура с по няколко дупчици по двете страни на лицето - важна иконографска особеност на почти цялата антропоморфна пластика от западнопонтийския къснохалколитния културен комплекс на Източните Балкани. Пак в пластове 14-12М на Алишар са намерени фрагменти от керамични съдове с графитирана повърхност-фрагментите не са публикувани, но все пак трябва поне да се отбележи, че графитирането на големи полета по керамичните съдове е особеност на ранните фази на късния халколит на Източните Балкани. В близост до южния черноморски бряг на север от Централна Анатолия се намират селищата Дюндартепе и Икизтепе. Керамичният ансамбъл от ареал В в Дюндартепе включва каринирани кули с високо лежащ прелом, с връзана и канелюрна украса по горната част на тялото. Те имат типологически сходства с подобни съдове от късния халколит на Източните Балкани. Пак там намират паралели и поне три публикувани антропоморфни фигури от Икизтепе I с по няколко дупчици по двете страни на лицето.

тези предмети изисква високо ниво на специализация, възможна само в рамките на производствени групи, живеещи и работещи на мястото, където се добива суровината (конкретно за добива на медна руда вж. Димитров 2007, 63).

От изложението стана ясно какви суровини или готови предмети на престижа са внасяни от крайезерната общност през средния и особено през късния халколит. С това стигам до основния въпрос в изследването на всички търговски взаимоотношения - срещу какво е осъществяван този внос, при това в значителен за времето си обем на суровини и предмети с много висока стойност. Внасянето или произвеждането на място на голямо количество престижни предмети означава, че общността край Варненското езеро е успявала ежегодно не само да осигури прехраната си - както показват проучванията - със земеделие, скотовъдство, риболов и лов, но и да отдели достатъчно допълнителен продукт за търговия. Няма основания да се смята, че това е било възможно на базата на селскостопанското производство, условията за което на юг от Стара планина са били дори по-добри. От друга страна регионът между Източна Стара планина и Дунав е беден на суровини, които биха били важни за производството на халколитните общности в Тракия и съседните региони.

Единствената такава суровина, която е жизненоважна за човека и животните, и е налична в района около Варненското езеро, а липсва в Тракия и съседните региони, е *солта*. Солта е единствената стратегическа суровина през неолита и ранния халколит, а заедно с медта - и през късния и финалния халколит. Ето защо солта не само е предпоставка за активна и успешна търговия, но без съмнение е играла и ролята на всеобщ еквивалент през късната праистория (т.е. ролята на първите „пари“) (За ролята на солта в обществото, вкл. и в търговските отношения в пра- и протоисторията вж. Saile 2000).

Съвременните изследвания показват, че минималната доза сол за поддържане на живота на израснал човек, но на границата на биологичната смърт, при това в неподвижно състояние, е 4 г на денонощие. С двойно по-висока дневна доза човек би могъл да живее по-нормално, но без физическо натоварване. Приема се, че при нормална физическа активност човек се нуждае от 2 г сол на 10 кг тегло, т.е. най-често между 12 и 18 г на денонощие. При екс-

тремни натоварвания нормата е още по-висока. Хроничният, дори минимален недостиг на сол предизвиква сериозни смущения на плодовитостта, стигащи до стерилност, закъснение в развитието и комплексни увреждания на организма. Умереният недостиг на сол води до състояние на перманентна умора, анорексия, повдигане и повръщане, физическите усилия са невъзможни. При силен недостиг на сол споменатите симптоми се усилват и предизвикват смъртта на организма.

Тъй като физиологията на животните е сходна с тази на човека, те също се нуждаят от съответно на теглото им количество натриев хлорид. Осигуряването му за домашните животни е задача на тези, които ги отглеждат, защото от това зависи плодовитостта им, теглото им (месото за храна!) и количеството произведено мляко. От значително по-високи дневни дози се нуждаят животните, използвани като работна сила.

Проблемът за целенасочено осигуряване на сол както за себе си, така и за домашните животни, не съществува в огромната част от историята на човека - палеолитните ловци се хранят с месото на дивите животни, от което си набавят необходимата дневна доза сол, а пък самите диви животни намират солта в природата - солени извори, солени камъни, халофитни растения. Проблемът възниква с прехода към произвеждаща икономика, т.е. на прехода към неолитен тип култура преди около 12-14 хиляди години в Предна Азия. Хората стават производители на зърнени храни и започват да отглеждат домашни животни. Ролята на лова на диви животни рязко намалява, а заедно с това се появява неосъзнаваният дотогава проблем за набавяне на жизненоважната сол. С развитието на неолита солта се превръща в единствената стратегическа суровина за тази епоха, суровина, без която новият тип икономика всъщност не би могъл да функционира.

Към незаменимо важните функции на солта за тази епоха трябва да се добави и използването ѝ за консервиране на храни, което е задължителен елемент в бита на ранноземеделското общество. Запазването на запаси храна за целогодишно равномерно поддържане на уседналият начин на живот е част от нововъзникналата система на отношения с природната среда. Освен това солта е необходима и за различни битови производства, на първо място за тези, които са свързани с обработката на животински кожи и тяхното използване.

Като стратегическа суровина през късната

праистория, солта става силна икономическа база на добиващата я общност и съответно силна база за развитие на търговски контакти. Чрез това солта се превръща в двигател на социални и културни процеси.

Единственото местонахождение на каменна сол на Източните Балкани, подходящо за експлоатация и през късната праисторическа епоха, е т.нар. Мировско находище край Провадия. Огромното солно тяло има форма на пресечен конус, чиято горна повърхност е овал с размери 450 x 850 м. От намиращото се върху него на дълбочина от 9 до 20 м "солно огледало" са изтичали солени извори с концентрация на сол, близка до максималната, която е около 312 г на литър.

През 2005 г. започнаха теренни проучвания на комплексния археологически паметник Провадия-Солницата. Доскоро така определяхме праисторическата селищна могила, върху която и с част от културния пласт на която много по-късно е натрупана тракийска надгробна могила. Разкопките на праисторическия пласт (от късния неолит и халколита) продължават вече пет сезона и дават изключително интересни резултати, вкл. и в контекста на заявената тук "солна" проблематика (Николов 2005а; Николов 2008; Николов, Петрова, Бъчваров и др. 2009). През 2008 г. непосредствено край селищната могила беше установен и огромен по площ халколитен солодобивен комплекс, което уплътни предположенията за ролята на праисторическия солодобивен център Провадия-Солницата през неолита и халколита.

Селищната могила, която преди частичното ѝ разрушаване за натрупването на тракийската надгробна могила е имала културен пласт с дебелина около 6 м и диаметър 105 м, както и халколитният производствен комплекс край нея, лежат върху огромния пресечен конус на солното находище, от което бликат солените извори.

По време на *къснонеолитната култура Караново III-IV*, която обхваща цяла Тракия през периода около 5400-5200 г. пр. Хр., група нейни носители прекосява Стара планина, заселва се до солените извори близо до дн. Провадия и започва да добива сол.

Производството на сол през късния неолит става чрез изваряване на разсол от изворите в специално изработвани за целта тънкостенни керамични съдове, поставяни в специално изградени масивни куполни пещи. Пещите, чиято производителност е около 10 тона твърда

сол на година, се намират в постройки вътре в селището. Оказва се, че изваряването на разсол в керамични съдове е най-ранния регистриран в Европа случай на тази технология за получаване на сол, а Провадия-Солницата е най-древният засега солодобивен център на стария континент.

През 2005-2007 г. са проучени останките от къснонеолитна двуетажна постройка, която е имала площ около 55-60 кв. м. На пода на долния ѝ етаж е установено голямо куполовидно съоръжение от глина, предназначено за изваряване на разсол (Николов 2008а). Има четиристранна форма с издути стени и заоблени ъгли. По двете оси размерите му са 1,70 x 1,50 м. Състои се от масивен купол и дебел вътрешен под, но без характерната за домашните пещи по-тънка или по-дебела издигната над пода на помещението основа. Ролята на акумулиращо тяло в този случай е прехвърлена изключително на масивния купол, което подсказва по-различно предназначение на съоръжението в сравнение с това на обикновените домашни пещи. Куполът е масивна конструкция от глина. Стените при основата му имат дебелина около 25 см, а нагоре изтъняват до 13-14 см. Ако се съди по сега запазените в първоначалния си вид стени на купола, максималната му височина отвътре е била около 50 см, а отвън - около 65 см. Съоръжението е имало два входни отвора. Оформени са в източната и южната страна на купола. Източният отвор има ширина 26 см. Вторият вход на съоръжението се е намирал в южната му стена и е бил доста по-голям, вероятно с ширина около 60 см, но е лошо запазен. Наличието на два отвора в купола на къснонеолитна пещ е необичайно. Най-вероятно причината за появата на малкия страничен отвор е в технологичната необходимост от следване на определен температурен режим по време на процеса на изпаряване на разсола и кристализиране на солта, както и заради осигуряване на тяга за отвеждане на парата, което е било осъществимо само чрез регулиран достъп на въздух в съоръжението. През големия отвор са вкарвани керамичните съдове с разсол и в края на цикъла са изкарвани с твърда сол в тях. Подът на съоръжението, заемащ цялото подкуполно пространство с площ около 1,35 кв. м, е направен от силно трамбована глина.

Споменатите керамични съдове за получаване на чиста сол чрез изваряване на солена разтвор (разсол) представляват специфична по характер керамика, която се открива за първи път в късната праистория на Европа. Става дума

за тънкостенни дълбоки керамични купи със специално предназначение (Стоянова 2008). Повърхността на производствените съдове е грубо загладена, а вследствие от употребата им сега е покрита с плътен белезникав налеп. Съдове са тънкостенни, поради което се откриват във фрагментарно състояние. Дебелината на стените им варира от 3-4 до 5-6 мм, като при устието се увеличава до 10 мм. Тънките стени и силната поръзност на тези специално произвеждани съдове са улеснявали изпаряването на разсола. Производствените купи са широко отворени, с дълбоко биконично тяло, чиято най-издута част се намира в горната му трети-на. Дъното им има диаметър от 11 до 18 см. Устието им с диаметър от 32 до 56 см е заоблено и слабо удебелено от вътрешната страна.

Профилирането на устийната част на съдовете навътре предотвратявало разливане на разсол в пещта при вкарване на пълните съдове в нея, а също при нежелано кипене по време на процеса на изпаряване. Максимално достиганата температура по време на изваряването не е трябвало да превишава точката на кипене на разсол с концентрация на натриев хлорид около 312 г на литър (естествената концентрация на разсола от изворите край Провадия), която е 105°С. Като се има предвид площта на подкупното пространство на проучената пещ, както и вместимостта на купите, напълнени до нивото на максималния им диаметър (от 6 до 36 л), може да се предположи, че при оптимално поддръждане чрез съчетаване на купи с различни диаметри и височини, при едно зареждане на съоръжението е било възможно да бъдат изпарени около 90 л солен разтвор. Следователно, при съответната концентрация на натриев хлорид в разсола и при осъществяване на един цикъл на денонощие (теоретично са възможни поне два, но вероятно и три цикъла) ще се получат до 26-28 кг пречистена твърда сол, т.е. до 10 т годишно производство само в една пещ. Ако приемем вариант с предварително "сгъстяване" на разсола на слънце (през по-топлите месеци), произведеното количество би могло да бъде и доста по-голямо.

Изваряването в пещи е практикувано през целия късен неолит, т.е. до началото на V хил. пр. Хр., но засега няма данни за раннохалколитното производство (такъв пласт все още не е установен в проучваната част на тел Провадия-Солницата).

Животът върху селищната могила продължава през *средния халколит* (*култура Хаманджия IV*), т.е. през времето между 4650 и 4500

г. пр. Хр. Именно през средния халколит край селището възниква голям производствен комплекс за добив на твърда сол, който работи и през *късния халколит* (*култура Варна*), т.е. поне през третата четвърт на V хил. пр. Хр. Причина за това е явната необходимост от увеличаване на производството на сол, което става чрез модификация на технологичния процес. През средния халколит, ако не и по-рано, куполните пещи са заменени от големи открити съоръжения - широки ями, в които са нареждани плътно един до друг нов вид керамични съдове - много дълбоки и дебелостенни паници с много по-голям обем от къснонеолитните. Изваряването на разсола става с открит огън, разпален на дъното на ямата в пространствата между допиращите се с устията си паници.

Халколитният производствен комплекс е разкрит частично. Засега изглежда, че площта му е поне 5 дка, но в действителност може би ще се окаже по-голяма. Намира се непосредствено на север-североизток от селищната могила.

Проучена е централната и източната част на една от производствените ями, впоследствие превърната в депо на производствени останки от добива на сол в други подобни структури. Дължината ѝ е около 10,50 м по оста север-юг, а максималната ширина на проучената част е 5 м. Максималната дълбочина на ямата е 1,75 м. Има неправилна, приблизително овална форма, като в северната си част структурата се стеснява. В югоизточната част на съоръжението е разчистен „улей“ с посока приблизително югоизток-северозапад. Разкритата част от него е с ширина 3,80 м и дължина 5,20 м. Това вероятно е подходът към структурата.

Ямата е плътно запълнена от предимно големи фрагменти на много дълбоки и широки дебелостенни керамични паници и голямо количество бяла дървесна пепел. Диаметърът на устието на съдовете е от 30 до 70 см, диаметърът на дъното - около 18-20 см, а дълбочината им е вероятно 50-80 см. Дебелината на стените е от 1,5 до 2,5 см. Външната повърхност е огрубена, под устието са моделирани двойки големи конични пъпки. Вътрешната повърхност на съдовете е загладена. Керамичните фрагменти показват вторично изпичане. В ямата са намесени само няколко тънкостенни фрагменти, които позволяват датиране на съоръжението към началото на късния халколит в региона (*култура Варна*).

Промяната в технологията на добиването на сол чрез изваряване на разсол е очевидна - пещите от късния неолит са заменени от много

по-продуктивни вкопани съоръжения. Дълбоките керамични паници вероятно са нареждани на дъното на ямата така, че устията им са се допирали плътно, а периферните съдове са опирали в стените на ямата. Като се има предвид височината и обърнато-коничната им форма, често със значително предимство на устийния диаметър пред този на дъното, между частите на съдовете под устията са оставали значителни разширяващи се надолу пространства. Тези пространства вероятно са запълвани с горивен дървен материал. През целия процес на изваряване огънят е нагрявал странично предимно горната част на разсола в съдовете - при изпаряването нивото му е падало надолу, но е падало и нивото на горящия отвън огън. С утихването на огъня е падала и температурата, което пък е условие за протичане на процеса на кристализация на солта. В съдовете са оставали твърди конични тела от сол, подходящи за пренасяне дори на дълги разстояния.

Халколитните производители на сол край дн. Провадия са намерили перфектен метод за много по-бърз и значителен за времето си добив на сол, който с право можем да определим като "промишлен". Промяната в технологията на добива на сол, водеща до възможности за рязко нарастване на производствения капацитет на "фабриката" край дн. Провадия през средния и късния халколит, дава силна подкрепа на предположената връзка между производството на сол там и съответно търговията с нея, и удивителното за времето си богатство от предмети на престижа в намиращия се в същия район Варненски къснохалколитен "златен" некропол.

Къснонеолитните производители на сол са задоволявали собствените си нужди от сол най-вероятно с употреба на самия изворен разсол, а твърдата сол е "експортирана" на юг от Стара планина. През средния и късния халколит производството на сол явно достига промишлени за епохата количества. Твърдата сол, която по това време играе ролята на пари, става еквивалент в мащабна търговия със съседни региони, но предимно на юг от Стара планина.

Натрупаните от производителите на сол богатства е трябвало обаче да бъдат защитавани - ето защо през средния халколит селището върху селищната могила е укрепено със силна фортификационна система. Тя се състои от кръгов ров и издигаща се на малко разстояние зад него стена с две срещулежащи по диаметъра на селището порти. Предполагаемите диаметри на вътрешната страна на съоръжението са от 98

до 102 м. Ровът е изкопан в стерилната основа. Направен е в началото на среднохалколитния период Хаманджия IV. Ширината му в горната част е поне 2 м, на места и до 3 м, а дълбочината му е между 2,20 и 3,30 м. Има подчертано асиметричен и силно стесняващ се надолу трапецовиден профил. Отбранителната стена се състои от две свързани части, изградени в различни техники - дървено-глинена палисада и каменни бастиони. Палисадата се издига на 3-4 м зад рова. Състои се от масивна вертикална дървена конструкция и дебел глинен "кожух" около нея. Ширината ѝ е около 80 см, а минималната ѝ височина - около 3 м. Палисадата е прекъсната на две места за югоизточната и северозападната порта. Портите са фланкирани от по два каменни бастиона, изградени от много големи ломени камъни. Размерите на тези от югоизточната порта са 4,50 x 3,30 м. Портата е широка около 2,40 м - толкова, колкото и започващата там улица, която води към центъра на селището. Двата фланкиращи югоизточната порта бастиони са имали минимална височина 3 м, но най-вероятно са били малко по-високи. Заграденото от отбранителната система пространство е около 7 000 кв. м.

В резултат на земетресение около 4550 г. пр. Хр., укрепителната система на тел Провадия-Солницата е силно повредена. Възстановяването на двата каменни бастиона на югоизточната порта е било много по-сложно от изграждането на нови. Новите са изградени зад срутените от по-дребни камъни и имат Г-образна форма. Дебелината на стената им е 1,20 м, а височината им - поне 3 м. Свързани са пак с палисадата. Двата нови „бастиона“ вероятно също не са имали дълъг период на използване. Съборени са при следващо силно земетресение, вероятно в края на среднохалколитния период Хаманджия IV - около 4500 г. пр. Хр.

Тъй като къснохалколитният пласт на селищната могила е напълно унищожен в проучвания досега сектор при натрупването на тракийската надгробна могила, засега няма информация за укрепителната система от това време, но има данни, че отбранителният ров запазва функциите си.

Праисторическият солодобивен център Провадия-Солницата престава да съществува като такъв в края на халколита, когато заради драстични климатични промени животът на хората в огромен ареал на запад от Черно море се трансформира от земеделски в номадски. Една от възможните причини за прекъсването на добива на сол в Провадия-Солницата

е свързана със силното засушаване, довело до пресъхване на солените извори. От друга страна, ако все пак изворите са се запазили, макар и със силно намален дебит, номадизиралото се население от региона вероятно ги е посещавало периодично със стадата си и така е задоволявало директно нуждите от сол за хора и животни. Прекъсването на производството на сол в Провадия-Солницата прекъсва и възможностите за производство и широк обмен на престижни „стоки“ в обхвата на западнопонтитския дял на Циркумпонтитската зона.

Изключително богатата теренна информация от Провадия-Солницата, поставена в контекста на знанието за периода на средния и късния халколит на Западното Причерноморие очертава необходимостта от осмислянето ѝ във всички възможни посоки, някои от които само ще отбележа.

Търговия и търговски пътища. Търговията със сол е основната причина за „особеното“ развитие на района на Провадия-Солницата и Варненското езеро в контекста на къснохалколитните общности в региона. Възможни са две посоки на „износ“ на солта и „внос“ на еквивалентни стоки. Единият път би могъл да бъде Провадийска река, която тече непосредствено до солодобивния център Провадия-Солницата. Според различни сведения, отнасящи се за XIX век, реката е била плавателна за лодки в частта ѝ от солодобивния център и дори по-нагоре от него та до устието ѝ във Варненското езеро, което пък отваря пътя към Черно море. Така солта от Провадия-Солницата е могла да достигне с каботажно плаване далече на юг. Вторият път би могъл да минава през ниския старопланински Айтоски проход, северният край на който се отваря близо до солодобивния център, а в южния му край възможностите за разклоняване към Тракия и съседните ѝ планински зони са многобройни.

Производствени съоръжения, керамични съдове, дървен горивен материал. За разлика от късния неолит, възможностите през халколита за добив на значително количество сол за търговия изисква значително по-големи производствени съоръжения и значително по-голямо количество горивен дървен материал. Засега трудно може да се изчисли количеството необходим труд за изкопаването и поддържането на огромните производствени ями, защото техният брой засега е неопределен. Със сигурност става дума за значителен обем време и физически усилия. Още по-впечатляваща би била инфор-

мацията за броя на произведените и използвани в солодобивния процес големи дебелостенни керамични съдове. Обемът на фрагментите от такива съдове, които са извадени при проучването на около две трети от споменатата по-горе производствена яма е около 20 куб. м, т.е. само в запълнителя на една структура ще се окажат около 30 куб. м фрагменти! Минималният брой големи производствени съдове, регистриран според анализа на фрагментите от ямата, е над 400! Като имам предвид сложността на целия гърнчарски процес в късната праистория, производството на такъв брой съдове изисква значителен обем специализиран труд. Необходимостта от много голямо количество дървен материал, което за по-късните епохи е доказано и чрез данните за обезлесяване на огромни площи в близост до центровете за добив на сол чрез изпаряване на разсол, без съмнение се отнася и за обсъждания случай. Изсичането, пренасянето от по-малко или по-голямо разстояние (няколко километра) и насичането на дървета с праисторически сечива е третата изключително трудоемка дейност в подготовката на процеса на добив на твърда сол от изворен разсол в обсъждания халколитен производствен комплекс.

Производствен процес. Производството на сол по предположения по-горе начин изисква, от една страна, постоянните усилия на поне няколко „соловари“ за всяка яма, а от друга страна, техният труд трябва да е високо специализиран. Не е възможно да се прецени колко специализирани „екипи“ са работели едновременно, но броят на специализираните работници едва ли е бил малък. Би следвало да се предположи, че процесът на соловарене във вкопаните съоръжения сам по себе си е изискивал съществен обем обществена енергия.

Селище и укрепителни съоръжения. Едновременно с функционирането на производствения комплекс съществува и селището върху селищната могила. То възниква през средния халколит и още с изграждането си е оградено с масивно укрепително съоръжение, съставено от ров, дървено-глинена палисада и каменни бастioni. Най-вероятно е използвано и през късния халколит. В значителна степен изграждането и поддържането му е свързано с необходимостта от опазване на съхраняваната зад стените му готова продукция на твърда сол. Без да се впускам в конкретни анализи и изчисления, явно е, че обемът на необходимия труд за изграждането на това съоръжение, както и за преизграждането му след едно много силно

земетресение, е изключително голям.

Обществена организация и обществена структура. Предложените кратки анализи са основание да се мисли за сложна социална структура на човешката общност, ангажирана с „промишленото“ по обем солно производство в Провадия-Солницата през средния и късния халколит. За тази дейност явно е бил необходим трудът на много повече хора, отколкото са живели в селището край производствения комплекс, което само по себе си изисква добре функциониращ механизъм в организацията на съчетаващите се трудоемки производствени процеси, в които участват много хора. При това всички производствени дейности и търговията със сол изискват специализиран и високо-специализиран труд, което е възможно само в

рамките на по-многобройна човешка общност, способна да инициира и развие иновационна дейност, различна от маргиналното за всяка земеделско-скотовъдна общност производство. В случая тази човешка общност несъмнено обхваща и широка територия около Варненското езеро. Изключително свидетелство за сложната социална организация на тази общност е Варненският къснохалколитен некропол (Nikolov 1991), оставен от нея. Предполагам, че въпреки сложната ѝ йерархична социална организация, крайезерната общност все още се е вписвала в егалитарния модел, подчинен на принципа на престижа и само външни причини, довели до залеза на тази цивилизация, не са позволили прехода към елитарния модел и ранната държавна организация.

Цитирана литература:

Димитров 2007: К. Димитров. Медната металургия по западния бряг на Черно море (средата на V - началото на IV хил. пр. Хр.). Автореферат на дисертация. София, 2007.

Иванова 2008: М. Иванова. Крайбрежни селища и морски контакти през халколита на Западното Черноморие (V хил. пр. Хр.). - В: М. Гюрова (ред.). Праисторическите проучвания в България: новите предизвикателства. София, 2008, 229-237.

Иванов 1978: И. Иванов. Раннохалколитни гробове до град Варна. - Известия на Народния музей - Варна, 14, 1978, 81-93.

Костов 2007: Р. Костов. Археоминералогия на неолитни и халколитни артефакти от България и тяхното значение за гемологията. София, 2007.

Манолакакис 2002: Л. Манолакакис. Функцията на големите пластини от Варненския некропол. - Археология, 2002, 3, 5-17.

Николов 2005: В. Николов. Престиж и белези на престиж в неолитното общество. - Археология, 2005, 1-4, 7-17.

Николов 2005а: В. Николов. Първи свидетелства за най-ранното солодобиване в Европа. - Археология, 2005, 1-4, 109-117.

Николов 2008: В. Николов (ред.). Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. Разкопки 2005-2007 г. София, 2008.

Николов 2008а: В. Николов. Постройка 5: архитектура и съоръжения. - В: В. Николов (ред.). Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. Разкопки 2005-2007 г. София, 2008, 87-115.

Николов, Петрова, Бъчваров и др. 2009: В. Николов, В. Петрова, К. Бъчваров и др. Провадия-Сол-

ницата: археологически разкопки и изследвания през 2008 г. Предварителен отчет. София, 2009.

Радунчева 1986: А. Радунчева. Обществено-икономическият живот на Добруджа и Западното Черноморие през енеолита. - Векове, 1986, 1, 15-20.

Стоянова 2008: П. Стоянова. Постройка 5: керамични съдове за производство на сол. - В: В. Николов (ред.). Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. Разкопки 2005-2007 г. София, 2008, 135-154.

Fol, Lichardus 1988: A. Fol, J. Lichardus (Hrsg.). Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation. Saarbrücken, 1988.

Fray 1991: O. H. Fray. Varna - ein Umschlagplatz für den Seehandel in der Kupferzeit? - In: J. Lichardus (Hrsg.). Die Kupferzeit als historische Epoche (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55), Bonn, 1991, 195-201.

Hartmann 1978: A. Hartmann. Ergebnisse der spektralanalytischen Untersuchung äneolithischer Goldfunde aus Bulgarien. - Studia praehistorica, 1-2, 1978, 27-45.

Ivanov 1991: I. Ivanov. Der Bestattungsritus in der chalkolithischen Nekropole von Varna. - In: J. Lichardus (Hrsg.). Die Kupferzeit als historische Epoche (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55). Bonn, 1991, 125-149.

Manolakakis 2005: L. Manolakakis. Les industries lithiques eneolithiques de Bulgarie (Internationale Archäologie, 88). Rahden/Westf., 2005.

Nikolov 1991: V. Nikolov. Zur Interpretation der späteneolithischen Nekropole von Varna. - In: J. Lichardus (Hrsg.). Die Kupferzeit als historische Epoche

(Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55), Bonn, 1991, 157-166.

Saile 2000: T. Saile. Salz im ur- und frühgeschichtlichen Mitteleuropa - Eine Bestandsaufnahme. - Bericht

der RGK, 81, 2000, 130-235.

Todorova 1978: H. Todorova. Das Spätäneolithikum an der westlichen Schwarzmeerküste. - *Studia praehistorica*, 1-2, 1978, 136-145.

Salt and Gold: Provadia-Solnitsata and the Chalcolithic Varna cemetery (Abstract)

Vassil Nikolov

In the early 1970s the archaeological establishment was excited by the discovery of the late Chalcolithic Varna cemetery on the Varna lake-shore, northeast Bulgaria, on the western Black Sea coast. The reason for the great interest is the thousands of exquisitely made gold artifacts and other prestigious items made of copper, minerals, stone, flint, obsidian and Mediterranean mollusk shells. It is beyond any doubt that the cemetery, which dates back to the second half of the fifth millennium BC, was left by a highly organized hierarchical community.

I am particularly interested in the reasons for the occurrence of such a cemetery which was unusual for that period as well as the reasons for the very appearance of that cemetery near the Varna Lake. There are two theoretical possibilities for the accumulation of prestigious items in that area during the late Chalcolithic: availability of various local raw materials or import of materials for local manufacturing as well as import of finished artifacts.

Some of the items found at the cemetery are local and made of local raw material: ceramic vessels, bone and horn/antler artifacts, some of the ground stone and chipped stone artifacts. The remaining finds can be assumed to originate from more or less distant areas.

The short consideration of several groups of grave goods testifies to non-local origin of the raw material for their making. Some artifact groups were probably made elsewhere: long flint blades, a n obsidian blade, chalcedony beads, "ornaments" of mollusk shells, articles of rare stone varieties. At least the most copper tools and "ornaments" as well as the gold items were made locally but of imported raw material. So far, only the delivery of long flint blades can be associated with the territory north of the Varna Lake. All other "trade connections" speak of active interrelations with the region to the south: from the Kamchia valley and the

Eastern Balkan Range to the Strandzha Mountain, Sakar and the Eastern Rhodope. I also assume sporadic contacts with regions of the Central Balkans and northern Anatolia. I hypothesize the use of sea vessels but the sea ways could have hardly played an essential role in the economic prosperity of the near-lake community.

There is no doubt that the "wealth" of the Varna cemetery, including a huge number of prestigious items for that period, was gained through regular trading operations.

The only raw material which is vitally important for man and the animals and which is available in the area near the Varna Lake, and not available in Thrace and the neighboring regions, is salt. Salt was the only strategic raw material during the Neolithic and early Chalcolithic and along with copper, during the late and final Chalcolithic. Therefore salt was not only a prerequisite for active and successful trade but definitely played the role of a general equivalent during the later prehistory.

The only rock salt deposit in the Eastern Balkans which was suitable for exploitation during the later prehistory was the so-called Mirovo salt deposit near Provadia. Brine of almost maximum salt concentration (approx. 312 g/l) flowed out from the overlying "salt mirror" seated at a depth of 9-20 m.

During the later Neolithic salt was produced by boiling brine from the springs in thin-walled ceramic bowls specially made for the purpose which were placed in specially built solid dome ovens. The ovens were located in buildings within the settlement. Boiling brine in ceramic bowls is the earliest application of that salt production technology recorded in Europe and Provadia-Solnitsata is the most ancient salt production center on the continent discovered so far.

During the middle Chalcolithic, if not earlier, the dome ovens were replaced with larger open installations, wide pits in which a new type of ce-

ramic vessels were arranged close to each other. They were very deep and thick-walled tubs of much larger volume than that of the late Neolithic bowls. The brine boiling was carried out by an open fire burning on the pit bottom in the spaces between the touching tubs' mouth-rims.

The Chalcolithic salt producers discovered a perfect method for much faster and high salt output for that time. The change in the salt production technology resulting in possibilities for a sharp increase in the production capacity of the "plant" near present-day Provadia during the middle and late Chalcolithic suggests a relationship between the salt production there and salt trading, respectively, and the wealth of prestige items, exceptional for that period, at the late Chalcolithic-'gold'-Varna cemetery located in the same area.

The later Neolithic salt producers satisfied their own salt needs most probably by using the very spring brine and the rock salt was "exported" to the south of the Balkan Range. During the middle and late Chalcolithic, salt production obviously reached industrial quantities for the period. Solid salt which at that time played the role of money became the equivalent of large-scale trading with neighboring regions but primarily to the south of the Balkan Range.

The wealth accumulated by the salt producers had to be protected; during the middle Chalcolithic the settlement on Tell Provadia-Solnitsata was strengthened by a strong fortification system. It consisted of a ditch and a palisade rising above it with two stone gates oppositely positioned along the tell's diameter.

The prehistoric salt production center terminated its existence at the end of the Chalcolithic.

The exceptionally rich field data from Provadia-Solnitsata necessitates its consideration from different angles.

Trade and trade routes. Salt trading was the basic reason for the "exceptional" development of the Provadia-Solnitsata and Varna Lake area within the context of the late Chalcolithic communities in the region.

Production equipment, ceramic vessels, fuel wood. In contrast to the later Neolithic, the capacities for high salt production for trading purposes during the Chalcolithic required considerably larger production equipment, much higher amounts of fuel wood and a huge number of big thick-walled ceramic tubs. It is difficult to calculate the amount of necessary labor cost to be spent but certainly it was a matter of long time and physical efforts.

Production process. The very process of salt boiling in dug-in installations required high specialization and a lot of social energy.

Settlement and fortifications. The labor cost needed for building the Chalcolithic settlement and the complex fortification around it as well as its reconstruction after a strong earthquake is very high.

Social organization and social structure. There are solid grounds to hypothesize a complicated social structure of the community involved in the industrial-scale salt production at Provadia-Solnitsata during the middle and late Chalcolithic. I assume that despite its complex hierarchical social organization, the near-lake community was still based on the egalitarian model subordinate to the principle of prestige and only external forces causing the decline of that civilization hampered the transition to the elite model and the early state organization.

Чернофирнисова керамика от класическата епоха в България - актуален прочит на проблема

Анелия Божкова

Чернофирнисовата керамика е сред най-популярните керамични изделия, разпространени в Западночерноморския ареал и прилежащите тракийски земи през класическата епоха. Съдовете, покрити с черен фирнис, присъстват в разнообразни по вид археологически контексти, имат изключително широка географска наситеност и високи количествени проявления, което им придава качества на благонадежден обект за научно изследване¹. Произходът на чернофирнисовата керамика от българските територии се свързва в голяма степен с апойките по тракийското крайбрежие и в този смисъл е оправдано да се предложи паралелен и същевременно сравнителен анализ на данните от двата етнокултурни контекста - този на колониите и на местния хинтерланд.

Поради характера на съвременните познания, анализът би бил правдив, ако се използват основно данните от гръцките контексти по Западночерноморското крайбрежие, и се игнорират, съвсем целенасочено, тези от северноегейските брегове. Принципно погледнато, проникването на стоки от юг, по пътищата по и покрай реките Хеброс и Нестос, отдавна е утвърдено като исторически факт, но липсата на детайлна информация за ситуацията в самата крайбрежна зона възпрепятства обективното изследване на заявената проблематика. В общи линии, това обстоятелство не може да обезсмисли паралелното изследване на черноморския керамичен масив, съпоставен с този от вътрешнотракийските територии, но придава известна условност на получените в анализа резултати.

¹ Чернофирнисовата керамика от България е изследвана периодично, във връзка с първични публикации от мащабни проучвания (Иванов 1963; Чичикова 1984, Bouzek 2002), или като опит за по-обобщен анализ (Божкова 1989). Настоящото изследване отразява както досегашните (предходните) постижения в тази проблематика, така и една по-актуална картина, създадена на базата на нови проучвания у нас и в средиземноморски мащаб.

I. Географска и контекстуална среда на анализираните находки (обр. 1).

Керамичните находки, предмет на настоящето изследване, произлизат от:

- територията на гръцките апойкии;
- селища, разположени в хората на апойките или в непосредствена близост до тях;
- вътрешнотракийските земи.

Чернофирнисова керамика от класическата епоха е открита във всички известни старогръцки колонии от територията на България, както следва: Аполония² (Иванов 1948; Иванов 1963; Гълъбов 1965), Месамбрия³ (Ogneva 1960, fig. 5-6), Одесос⁴ (Иванов 1953, Тончева 1953, Тончева 1967, Тончева 1972, Bozkova 2008). В крайбрежните зони извън колониите по-голяма концентрация на чернофирнисови съдове е известна от обектите при Дебелт, Бургаско⁵ и в

² Чернофирнисовата керамика от проучванията в Созопол през последното десетилетие не е публикувана. Възможността да ползвам в настоящето изследване част от инвентара на гробовете от Аполония и принадлежащите към тях огнища дължа на колегите д-р Кръстина Панайотова, Димитър Недев, Елка Пенкова и Любава Конова, за което им изказвам искрена благодарност. Задължена съм и на авторите на рисунките Борислава Гълъбова, Надежда Тодорова и Маргарит Дамянов.

³ Чернофирнисовата керамика от класическата епоха от Месамбрия остава почти непозната в публикациите. В текста са използвани непубликувани материали от фондовете на музей „Старинен Несебър“ и РИМ-Бургас. Достъпна до тях дължа на любезността на Петя Кияшкина, проф. Иван Карайотов и д-р Мартин Гюзелев, на които изказвам неподправена благодарност. Изследването се базира още на артефакти от стратиграфските контексти от разкопките на ул. Мена 16 и ул. Крайбрежна, провеждани през последните години под ръководството на Петя Кияшкина или д-р Анелия Божкова, както и находки от проучванията на некропола през 2008-2009 г., осъществени под ръководството на д-р Анелия Божкова, Петя Кияшкина и Тодор Марваков.

⁴ Възможността да се запозная с част от керамичните находки във фондовете на Археологически музей - Варна придобих благодарение на любезността и отзивчивостта на н. с. Александър Минчев и Елина Мирчева. И на двамата дължа искрена и голяма благодарност. Задължена съм и на Алена Тенчева и на Слава Василева, които изработиха рисунките на изследваните артефакти.

⁵ Възможността да използвам в настоящата работа непубликувани находки от Дебелт, както и от кв. Победа в Бургас, ми бе предоставена от проф. Иван Карайотов, Красимира Костова и Петър Балабанов. Моята благодарност е и към тримата. В района на Ман-

те територии са разпознати общо 61 форми на чернофирнисови съдове, като 57 от тях са с паралели от Атинската агора, а 4 имат специфична, непопулярна морфология на тялото. Преобладаващата част находки принадлежат на стандартната версия с черен цвят и с оставени в основния цвят на глината дъно и детайли. Само единични екземпляри - чаши с две дръжки от различни типове, се отнасят към категорията с червен цвят, наречена *coral red*, създадена чрез специфични технологични прийоми през късноархаичната и раннокласическата епоха (за нея вж. Tsingarida 2008). Познатите

Обр. 2. Несебър. Чаша с нисък крак от тип *coral red*
Fig. 2. Nessebar. Stemless cup of the coral red type

ми примери произлизат от Несебър (обр. 2) и Малко Тръново, Чирпанско. Хронологията на чернофирнисовите съдове от България се определя въз основа на атическите аналози (най-вече тези от Agora 12, но също у Roberts 1986 и Rotroff, Oakley 1992) и от датата на контекстите, от които самите те произлизат. Като цяло, корелацията между двата хронологически репера показва почти идентични времеви параметри между атическите модели и екземплярите от черноморските колонии и Тракия. Едновременно с това съществуват и примери, чиято дата, според контекста, изостава с около четвърт век или по-малко спрямо атическите паралели, което се обяснява с времето на евентуалния им транспорт и употреба (за такъв случай вж. Божкова 2008, 116, № IV).

Детайлното изследване на керамичните масиви от различните обекти недвусмислено сочи, че преобладаващо място в репертоара на предпочитаните форми заемат чашите за пиене (много често в качеството си на елементи от сервиз за вино), при това не само и единствено заради количествения превес на находките, произлизащи от некрополи, и особено тези от Аполония Понтика. Освен в погребалните контексти, чашите за пиене монополизират керамичния репертоар и на обекти с негативни структури, както е случаят с ямния комплекс при Малко Тръново, Чирпанско. Преобладаващите там керамични форми не са изолирано

явление; те се вписват в контекста на средиземноморските традиции, които припознават именно чашите (bowls от различни типове, включително и чернофирнисови) за особено значими в култово-обредна среда (Fortunelli, Masseria 2009, *passim*).

III. Типологическа характеристика на съдовете

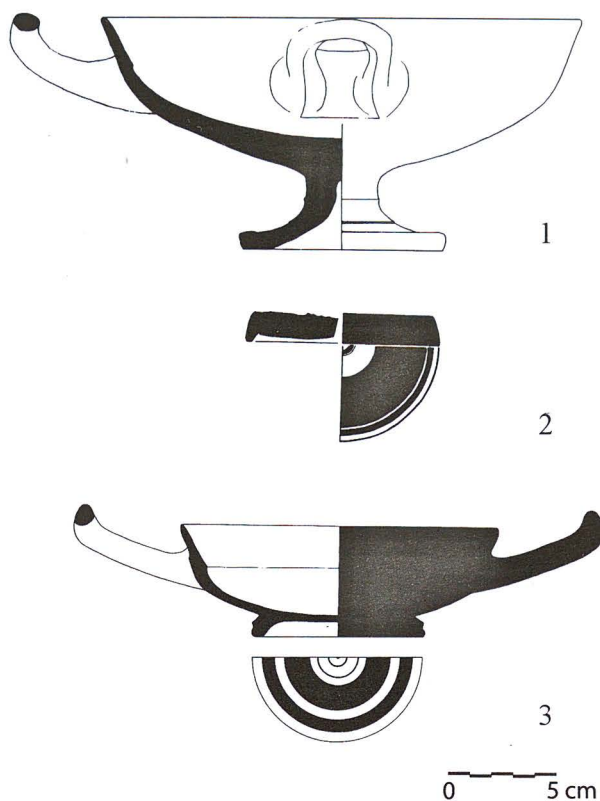
1. Чаши с и чаши без висок крак. Диахронни и синхронни противоположности

През раннокласическата епоха, подобно на ситуацията в Атина и други градове в Средиземноморието, в гръцките колонии по западния Понт се появяват и добиват относително добра популярност чашите с висок крак и две срещуположни дръжки, известни като *stemmed cup*, но също и като *kylikes*. Познати са примери от всички разновидности - „cup C”, „cup B”, „Vicus”, „Acrocup”, както и „stemmed dishes”. Най-ранните представители са тези на типа „cup C” с по-нисък крак от последната четвърт на VI в. пр. Хр. (от Аполония - Гълъбов 1965, 30-31, № 73, обр. 28 а), които маркират най-ранната дата на атическия внос въобще и са възпроизвеждани в местните работилници (вероятно в Месамбрия) в монохромни сиви версии.

Публикуваните примери на чаши от всички споменати по-горе типове от некропола на Аполония Понтика са малко на брой, заради ограничения брой гробове от първите три четвърти на V в. пр. Хр., но фрагментите, открити в културните пластове на Месамбрия и донякъде в Одесос (обр. 3 1), показват действителните параметри на явлението (Божкова 2008). Приблизително по същото време, но с по-късна начална дата, отново в coloniите, се проявява и широкото разпространение на чашите с нисък крак тип *Stemless*. Проникването на чернофирнисова керамика във вътрешнотракийските райони като обичайна практика датира от втората четвърт на V в. пр. Хр. (макар, че съществуват единични по-ранни примери), но въпреки тази относително ранна дата в локалните комплекси чашите с висок крак никога не придобиват значение на търсени търговски изделия. От всички керамични масиви, които познавам, са ми известни четири обекта, предоставили фрагменти от високи чаши - тези при Дебелт, кв. Победа в Бургас, при Малко Тръново, Чирпанско (обр. 3 2) и при Васил Левски, Пловдивско⁹.

Затова пък фрагментите и целите форми

⁹ Всички изброени находки са непубликувани. Данните за екземплярите от Васил Левски са ми предоставени от д-р Костадин Кисъев, за което му изказвам благодарност.

Обр. 3. Чаши с висок крак от Варна и Малко Тръново, Чирпанско, и с нисък крак от Арабаджийската могила при Дуванлий, Пловдивско

Fig. 3. Stemmed cups from Varna and Malko Tranovo (Chirpan district) and stemless cup from the Arabadzhiiyska mogila at Duvanlii (Plovdiv district)

на чашите с нисък крак тип *inset lip* (наричани още *Castulo cup*) са десетки от общо 17 археологически обекти с различен характер - селища, некрополи и светилища и по-голямата част (обр. 3 3), според контекста, датират от втората четвърт на V в. пр. Хр. докъм края на века (Божкова 2004). Тази особеност на местната среда се корени действително в морфологичните особености на съдовете, респективно в стабилността на чашите без стебло и крехкостта на чашите с висок крак, както предполага Шефтън (Shefton 1996), но в случая утилитарното съображение е довело до последици с етнокултурно съдържание.

Ниските чаши без крак, представени от *Stemless Inset lip*, и много по-рядко от други типове като *Small*, *Large*, *Plain Rim* и *Concave Rim - Rheneia Cup*, присъстват като по задължение в богатите гробове, заедно с по един голям рисуван съд за съхраняване на вино и един, два или повече метални съдове, с които формират, погребален сервиз. Сред най-добрите примери в това отношение са гробните находки от Кукова могила и Мушовица при Дуванлий (Филлов 1934, 58, 93, 137), от Дълбоки, Староза-

горско (Димитров 1950, 222, обр. 24), от Старо село, Сливенско (Венедиков 1964, 81-85, обр. 18, 19), Песнопой, Пловдивско (Ботушарова 1954, 270, обр. 14) и др. В тези погребални контексти, чернофирнизовите чаши играят ролята на скъп предмет, на своеобразна инсигния за социален статут. Именно в тази си битност¹⁰ на предмети, осигуряващи аристократически престиж, чашите *Inset lip* (или по-рядко други типове с нисък крак) често са сред даровете и в централните светилища от V в. пр. Хр. Такъв извод може да се направи от анализа на материалите от ямното поле при Малко Тръново, Чирпанско, съществувало от втората четвърт на V до третата четвърт на IV в. пр. Хр., където са открити повече от 40 фрагмента от чаши *Inset lip*, срещу 4 от *Large, Plain Rim* от същото време и 6 от малко по-късните чаши *Pheidias shape*.

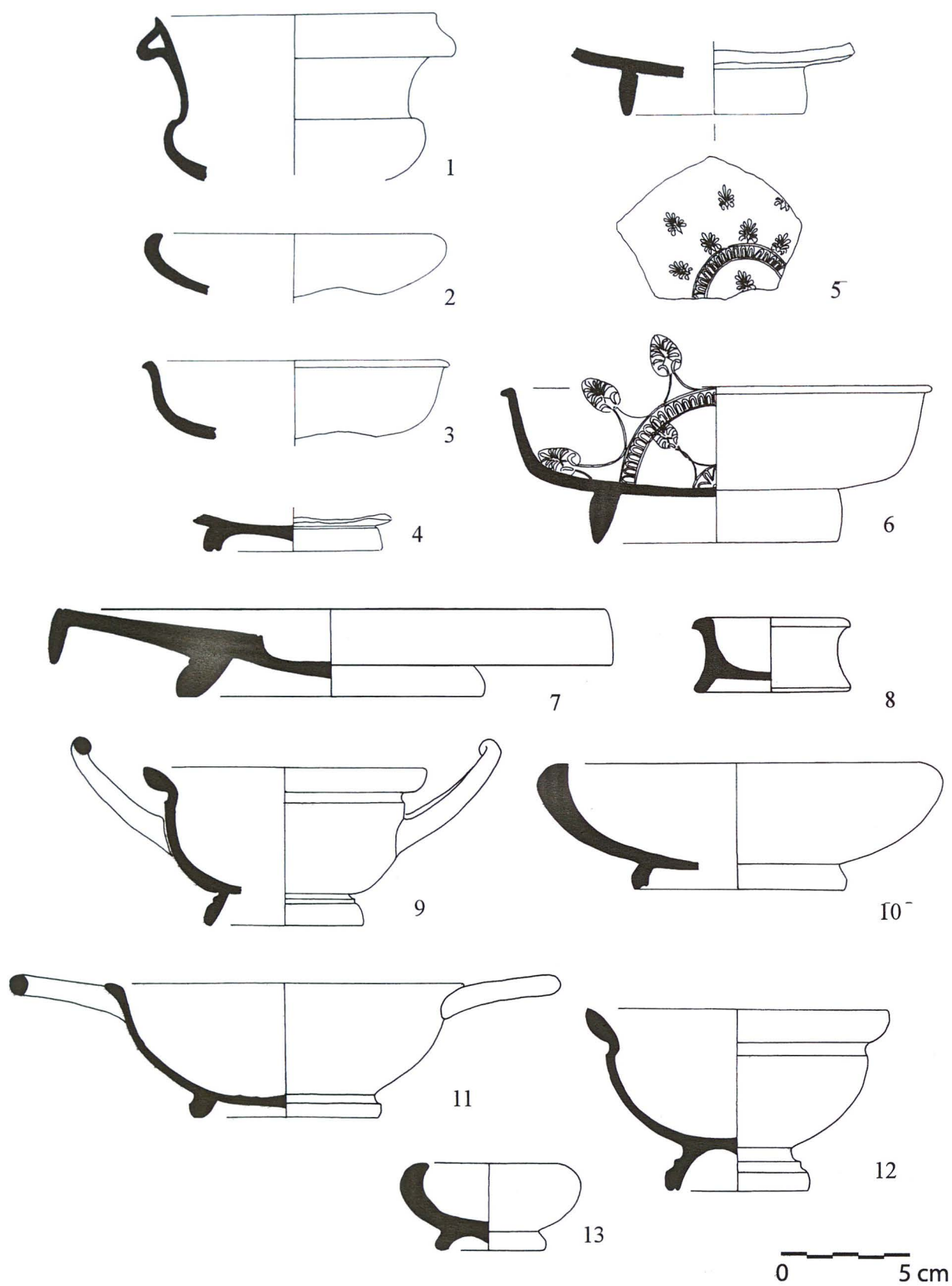
2. Други чаши от края на V и първата половина на IV в. пр. Хр. Относителни количествени проявления

Никоя керамична форма, преди тази на класическия кантарос, не проявява мащабите на присъствие и разпространение в местната тракийска среда, постигнати от *Stemless*, *Inset lip*. С едно единствено изключение, за което ще стане дума по-долу, в черноморските комплекси не се наблюдава подобно противоречие; там има сравнително пропорционално представяне на основните типове чаши в съответствие с времето на тяхното съществуване.

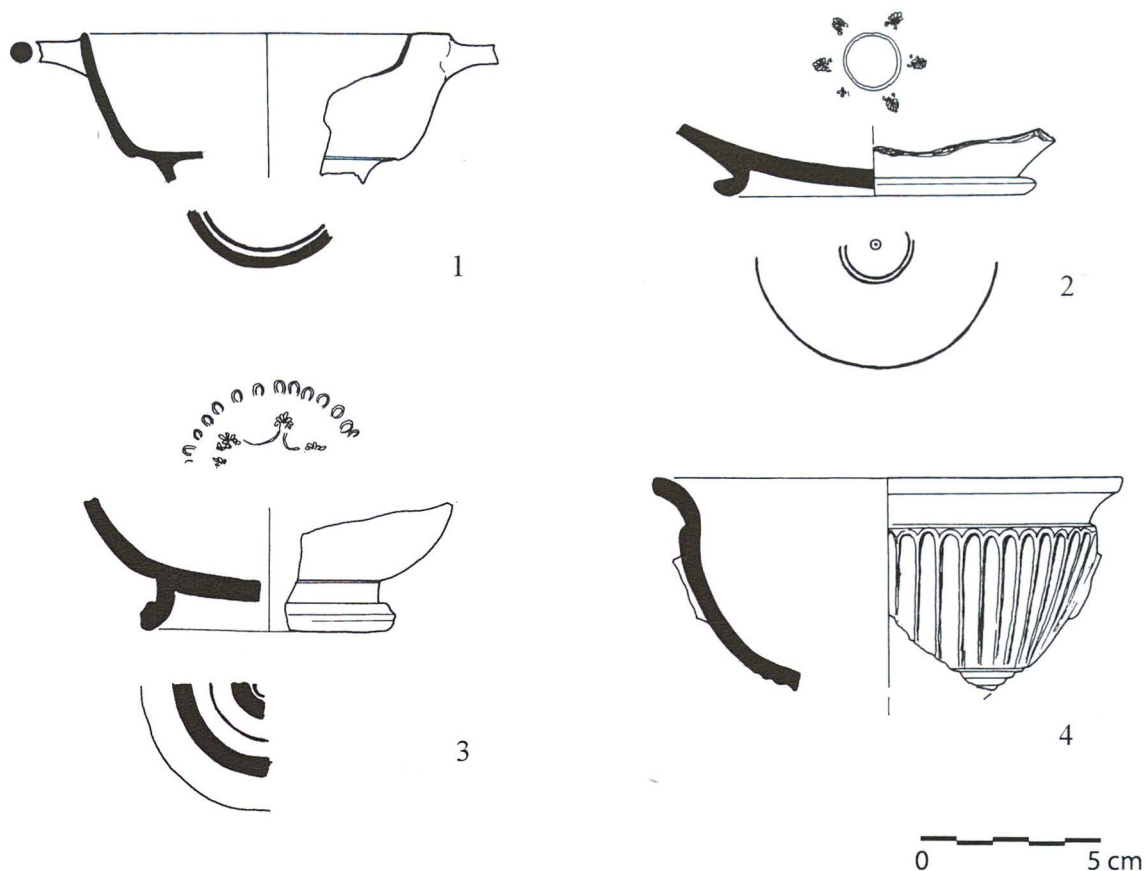
Групата на *Stemless*, *Inset lip* действително проявява плътност като присъствие в колониалните комплекси, но не се откроява с по-висок интензитет спрямо останалите чаши с две дръжки тип *Kylikes*. След като *Stemless*, *Inset lip* прекратяват съществуването си или ограничават проявите си в края на третата четвърт на V в. пр. Хр., формите на *Skyphos* (предимно атическата версия), *Bolsal* и *Pheidias shape* стават основни и ги заместват.

В началото на IV в. пр. Хр. се наблюдава едно ярко и любопитно явление, свързано с действителен пик в употребата на *Cup Skyphos*, *Heavy Wall*, (наричани в българската литера-

¹⁰ В научната литература отдавна съществуват различия в оценките относно ролята на импортната атическа керамика в различни контексти и райони на античния свят. Когато става дума за обекти, припознати като търговски центрове с редиистрибуторски функции (най-често в близост до крайбрежията), мненията се поляризират; от идеята за "ежедневна керамика" (Ugolini, Olive 1995, 250-251), до припознаването ѝ като специален продукт, предназначен за определени социални кръгове (Марченко и др. 2000, 210). Присъствието на "ограничени" количества гръцка керамика във варварски контекст обаче много често се тълкува като "предмет на лукса", "белег на социална принадлежност" (вж. напр. Tarditi 2007, *passim*).

Обр. 4. Аполлония. Чернофирнисова керамика от обредни огнища в некропола
 Fig. 4. Apollonia, Black-glazed pottery from ritual hearths within the cemetery area

Обр. 5. Бургас. Обект в кв. Победа (м. Сладките кладенци). Чернофирнисова керамика от края на V и първата половина на IV в. пр. Хр

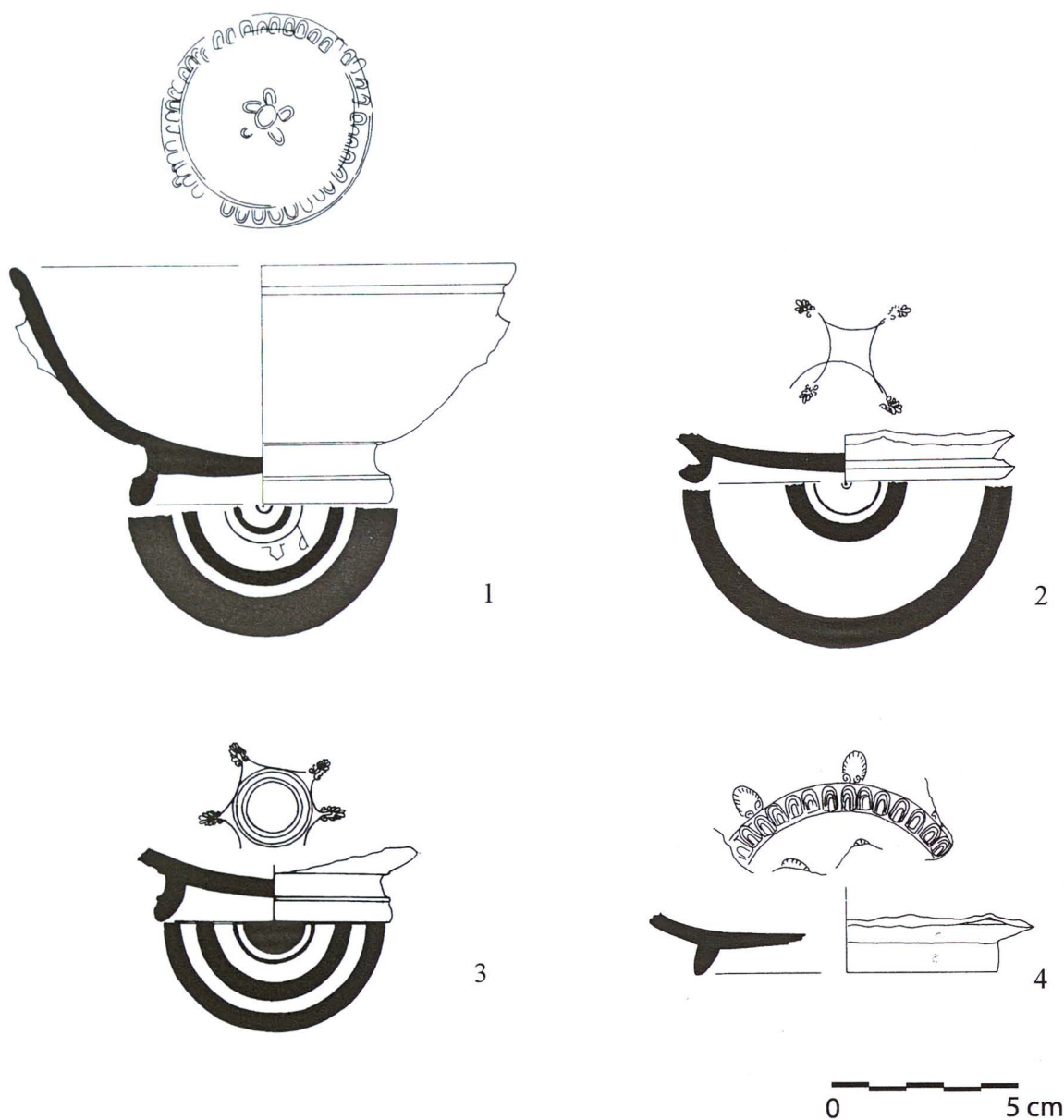
Fig. 5. Burgas. A site in Pobeda housing project (Sladkite kladentsi locality). Black-glazed pottery from the end of the fifth and the first half of the fourth century BC

тура кантаросовидни киликси), и вероятно с тяхното местно производство, изразено чрез изключително дългите серии от некропола на Аполония Понтика (Иванов 183-185, обр. 73, както и множество непубликувани находки в експозициите и фондовете на музея в Созопол и НИМ). Настойчивото присъствие на тази форма в гробовете и огнищата на некропола на Аполония от първата половина на IV в. пр. Хр. би могла да има локално-обредно обяснение, ако не бяха многобройните примери от други обекти по крайбрежието, като тези от кв. Победа в Бургас (обр. 5 3,4) и при Дебелт (Балабанов 1999, 69, обр. 9), за които се предполага, че имат ако не преобладаващо местно, то поне смесено население. Трудно ми е да дам задоволително обяснение на изразената силна привързаност към формата на *Cup Skyphos*, *Heavy Wall* (в множество варианти), но със сигурност мога да заявя, че тя, подобно на *stemmed cup*, не получава шанс за широко разпространение в по-дълбока местна среда. Известни са ми редки примери на открити *Cup Skyphoi* в същинска

Тракия, като например от обекта в м. Асара при Симеоновград (обр. 6 1, 3) и от Малко Тръново, Чирпанско, както са редки и разпознатите там фрагменти от *Cup Kantharoi*, независимо от разновидностите.

Възможно е в случая отново да става дума за чисто практически основания, свързани с опасностите при транспортиране по суша на по-чупливи съдове с крехки детайли, като например издадените дръжки, макар че при други групи съдове тези рискове са поемани и преодолявани.

Що се отнася до други по тип чаши, тяхното присъствие в местните комплекси може да се квалифицира като спорадично документирано, но не особено интензивно. Малко по-голяма наситеност се отбелязва за представителите на чашите *Pheidias shape* - находки от Одесос (Тончева 1964, 126, обр. 24; Иванов 1953, 47, № 5, фиг. 78), Аполония (Иванов 1963, 153-154, № 284-289, табл. 81; Гълъбов 1965, 35-36, № 100-104, обр. 36-37), Башова могила при Дуванлий (Филов 1934, 79, № 16, обр. 100), Сър-

Обр. 6. Симеоновград. Обект в м. Асара. Чернофирнисова керамика от края на V и първата половина на IV в. пр. Хр
Fig. 6. Simeonovgrad. A site in the Asara locality. Black-glazed pottery from the end of the fifth and the first half of the fourth century BC

невец, Чирпанско (Цончев 1940-1942, 65, обр. 134), Младово, Новозагорско (Бацова, Кънчев 1974, 55, обр. 7/а), Главиница, Силистренско, които имат своите аналози сред металните изделия от сребро и бронз, отново в най-богатите гробове, както и сред местните монохромни имитации в сив цвят.

Освен в гробния инвентар, чернофирнисовите чаши от споменатия тип са добре представени и в местните ямни светилища, напр. в Малко Тръново, Чирпанско (непубликувани фрагменти), където се разполагат основно в хоризонта на последната четвърт на V в. пр. Хр., но и малко по-рано, (изключително рядко в комплекси заедно със *Stemless Inset lip*), както

и по изключение - в комплекси от началото на IV в. пр. Хр.

Паралелно с тях, отново като част от трапезен сервиз, но много по-рядко, се използват и *Skyphoi*, (предимно атическата версия, позната чрез няколко фрагментирани екземпляра в ямното поле при Малко Тръново, Чирпанско и от Симеоновград) и чашите тип *Bolsal*. Сред малкото известни находки от последния тип от вътрешността са тези от Сърневец, Чирпанско (Цончев 1940-1942, 65, № 3, обр. 133) и от селището при Симеоновград (обр. 6 2).

Във връзка с популярните форми на чаши за пиене трябва да се отбележи още една специфика. Става дума за съдове от групата на

One-Handler (версия в черен фирнис), срещани твърде рядко в некропола на Аполония Понтика, според данните от разкопките на Т. Иванов (Иванов 1963, 190) и масива от експозицията и фондовете на НИМ, и още по-рядко сред импортите в тракийска среда (виж единствените известни от Карнобатско у Георгиева 2010). Тази особеност, наред с разпространението на т. нар. *Bolsal* чаши, демонстрира почти тоталното negliжиране на големи и важни групи от чернофирнисови съдове от страна на местния потребител.

3. Други керамични групи

Извършените наблюдения върху керамичния масив от българския Черноморски бряг, извън проблемите на коментираните по-горе чаши, индикират присъствие на почти всички по-големи групи, известни от Атинската агора и останалите антични градове. По-любопитни са изводите относно репертоара в местната, тракийска среда. Там се установява почти тоталното отсъствие на примери на чернофирнисови кани от всички варианти, някои от които между впрочем с наситено присъствие в некропола на Аполония (Иванов 1963, 155, 156, както и многобройни непубликувани примери от експозицията на музея в Созопол)¹¹. При тези компактни и стабилни като морфология съдове обяснени с рисковете при транспортирането не са адекватни; в случая остава валидно само предположението за отсъствие на интерес и необходимост от страна на локалния пазар.

За нуждите от съдове за наливане на вино са използвани така популярните местни монохромни кани със сив цвят, както и красивите метални образци. Що се отнася до малките чашки/купички без дръжки и солничките, трябва да се отбележи, че те също са рядкост във вътрешна Тракия преди времето на елинистическата епоха и са били предпочитани отново в отбрани комплекси. Съществуват примери на солнички като тези от могилата Мушовица при Дуванлий (Филов 1934, 94, обр. 116, № 14) и непубликувани екземпляри от Малко Търново, Чирпанско) или лампи (Кисьов 2004, табло LX, 5-6, както и непубликувани примери от Малко Търново, Чирпанско) с твърде ранна дата,

¹¹ Отсъствието на импортни кани се наблюдава и при други обекти със сериозно присъствие на гръцки керамични изделия, като например селището при Безие в Южна Франция (Ugolini, Olive 1995, 249 и бел. 14), на които подобно на репертоара в Тракия, е регистрирано силно присъствие на кани от местно производство. Противоположната тенденция обаче също е засвидетелствана; некрополите около днешна Болоня в Етрурия са предоставили значително количество чернофирнисови кани (олета ойнахоета), които надвишават броя на тези с локален произход (Govi 1999, 161, п. 19).

в самото начало на V в. пр. Хр., предшестваща процеса на трайно проникване на гръцките културни достижения в сферата на бита. В тези случаи е допустимо да се запитаме дали споменатите находки не символизират по-скоро идеята за притежание на скъпи и чужди, т.е. престижни предмети, и да поставим под съмнение разбирането за конкретното им утилитарно предназначение. Към чернофирнисовите форми с незадоволителна популярност сред членовете на тракийското общество могат да се добавят още гутусите и аскосите от различни типове.

IV. Резултати

1. Изучаването на чернофирнисовата керамика от класическата епоха от Западнечерноморското крайбрежие и тракийския хинтерланд води до идентифициране на три контекстуални среди със собствени специфики в репертоара на керамичните съдове. Първата е тази на гръцките колонии по черноморския бряг, която показва сравнително унифициран и балансиран репертоар за всички изследвани колонии. По отношение на формалното разнообразие може да се каже, че като цяло репертоарът е по-ограничен, в сравнение с този в Атина. Сериозно основание за хипотезата за местно производство и репертоар в ранния IV в. предизвиква извънредното количество на представители на групата *Cup Skyphos*, *Heavy Wall* както в Аполония, така и в други обекти от близкия район, вероятно свързани с неговите пазари. В този смисъл колониалната среда може да се диагностицира като консуматор и потенциален производител, чиято продукция възпитава в идентични предпочитания населението от близкия хинтерланд, подложено по-силно на влиянието на елинския културен модел.

Втората културна среда, консуматор на чернофирнисови съдове, е тази на селищата, разположени в близост до крайбрежието. Две от тях - при кв. Победа и при Дебелт, демонстрират закономерности в състава на репертоара, сходни с тези в апойкиите. И в двата случая става дума за обекти, чието проучване е довело до изводи за доминиращо присъствие на местно население. Няма достатъчно данни за статута на тези поселения, нито изрични белези относно евентуална принадлежност към „хората“ на Аполония. Според резултатите от археологическите проучвания, в обектите е открито значително количество чернофирнисова керамика, което надвишава, при това значително, обема на вносните изделия от този тип в селищата в по-дълбокия хинтерланд. Важно в случая е и

обстоятелството, че съставът на керамичния масив е силно повлиян от избора на населението в апойките и допуска да бъде пренебрегнат географският фактор, предвид близостта на гръцките градове, за сметка на идеята за по-сложно етнокултурно послание.

Керамичните находки от собствено тракийските комплекси, разположени в независимите територии на различни племенни обединения или държавни структури, проявяват по-различен модел на отношения и предпочитания към чернофирнисовите съдове. Формираният там репертоар съдържа много по-ограничен брой групи от съдове, отколкото познаваме от Атина или дори само от понтийските колонии. В същото време, този репертоар няма вид на случайно създаден. С оглед на изследваните данни и получените резултати, трябва да се признае съществуването на неизяснени за нас критерии за конкретни и твърдо защитени предпочитания към определени форми и групи от съдове. Претенциите към чашите от типа *Pheidias shape* например (освен често повтаряните *Stemless Inset lip*) представлява важен аргумент, тъй като показва наличието на действителни предпочитания у местните потребители (предимно аристократическата клиентела) към формалната визия на съдовете, която е позната или важна за тях. По едни или други причини тези предпочитания се превръщат в регламентирана привързаност, в осмислена необходимост и своеобразно задължение.

Както вече изтъкнах, използваните за статията източници включват не само артефакти от некрополи и светилища, но и от някои селища, действително определяни като аристократически резиденции. В този смисъл не е оправдано да се мисли, че репертоарът съдове е проникнат от обредни съображения; по-скоро може да се допусне, че консервативността на местната среда е адекватно устойчива, дори когато се касае за ежедневна употреба на вносни, елински изделия.

2. Би било интересно да се проследи и скалата на хронологическите прояви на вноса на чернофирнисови съдове. Тази задача обаче е трудно изпълнима предвид отсъствието на адекватно сравними разновременни компле-

кси. От некропола на Аполония действително произлиза изявен масив от чернофирнисови съдове от IV в. пр. Хр., вероятно в пъти по-голям от този от V в. пр. Хр., но това само по себе си не е надежден сравнителен признак. Ако не е само резултат от степента на проученост, подобно съотношение най-вероятно отразява нарастване на населението на Аполония, което безспорно води и до увеличени нужди от внос, но е валидно само за този полис, и то в обобщен план, без конкретна диференциация. Няма налични данни (обнародвана надеждна статистика), позволяващи да се проследи и динамиката на вноса в двата големи центъра при Дебелт и в кв. Победа в Бургас, което би било симптоматично и за търговията към вътрешността, поне за източните дялове на Тракия.

3. Към темите, свързани с разпространението на чернофирнисовата керамика в Тракия, принадлежи и тази за формите на нейното проникване и начините на разпространение. Извън безспорния факт за ролята на класическите апойки по крайбрежието за вноса към вътрешността, остават неясни механизмите на самите търговски доставки и локализацията на търговските пазари. Лансираната в научната литература теза за съществуването на средища, оторизирани в редистрибуцията на търговски изделия, в това число и керамичните (Ugolini, Olive 1995, 256-258; Марченко и др. 2000, 206), вероятно може да се заимства и за областта на западния Понт, но с много условности. По правило, тези центрове се локализируют извън колонии (но функционират с тяхната подкрепа или под тяхно управление), в близост до бреговата зона (за ползване на пристанище) или на стратегически места и пътища във вътрешността. Наличните данни не позволяват да се твърди със сигурност, че обектите при Дебелт и кв. Победа са имали подобни функции, но предлагат сериозни основания това да се допусне (Гюзелев 2009, 98-103). В такъв случай още повече изпъкват различията в репертоарите между посредническите центрове и хинтерланда и това предоставя още един аргумент в полза на хипотезата за специфичността в избора на чернофирнисови съдове от страна на тракийското население през класическата епоха.

Цитирана литература:

Балабанов 1984: П. Балабанов. Тракийски тюрзис близо до Бургас - Известия на музеите в Югоизточна България, 7, 1984, 11-38.

Балабанов, Дражева 1985: П. Балабанов, Ц. Дра-

жева. Тракийски некрополи в кв. „Победа“ в Бургас - Известия на музеите в Югоизточна България, 8, 1985, 9-29.

Балабанов 1999: П. Балабанов. Тракийски ритуал-

ни ями край с. Дебелт, Бургаска област. - Археология, 1999, 3-4, 62-76.

Бацова, Кънчев 1974: Е. Бацова, М. Кънчев. Новооткрити тракийски погребения в Новозагорско. - Археология, 1974, 1, 50-57.

Божкова 1989: А. Божкова. Атическа чернофирнисова керамика в Тракия. - Археология, 1989, 2, 1-10.

Божкова 2002: А. Божкова. Чернофирнисова керамика. - В: Копривлен, 1. София, 2002, 154-159.

Божкова 2004: А. Божкова. Атически чернофирнисови киликси с удебелено отвътре устие от българските земи. - Археология, 2004, 1-2, 52-59.

Божкова 2008: А. Божкова. Чернофирнисови чаши с висок крак от класическата епоха от България. - В: Югоизточна Европа през античността, VI в. пр. Хр. - началото на VII в. сл. Хр. (Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva). София, 2008, 114-123.

Божкова, Ников 2010: А. Божкова, К. Ников. Археологическо проучване на комплекс от ями в землището на с. Малко Тръново, община Чирпан - югозападен сектор. Предварителни бележки. - В: Югоизточна България през II-I хил. пр. Хр. (под печат).

Ботушарова 1954: Л. Ботушарова. Погребение с глинени саркофаг при с. Песнопой. - Годишник на музеите в Пловдивски окръг, 1, 1954, 265-272.

Венедиков 1964: И. Венедиков. Находката от Старо село, Сливенско. - Известия на археологическия институт, 27, 1964, 77-109.

Георгиева 2010: Р. Георгиева. Атическа чернофирнисова керамика от "Гяурската могила" край Карнобат. - В: Сборник в чест на Мария Чичикова (под печат).

Гълъбов 1965: И. Гълъбов. Предримска керамика от Аполония. - Известия на народния музей Бургас, 2, 1965, 11-48.

Гюзелев 2009: М. Гюзелев. Западният Понт между Емине и Босфора през първото хилядолетие пр. Хр. Бургас, 2009.

Димитров 1950: Д. П. Димитров. Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско. - Разкопки и проучвания, 4, 1950, 207-241.

Иванов 1948: Т. Иванов. Керамиката от некропола на Аполония. - В: Аполония на Черно море (= Разкопки и проучвания, 2). София, 1948, 31-52.

Иванов 1953: Т. Иванов. Гръцка керамика от град Сталин в Софийския музей. - Известия на Варненското археологическо дружество, 9, 41-51.

Иванов 1963: Т. Иванов. Античната керамика от некропола на Аполония. - В: Аполония. София, 1963, 65-273.

Кисъв 2004: К. Кисъв. Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр. София, 2004.

Маджаров, Танчева 2008: М. Маджаров, Д. Танчева. Археологически разкопки на тракийското се-

лище от V-IV в. пр. Хр. при с. Кръстевич, община Хисаря. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 217-225.

Марченко и др. 2000: К. К. Марченко, В. Г. Житников, В. П. Копылов. Елизаветовское городище на Дону. Москва, 2000 (= Pontus Septentrionalis II, Tanais 2).

Тончева 1953: Г. Тончева. Старогръцката керамика от музея на гр. Сталин. - Известия на Варненското археологическо дружество, 9, 1953, 29-40.

Тончева 1964: Г. Тончева. Нови находки от старогръцкия некропол на Одесос. - Известия на археологическия институт, 27, 1964, 111-130.

Тончева 1967: Г. Тончева. Архаични материали от Одесос. - Известия на Археологическия институт, 30, 155-180.

Тончева 1972: Г. Тончева. Керамика от антична яма във Варна. - Известия на Народния музей Варна, 8, 263-272.

Филов 1934: Б. Филов. Надгробните могили при Дуванли в Пловдивско. София, 1934.

Цончев 1940-1942: Д. Цончев. Антична могилна гробница при Сърневец. - Известия на Българския археологически институт, 14, 1940-1942, 62-66.

Църов 2008: И. Църов. Траките край Атрюс. Тракийско погребение от с. Големаните, Великотърновско. Университетско издателство "Св. Климент Охридски". София, 2008.

Чичикова 1984: М. Чичикова. Гръцка керамика. - В: Севтополис, 1. София, 1984, 65-83.

Agora 12: L. Sparkes, B. Talcott. Black and Plain Pottery of the Sixth, Fifth and Fourth Centuries B. C. Princeton, 1970 (= The Athenian Agora, 12).

Bozkova 2008: A. Bozkova. Un groupe de vases à vernis noir d'Odessos. - Bulgaria Pontica Medii Aevi, 6-7, 2008, 77-86.

Bouzek 2002: J. Bouzek. The North Greek wheel-made glazed pottery in Pistiros. Part I, Classification and possible sources. - In: J. Bouzek, L. Domaradska, Z. Archibald. Pistiros 2, Excavations and Studies. Prague, 2002, 149-182.

Fortunelli, Masseria 2009: S. Fortunelli, C. Masseria. Ceramica attica dai santuari della Grecia, della Ionia e dell'Italia, Atti del Convegno Internazionale di Perugia, 14-17 marzo 2007. Roma, 2009.

Georgieva 2009: R. Georgieva. Céramique grecque dans des tombes thraces du VIe-Ve s. av. J.-C. de la région de Karnobat (Bulgarie du Sud-Est). - In: Greeks and Thracians. Acts of the international Symposium "Greeks and Thracians along the coast and in the Hinterland of Thrace during the years before and after the great colonization". Thasos, 2009, 253-262.

Govi 1999: E. Govi. Le ceramiche attiche a vernice nera di Bologna. Bologna, 1999.

Ognenova 1960: L. Ognenova. Les fouilles de Mesembria. - Bulletin de correspondance hellénique, 84, 1960, 221-232.

Roberts 1986: S. R. Roberts. The Stoa Gutter Well. A Late Archaic Deposit in the Athenian Agora. - *Hesperia* 55, 1986, 1, 1-74.

Rotroff, Oakley 1992: S. Rotroff, J. Oakley. Debris from a Public Dining Place in the Athenian Agora. Princeton, 1992 (= *Hesperia Supplement* 25).

Shefton 1996: B. Shefton. Castulo Cups in the Aegean, the Black Sea Area and the Near East with the Respective Hinterland. - In: *Sur les thraces des Argonautes*. Paris, 1996, 163-186.

Tarditi 2007: C. Tarditi. Dalla Grecia all'Europa. La circolazione di beni di lusso e di modelli culturali nel VI e V secolo a.C. Roma, 2007.

Tsingarida 2008: A. Tsingarida. Color for a Market? Special Techniques and Distribution Patterns in Late

Archaic and Early Classical Greece. - In: *Papers on Special techniques in Athenian vases*. Proceedings of a symposium held in connection with the exhibition *The Colors of Clay: Special Techniques in Athenian Vases*, at the Getty Villa, June 15-17, 2006. Los Angeles, 2008, 192-206.

Tsontchev 1951: D. Tsontchev. Tombeau tumulaire thrace près de Brezovo. - *Révue archéologique* 38, 1951, 24-43.

Ugolini, Olive 1995: B. Ugolini, C. Olive. La céramique attique de Béziers (VIe-IVe s.). Approche de la diffusion et de l'utilisation de la vaisselle attique en Languedoc occidental. - In: *Sur les pas des Grecs en Occident* (= *Études massaliètes* 4). Aix-en-Provence, 1995, 237-260.

Black-glazed pottery from the Classical period in Bulgaria: A new review of the problem (Abstract)

Anelia Bozkova

This article presents a parallel study of the pottery from the Western Black Sea colonies and the Thracian hinterland and reveals certain particularities of the black-glazed ware as well as some preferences of the inhabitants of the different geocultural areas. The research database includes numerous finds, currently stored in various Bulgarian museums, that have been studied for decades. The common characteristics of the analyzed vessels are presented, together with the identification of a total of 61 shapes of black-glazed vessels from the Classical period, 57 of which have parallels at the Athenian Agora, while the remaining four have specific and rare body morphology. Most of the vessels belong to the standard variant of a predominant black color with the base and decorative details left in the natural color of the clay. There are single examples, only of two-handled cups of different types, that are associated with the category of the so-called "coral red" ware. The analysis of the preferred forms helps to identify three contextual milieus with certain peculiarities in the vessel assemblages. The first milieu is that of the coastal Greek apoikiai presenting a relatively standardized and balanced assemblage, which however is significantly poorer in comparison with identical finds from Athens. A local production of black-glazed vessels in the fourth century BC was suggested for these areas, which is clearly visible in

the explicit preference of certain shapes, such as the cup-skyphos.

The second milieu is associated with the settlements of the coastal hinterland. There are at least two sites in this group of settlements that show certain peculiarities in the composition of the pottery assemblage which are very close to the vessel particularities of the Greek colonies.

The ware from the Thracian interior proper demonstrates a different pattern of relations and preference of Greek black-glazed vessels. The assemblage is limited to a narrow range of shapes, consisting mostly of several major types of drinking cups. The most common shapes are those of the stemless cup with inset lip and the Pheidias shape cup in the fifth century BC, and the skyphos (mainly the Attic variant) and the bolsal which continued into the fourth century BC.

In addition to the major issues of assemblage diversity, the article also considers other aspects of the trade in black-glazed vessels, such as the chronological framework of these imports and the possible trade routes. Only the roads leading from the Western Black Sea coast to the west are discussed, since the available evidence does not allow a precise identification of the trade routes to the north of the Aegean along the valleys of the major rivers, which without any doubt were also in operation.

Античен производствен център при Павликени (Долна Мизия). Част втора. Апликации за керамични съдове

Павлина Владкова

Керамичните съдове, предназначени за използване при култови церемонии, съставляват голяма част от керамичните изделия на производствения център при Павликени. Основно място сред тях заемат съдовете, декорирани с релефни апликации, както и патерите с богато украсени дръжки.

Апликираните изделия принадлежат към голямата група на *terra sigillata*. Най-ранни археологически податки за този начин на украса се откриват сред продукцията на работилниците в Пергам, като още в началото на миналия век изследователите на римската керамика приемат, че тези ателиета оказват влияние върху продукцията от Арецо (Oswald, Pryce 1920, 230).

Апликациите върху съдовете от Павликени досега не са били обект на самостоятелно изследване. Деветнадесет броя са публикувани в кратък каталоген вид (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 29, кат. 160-190); само пет от тях са с изображения. Предмет на анализ в настоящото изследване са тридесет релефа, от които 1/3 се публикуват за първи път. В рекламен албум, издаден в ранния етап на проучване на комплекса, Б. Султов представя част от апликациите (Античные центры, без година), произхождащи от Павликени и Бутово. Трябва да отбележа и статията на проучвателя, посветена на художествената керамика от територията на Никополис ад Иструм и нейното производство (Султов 1972, 21-30), в която са изложени наблюденията върху технологичните процеси при направата на декорирани глинени съдове в ателиетата, разположени на територията на римския град.

Съобразно сюжета им, апликациите от Павликени, могат да бъдат разграничени в четири групи.

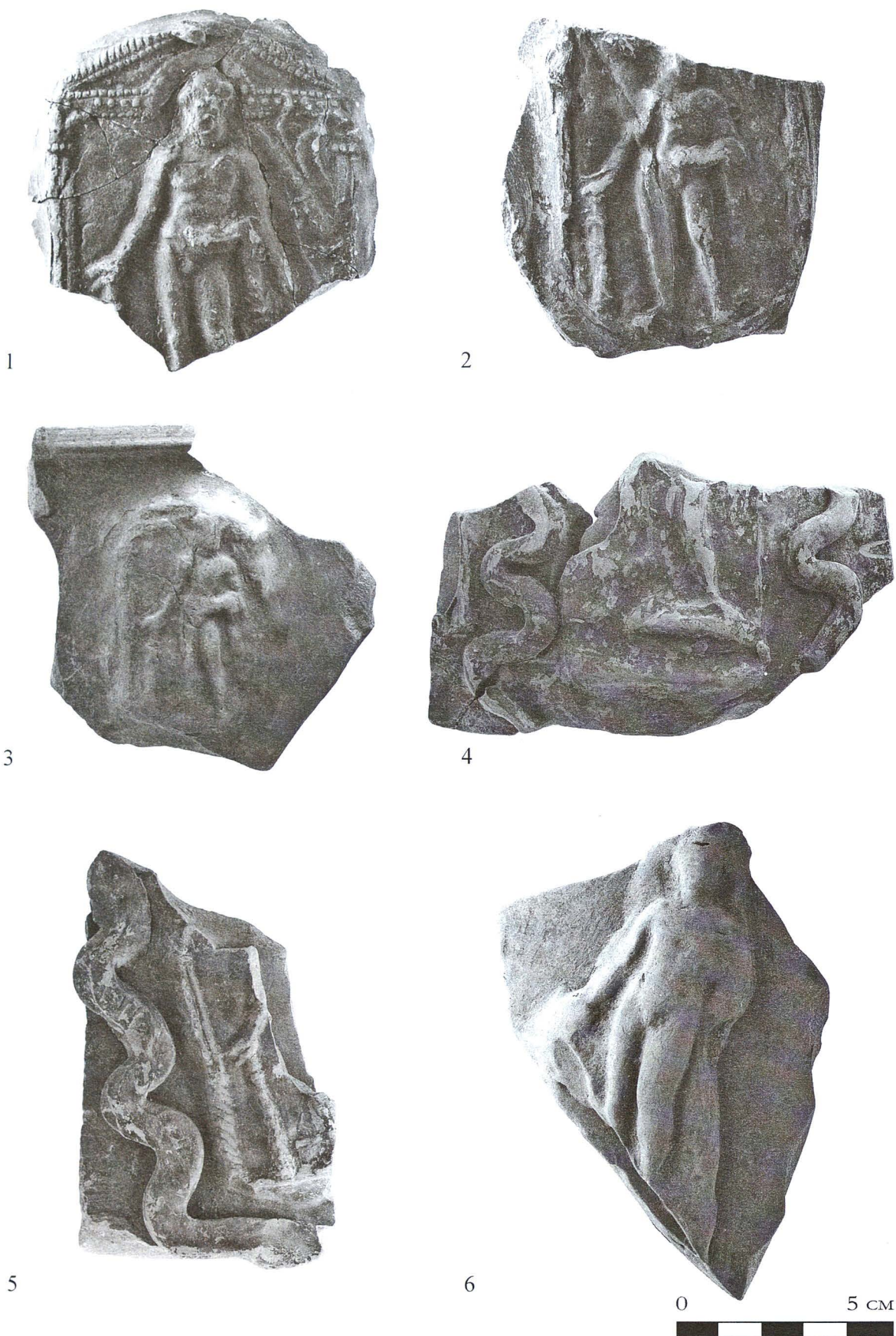
Група 1. Тя включва апликации с изображение на Херакъл (обр. 1 1-6).

Известни са осем броя (Кабакчиева, Султо-

ва, Владкова 1988, 30, кат. № 169-174, обр. 171 и две непубликувани), представящи традиционния иконографски тип - Херакъл прав, гол, с кривак в дясната ръка и праметната лъвска кожа през лявата. Изработени са в калъпи, като при седем случая е използван един и същ модел. В същия тип калъп е направена и оброчната керамична плочка на Херакъл от производствения център (Владкова 2009, 43-44, обр. 4). Шест от осемте апликации са оформени сходно с оброчните паметници - в едикула, с детайлно представен архитектурен ордер и добре личащи елементи на украсата му. Колоните стъпват върху бази и завършват с капители, в долната си част стволът им е със спираловидни нарязи, а в горната има вертикални канелюри. Зрънчестата украса по долния ръб на фронтона имитира зъборедата върху каменните детайли. Вляво от фигурата на божеството, която винаги е центрирана, е изобразен нисък правоъгълен запален жертвеник, а горе, вдясно - колчан със стрели и ниско под него бягащо куче.

Тук ще представя кратки описания на всяка апликация и данни за местонамирането ѝ, поради изключителната им важност за технологичния анализ на паметниците и за прецизиране на датировката.

1.а. Запазена е горната част на релефа (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 30, кат. № 171, обр. 171). Тя е оформена като едикула, с добре очертан чрез релефни точки и насечки фронтон и колони, завършващи с капители. Херакъл е изобразен прав, гол, с праметната през лявата ръка лъвска кожа. Подпира се на кривак, който не е запазен, с дясната си ръка. Детайлите от лицето на божеството са размазани при отпечатването в калъпа и не личат. Вдясно от фигурата, в горната част на апликацията, са представени разположени диагонално колчани стрели. Фина кафява глина, върху лицевата повърхност е нанесен равномерно червено-кафяв

Обр. 1. Павликени. 1-6 – апликации с изображение на Херакъл
 Fig. 1. Pavlikeni. 1-6 – appliques with images of Heracles

лак. Запазена височина - 8,1 см (Инв. № 1962 А/ТОМ, Кв. XXXIV/37).

1.б. Апликация като 1.а., изработена в силно изтрит от употреба калъп, вследствие на което релефът е размазан. Запазена е почти цялата фигура на божеството и долната част на апликацията. До десния крак на бога е представен жертвеник, а в близост до левия - бягащо куче. Светлокафява глина, кафяво лаково покритие. Запазена височина - 7,3 см, широчина - 5,5 см (Инв. № 2875 А/ТОМ, Кв. XVII/82).

1.в. Фрагмент от съд с част от устието и запазена цяла апликация като 1.а. (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 30, кат. № 172). При прилепването ѝ към съда релефът е частично повреден. Изображението е леко размазано, също в резултат на изтрит от употребата калъп. Изработена е от фина бежово-кафява глина, червено-кафяв лак, нанесен неравномерно по външната повърхност на съда и върху апликацията. Диаметър на съда 32,0 см, височина на апликацията 7,3 см (Инв. № 1955 А/ТОМ, Кв. XIX/4, дълб. 0,50 м).

1.г. Фрагмент от съд със запазена долна половина от апликация (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 30-31, кат. № 174). Последната се различава от описаните по липсата на колони. Следователно, може да се предположи, че тя е била с правоъгълна форма и без едикула. Херакъл е представен в същия иконографски тип. От двете страни на апликацията и вертикално на нея са прикрепени виещи се змии. Върху фрагмента има следи и от друга апликация, т.е. средната част на съда е била украсена с релефен концентричен фриз от редуващи се (еднакви или различни) изображения. Фина бежово-кафява глина, червено-кафяв лак. Дебелина на стената на съда 1,0 см, запазена височина на апликацията - 7,5 см (Инв. № 1957 А/ТОМ, Кв. XVII/82).

1.д. Фрагмент от стена на съд с част от апликация (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 29, кат. № 169). Запазена е лявата половина на релеф, като 1. а-в. Апликацията е добре изработена, детайлите ѝ са релефни и четливи. Личи част от дясната ръка на бога, подпряна върху кривак и вдясно от него - горящ нисък жертвеник с правоъгълна форма. В долната си част лявата колона на едикулата е украсена спираловидно, а горната е с вертикални канелюри и завършва с капител. От ляво и под апликацията е запазен фрагмент от виеща се змия, която при монтирането към съда е притисната грубо с пръсти с цел плътното ѝ прилепване. Фина бежова глина, керемиденочервен лак. Запазена

височина - 11,5 см, дебелина на апликацията - 0,5 см, дебелина на стената на съда 0,7 см (Инв. № 1954 А/ТОМ, Кв. XVII/82, дълб. 0,30 м).

1.е. Фрагмент от стена на голям глинен съд с апликация (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 30, кат. № 173). Част от дясната ръка и главата на божеството не са запазени. Типът изображение върху релефа е сходен с този на апликации 1 а-д. Фина бежова глина, неравномерно нанесен керемиденочервен лак. Височина 8,0 см (Инв. № 1956 А/ТОМ, Кв. XVI/260, дълб. 0,60 м).

1.ж. Фрагмент от стена на съд с апликация (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 29, кат. № 170). Липсва долната част на фигурата. Релефът е грубо оформен, без детайли. Кривакът, върху който се подпира богът с дясната си ръка, не е запазен. Апликацията се различава от описаните по липсата на жертвеник, колчан със стрели и бягащо куче. Светлокафява глина, следи от лаково покритие. Запазена височина - 11,5 см, дебелина на съда - 1,2 см (Инв. № 1953 А/ТОМ, Кв. XVI/70, дълб. 0,40 м).

1.з. Апликация с изображение на Херакъл. Изгубена. Без други данни (Пол. № 141. Кв. XVI/240).

Анализът на описаните паметници показва, че сред апликациите, оформени в едикула, могат да бъдат разграничени два основни варианта:

Вариант А

Едикулата им е прецизно оформена, колоните са релефни и с подчертани детайли на украса, а около божеството са изобразени фигури и предмети, свързани с иконографията на неговия култ - животно, жертвеник и др.

Вариант Б

Представен е същия иконографски тип, но едикулата е очертана само като заоблена в горната си част релефна рамка (1.а; 1.в; 1.г), а животното и горящият жертвеник липсват. Трите фрагмента от този вариант са запазени, заедно с част от стените на съдовете, които са украсявали - дебелостенни и със значителни размери. Изображението е нечетливо, притежават един и същ дефект - размазани са десните крак и ръка, факт, свидетелстващ за лошо качество на калъпите или за изтриването им, вследствие многократна употреба.

И при двата варианта се срещат извиващи се около изображението змии. В два от случаите (обр. 1 4,5) около апликациите има виещи се змии, а в един (обр. 1 4) личат и следи от следващо изображение, свидетелстващи, че централната повърхност на съда е била укра-

сена концентрично с еднакви релефи, оформящи разказ за подвизите на божеството или пък сцените с различни мотиви са свързани с честването на култа.

Представянето на змии, заедно с изображение на Херакъл се корени в легендата, според която Хера се опитва да убие бъдещия бог в люлката докато спи и изпраща две змии, които обаче той удушава с голи ръце и успява да се спаси.

В изследванията на някои учени апликирането на змии върху глинени съдове има различна от посочената тук интерпретация. В публикацията си за керамиката от Олтения Г. Попилиан, е категоричен, че ако съдовете не са използвани при религиозни церемонии, конкретно свързани с култа към Митра, то става въпрос за употребата им при ритуали, обслужващи други източни култове (Popilian 1976, 73). Съдовете от Павликени опровергават тази теза и доказват, че змията изпълнявала символична роля и при честването на Херакъл.

Апликациите са прилепвани към съда с пръсти, което несъмнено увреждало качеството на изображението. Следите от тази технология се констатирали най-отчетливо при една апликация (обр. 1 5), както и при монтираните змии около централната сцена (обр. 2 4).

Поради фрагментарността на релефите, размерите им не могат да бъдат установени със точност, но височината им не надминава 12-13 см, а ширината - 5-6 см.

Съдовете с апликации имат кратеровидна форма и значителни размери и обем. Дебелината на стените им варира от 0,7 до 1,2 см. Само в един случай е открита и част от устието със сложно профилиран ръб, чрез който се установява диаметърът - 32 см. Всички съдове са изработени на грънчарско колело от фина, добре пречистена глина и върху външната им повърхност е нанесено лаково покритие, каквото има и върху апликациите.

В керамичния център при Бутово са открити калъп за апликация на Херакъл (инв. № 651 А/ТОМ) и два изработени в него релефа (инв. № 1357 А/ТОМ и инв. № 2876 А/ТОМ), представящи божеството твърде примитивно и варваризирано. Очевидна е тук разликата в сравнение с паметниците, произхождащи от Павликени. Освен това липсва едикулата, характерна за павликенските изображения.

Група 2. Апликации с изображения на членовете от свитата на Дионис или дионисови сцени. Тя е представена от 12 екземпляра.

Калъпът с изображение на Силен (обр. 2 1;

Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 31, кат. № 182) е със значение за изясняване на технологичните процеси, свързани с апликираната керамика. Маската е представена детайлизирано, чертите на лицето са изразителни, върху челото е изобразен схематично венец, веждите са гъсти, носът сплеснат, брадата и мустациите моделирани на отчетливи кичури. Калъпът е изработен от светлобежова фина глина, без лаково покритие, с диаметър 7,2 x 6,5 см (Инв. № 1948 А / ТОМ, Кв. XVII / 81, северно от пещ 1).

От Павликени произхождат още няколко калъпа за апликации, но само от описания тук е намерен отпечатък. Кантаросовиден съд е декориран с релеф, изработен във него (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 28, кат. № 162). Прави впечатление, че съдът е много добре източен на грънчарско колело, има фина и елегантна форма (обр. 2 2). Той значително се отличава от съдовете със запазени апликации, изобразяващи други божества. Майсторът се е постарал както при моделирането на грънчарското колело, така и при нанасяне на декоративните детайли. Горната му, почти цилиндрична част, е украсена с маската на Силен и с шприцован растителен орнамент. Глината е бежова, с равномерно нанесен кафяв лак върху външната и по-голямата част от вътрешната повърхност. Диаметър на съда - 20,0 см; дебелина на стените - 0,4 см; височина на апликацията - 5,0 см (Инв. № 1961 А/ТОМ).

Други три апликации, от които е публикувана само едната (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 28, кат. № 163, обр. 163), също представят глава на Силен, но иконографският им тип е различен от описания (обр. 2 3-5). Образът е предаден изразително, лицето е с високо чело, вдлъбнати очи, широк нос и големи устни. Брадата е огромна, а кичурите ѝ са предадени на релефни снопове. От двете страни на лицето, при очите и бузите, се наблюдават вдлъбнатини, получени от притискането на апликациите към стените на съда за по-доброто им прилепване.

Макар че трите апликации са с еднаква иконография, те са изработени в различни калъпи, за което свидетелстват известни детайли на релефите и малката разлика в размерите, която не е в резултат от изпичането и ретуширането. При един от екземплярите (обр. 2 3) очите са много вдлъбнати, при друг - третирането на образа е по-плоско (обр. 2). И в трите случая идеята за представяне е идентична и дори на пръв поглед изглежда, че те са изработени в един и същ калъп.

1

2

3

4

5

Обр. 2. Павликени. 1 – калъп с изображение на Силен; 2-5 – апликации с изображения на Силен
Fig. 2. Pavlikeni. 1 – Mold with the image of Silenus; 2-5 – appliques with the image of Silenus

При едната апликация е запазена част от устието на съда, който е с диаметър 0,34 м (обр. 2 3). Дебелината на стената под апликацията (т.е. в централната част на съда) е 0,8 см. Тъй като в долната си част релефът е отчупен, добре личи, че между него и съда се е образувала кухина. Именно тя е причината в горния край на апликацията да бъде пробит малък кръгъл отвор, за да се осъществи излизане на въздуха и качествено изпичане на изделието.

Върху същия фрагмент, вдясно от образа на Силен, е апликирана хоризонтално виеща се змия, от която е запазена малка част. Този детайл подсказва, че освен божеството върху съда може би е имало и друга декорация, оформяща фриз, но това е само хипотеза. Не са открити фрагменти с Дионисови сцени, които да доказват подобен вид релефи, както при съдовете, украсени със сцени на Херакъл.

Макар и направени в различни калъпи, апликациите са с височина около 8,8 см и са изработени от глина с идентичен състав и цвят след изпичането, добре изплавена и пречистена. Съществува известна разлика само в лаковото им покритие, което е по-светло или по-тъмнокафяво до керемиденочервено. Несъмнено, те са произведени в Павликени, но или от различни майстори, или пък от един и същ грънчар, но по различно време. Апликациите са намерени извън централната част на вилата, в различни квадрати и на различна дълбочина (Инв. № 1960 А/ТОМ, Кв. XVII/223, дълб. 0,40; Инв. № 2872 А/ТОМ, Кв. XVII/82, дълбочина - 0,40; Инв. № 2871 А/ТОМ, Кв. XVII/61, дълбочина - 0,80 м), като заедно с две от тях са открити монети на император Траян, а с третата - монета на Каракала. Според нумизматичния материал съдове с апликирана украса се изработват и ползват през втория строителен период от съществуването на производствения център - последните две десетилетия на II до 40-те години на III в.

Маските-глави на Силен от Павликени намират аналогии сред находките от Пантикапей, за които проучвателите смятат, че са местно производство и ги датират през IV в. пр. Хр. (Силантеева 1974, 21, кат. № 55, табл. 12,2).

Смятам, че към релефите, свързани с култа към Дионис, трябва да бъде отнесена и еротичната сцена (Обр. 3 5), запазена заедно с малка част от устието на съда. Апликацията е във формата на кръгъл медальон, върху който са представени две голи женски фигури върху ложе с богата драперия. В долната част, под леглото, е изобразен кратеровиден съд, а вляво

от фигурите има растителни орнаменти и висяща кошница - вероятно циста мистика. Под релефа съдът е украсен с концентричен кръг от насечки, направени чрез зъбчатото колело, а надолу, през 1,0 см, следват още два пояса от същия вид орнамент. Глината е светлобежова, а лакът - керемиденочервен. Диамет. 6,3 до 6,5 см (Инв. № 3017 А/ТОМ, Кв. XVI/230, дълбочина - 0,80).

Запазената част от стената не дава възможност за определяне диаметъра на съда, но е ясно, че той е бил с кратеровидна форма и голям обем, сходен със съда с апликираната маска на Силен (обр. 2 2). Твърде показателни са и някои от изобразените върху апликацията детайли - циста мистика вляво от фигурите и кратеровидният съд в долната част на апликацията, под ложето. И двата символа се свързват с характерните атрибути, представяни върху паметниците, посветени на Дионис. Съдът с апликираната еротична сцена е използван по време на мистерии в чест на Дионис, имащи оргийски характер. От керамичния център при Бутово произхожда калъп за апликация с подобна сцена (Sultov 1985, Tabl. XIV/3), също във формата на медальон, а изображението на декора около двете фигури е близко до разгледаното тук - леглото е с богата драперия, а под него, в долната част на релефа, е представен абсолютно идентичен кратеровиден съд. Логично изглежда предположението, че майсторите от Павликени са закупили калъпа с еротичната сцена от ателиетата в Бутово. Съставът и цветът на глината и лаковото покритие на съда категорично свидетелстват, че той е произведен в Павликени, а тези на калъпа - че произхожда от работилниците при Бутово.

Изображенията на лъв и пантера (обр. 3 1-3) също могат да бъдат причислени към групата релефи, украсяващи съдовете, свързани с Дионисовите ритуали. Според легендата, при борбата с титаните богът се превръща в лъв, бик, козел, пантера и др. Титаните го разкъсват и изяждат част от тялото му, поради което Зевс ги изпепелява с мълния и от техния прах се раждат хората. Вероятно тази е причината изобразения на посочените животни често да се използват като мотив под формата на апликации, или пък като фризове върху бордюрите на подноси и украса върху дръжките на патерите. Очевидно, всички съдове с подобна декорация трябва да бъдат причислени към култовата керамика, използвана при церемониалните чествания на Дионис.

Калъпът за апликация - глава на лъв (обр.

Обр. 3. Павликени. 1, 2 – калъп и апликация с изображение на лъв; 3 – калъп за апликация с изображение на лъв, пантера и куче; 4 – апликация с изображение-маска; 5 – апликация-медальон с изображение на еротична сцена
 Fig. 3. Pavlkeni. 1, 2 – mold and appliqué with the image of a lion; 3 – appliqué mold with images of a lion, a panther and a dog; 4 – mask appliqué; 5 – medallion appliqué depicting an erotic scene

3 1) е с неправилна форма, релефът е дълбок, детайлен, гривата на животното е представена стилизирано и наподобява корона, а гърбът е грубо обработен. Вероятно калъпът е изваден директно от метален образец. Изработен е от фина светлокафява глина, с неравномерно нанесен червено-кафяв лак върху двете повърхности. Максималната му височина е 6,5 см, а максималната широчина - 3,5 см (Инв. № 2885 А/ТОМ, Кв. XVI/192, дълб. 0,40 м. Публ.: Античные центры, 48).

Апликацията-лъвче е с неправилна елипсовидна форма (обр. 3 2; Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 31, кат. № 177). Тя е запазена цяла, отлепена от стената на съда, който е украсявала. Фигурата е в спокойна поза, със силно извита опашка. Муцуната е леко размазана и по нея не личат детайлите, гривата и лапите са предадени релефно. Фина кафява глина, червено-кафяво лаково покритие. Височина - 4,0 см (Инв. № 1965 А/ТОМ, Кв. XVII/224, дълбочина - 0,40-0,60 м).

Калъпът за апликация с изображение на пантера в ход надясно, изправен на задните си лапи лъв и куче (обр. 3 3) е с неправилна кръгла форма. Задната му част представлява оформена конусовидно дръжка. Изработен е от светложелатина глина, с диаметър 7,0 см (Инв. № 1949, Кв. XVI/111).

Според мен, в тази група трябва да бъде включена и апликацията-театрална маска (обр. 4 4), от която е запазена само част от гротескно човешко лице, изкривено в широка усмивка (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 29, кат. № 167). Носът е малък и сплеснат, очите са с кръгла форма, като зениците са предадени чрез плитки ямички, а веждите са дъговидно извити, оформени чрез насечки. Вдясно, на нивото на око, е пробит малък отвор за циркулация на въздуха, останал между апликацията и стената на съда. Светлокафява глина, керемидено-червен лак. Запазена височина - 5,7 см (Инв. № 2093 А/ТОМ, Кв. XVI/79, дълбочина - 0,20 м).

През античността подобни маски притежават дълбок сакрален смисъл и са неотменна част от театралното представление, което от своя страна е тясно свързано с култа към Дионис, тъй като театърът води началото си именно от празненствата, посветени на божеството (Финогенова 1990, 190).

Върху два фрагмента от съдове са запазени една цяла и една фрагментирана апликация, които вероятно са имали формата на медальон (обр. 5 7, 8). Изображенията не са много ясни, но по всяка вероятност представят две боре-

щи се голи мъжки фигури, но не гладиаторски борби (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 31, кат. № 178). Дясната фигура е права, гола, с протегната дясна ръка към другата и в крачка на ляво. Лявата фигура е в ход на ляво, но с обърната глава на дясно, както и с протегната лява ръка. Ако е вярно предположението, че върху едната апликация над дясната фигура има релеф на букраний и фактът, че фигурите са голи, то може да се допусне, че е представена Дионисова сцена. Апликациите са изработени по един и същ модел, но в различни калъпи и са открити в различни сектори на комплекса. Глината е светлокафява, а лакът - кафяв. Дебелина на стените на съдовете, които украсяват - 0,5 см (Инв. № 1963 А/ТОМ, Кв. XVII/82, дълб. 0,40 м; Инв. № 1964 А/ТОМ, Кв. XVI/193).

Група 3. В отделна група могат да бъдат поставени апликациите с изображения на маски (обр. 4 1-4).

Върху един фрагмент (обр. 4 1) маската е изобразена в медальон, чиито контури са оформени чрез релефни центрирани пъпки (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 29, кат. № 169). Лицето е кръгло, маркирани са очите, носът и ушите, но вероятно поради лошокачествения или изтрит печат детайлите са леко размазани. При косата е направен опит да бъдат представени различено букли. Под медальона, вдясно, е апликирана хоризонтално виеща се змия, моделирана прецизно. На височината на централната част на медальона и над него, на приблизително еднакво разстояние, стените на съда са украсени с три концентрични пояса насечки, а от вътрешната страна на съда има следи от пръстите на ръката на грънчаря, останали при прилепването на апликацията-медальон към стената. Светлокафява глина, кафяв лак. Диамет. 4,0 - 4,5 см, дебелина на съда - 1,0 см (Инв. № 1959 А/ТОМ, Кв. XVI/390, дълб. 0,40 м).

Върху друг съд са апликирани две маски (обр. 4 2), между които е изобразена извиваща се нагоре змия. Кожата ѝ е представена твърде реалистично чрез застъпващи се врязани кръгове (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 29, кат. № 166). В горната част на фрагмента личат следи от друга апликация, чиято форма и сюжет не могат да бъдат точно определени. Фина бежова глина, кафяв лак върху външната повърхност на съда. Запазена височина на фрагмента 12,0 см, дебелина на съда - от 0,7 до 1,1 см (Инв. № 1958 А/ТОМ).

Може да се предположи, че върху първата апликация е изобразено божество, представено като юноша. Втората представлява част от

Обр. 4. Павликени. 1-3 – аппликации-маски (Митра?); 4-5 – аппликации с изображение на орел
 Fig. 4. Pavlikeni. 1-3 – mask appliques (Mithraic?); 4-5 – appliques with the image of an eagle

фриз с релефни сцени, опасващи цялата външна повърхност на съда. Интерпретацията тук е доста затруднена, защото в изображенията не се откриват детайли, характерни за определена иконография. Общото между двата фрагмента е включването в релефа на змия, моделирана, макар и на ръка, твърде прецизно и с вещина. Вече отбелязах, че релефните змии се откриват върху съдове с приложения на Дионис и на Херакъл, т.е. присъствието на подобен вид декорация около основната сцена не допринася за интерпретирането на другите изображения. Най-логично е да се приеме, че маските са бакхически (Дионисови маски), а самостоятелното изображение дори - на самия млад бог. Може обаче да се предложи и друга, твърде интересна трактовка, основаваща се на паралели от други провинции и на формата, големината и предназначението на украсените съдове.

Декорирането на глинени съдове със змии се среща често в Дакия (Ромула, Апулум, Олтения, Орлеа), обикновено украсата е разположена върху дръжките (най-често три) или около други приложения, в Панония (Аквинкум, Бритето, Карнунтум), Германия (от Дунавския Рейн - Кьолн, Фрайберг), Британия (Ропилиан 1976, 66-78 и цит. там литература). Голяма част от проучвателите свързват изображенията с Митра, отчитайки ролята на водата в култа, а от тук и значението на кратерите. Най-често, под сцената с бика върху находките е изобразен кратеровиден по форма съд, върху който има виеща се змия и той играе ролята на извор, който по правило съществува в естествените или изкуствените пещери, където се практикуват митраистичните мистерии. Когато такъв извор е липсвал, той е бил заменян с кратер, в който е поставяна божествената течност около която се извършват церемониите. Змията в случая се явява като пазач и няма нищо общо със змията, която, според мита, иска да изпие кръвта на бика (както е предадено в най-разпространените сцени, представящи Митра, побеждаващ бика). Според Г. Попилиан и повечето западни изследователи, съдовете, декорирани със змии, дори да не са открити в митреуми, са свързани с култа към Митра. Най-сигурно доказателство на тази хипотеза е кратер от Кьолн със змии върху дръжката и изображение на Сауторатес и Саутес (прислужващи на Митра и символизиращи изгрева и залеза или пролетното и есенното равноденствие, т.е. прераждането), следователно е сигурно, че е свързан с култа към посоченото божество. Тогава, естествено възниква въпросът, дали често откриваните маски

на млад мъж като приложения върху съдове и в българските провинции не са изображения на главата на Митра?

В Империята митраизмът се разпространява най-вече сред военните, но също и сред търговците, с което се обяснява съществуването на митреуми по вътрешните пътища на империята и пристанищата - напр. Остия. Следователно, много по-логично е първоначално култът да се е зародил сред цивилното население, основно търговците, а след това, през III в., да е проникнал и сред военните.

Според епиграфските паметници, открити в региона на Павликени, може да се допусне, че има данни за популярността на някои от точните култове. Известни са посвещения на Юпитер Оптимус Максимус Долихенус (върху бронзова плочка) и на Юпитер Сабазий (мраморна ара) (Лунгарова 2002, 95-96). Към тях трябва да се прибави калъп за медальон с изображение на Кибела от Бутово, както и няколко теракоти от същия производствен център, за които, макар и с известна уговорка, може да се предположи, че представят същата богиня (непубликуван материал от фонда на РИМ - Велико Търново).

Отчитайки интерпретацията на този вид приложения на база на материалите от другите римски провинции и разпространението на точните култове в региона, смятам, че приложения-маски представят Митра, а украсените с тях съдове, са използвани при ритуали, свързани с честване на култа му.

Вероятно към същата група изображения принадлежи и друга апликация, изобразяваща глава на божество (обр. 4 3). Лицето е добре моделирано, като детайлно и изразително са представени веждите, очите, носа, устата и брадичката. Косата е къса, на кичури, предадени чрез релефни пъпки и достига до долната част на ухото, което покрива. Светлокафява глина, керемиденочервен лак. Височина на апликацията - 5,0 см; дебелина на стената на съда - 0,5 см (Инв. № 1967 А/ТОМ, Кв. XVI/199).

Макар че изображението е предадено умело и с вещина, не може да се каже със сигурност дали става дума за божество или за бакхическа маска. Смятам обаче, че определянето му като глава на Венера е неправилно (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 28, кат. № 160), защото липсват каквито и да е специфични иконографски особености, доказващи подобно твърдение. По-вероятно е отново да става дума за изображение на Митра.

Група 4. Включва приложения и калъпи, из-

образаващи митични същества или божества. При част от тях липсват характерните атрибути, поради фрагментарността на паметниците, или понеже грънчарят не е сметнал за нужно да ги представи - факт, затрудняващ точното им определяне.

Фрагмент от съд е украсен с апликирано изображение на Аполон (?) (обр. 5 1). От фигурата е запазена само главата и горната част от тялото. Върху лявата ръка и през гърдите е праметната надиплена дреха, а дясната ръка е спусната край тялото, но отчупена и не личи какъв предмет държи богът в нея. Фигурата не е моделирана съразмерно и детайлите от лицето не личат. От двете страни на изображението е направен кос отвор към апликацията за циркулиране на въздуха в пространството между нея и стената на съда. Светлокафява глина, червено-кафяв лак. Запазена височина - 6,3 см (Инв. № 2873 А/ТОМ, Обект 2, кв. 1/1, пом. 1, дълб. 0,20 м).

Върху калъп, изработен грубо, с конусовидна форма и елипсовидна работна част, безспорно е представена богиня (обр. 5 2), но изображението е твърде схематично, липсват детайли, които да изясняват коя именно е богинята (Инв. № 2884 А/ТОМ, Кв. IV/337, дълб. 0,40 м).

Върху апликация (обр. 5 3) е изобразена млада жена, в този случай чертите на лицето са размазани и детайлите - трудно различими (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 28, кат. № 161). При моделирането е обърнато внимание на високата корона, украсена в горния край със стилизирана голяма розета, ограничена от вертикални релефни насечки. Над челото остава открит един ред букли от косата. Не е изключена възможността това да е Кибела, тъй като короната присъства често като характерен атрибут при представянето ѝ. Изработена е от светлокафява глина, кафяв лак. Височина - 10 см (Инв. № 2099 А/ТОМ, Кв. XIV/84, дълбочина - 0,60 м).

Друга апликация може да бъде определена като Горгона/Медуза (обр. 5 4), а не като бакхическа маска (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 29, кат. № 165, обр. 165). Тя е доста по-голяма от описаните маски и сравнително по-добре моделирана. Детайлите от лицето са релефни и твърде характерни. Косата е предадена чрез едри букли, обрамчващи лицето, очите са широко отворени, като личи и зеницата, носят леко сплеснат, а устата големи, с добре очертани устни. Светлокафява глина, кафяв лак. Височина - 9,5 см, широчина - 7,0 см

(Инв. № 2100 А/ТОМ, Кв. XVI/220).

Двете апликации с изображение на орел (обр. 4 4-5) са свързани с върховното божество Зевс/Юпитер. Моделирането на едната (обр. 4 4) е грубо (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 31, кат. № 175). Птицата е изобразена стъпила върху продълговата поставка, в спокойна поза, с прибрани крила и глава наляво. Детайли от оперението ѝ не са предадени. В средата на всяко крило е пробит по един малък отвор. Глината е светлокафява, а лакът - кафяв. Запазена височина - 8,0 см (Инв. № 1952 А/ТОМ, Кв. XVI/105, южно от разкрития ограден зид, северозападно от вилата). Изработката на другата апликация (обр. 4 5) е груба, дясната ѝ страна отчупена. И при нея птицата е с прибрани крила, върху които чрез вдлъбвания схематично са предадени перата (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 31, кат. № 176). Гърбът на апликацията е грубо оформен. Фина светлокафява глина, керемиденочервен лак. Запазена височина 6,8 см (Инв. № 1951 А/ТОМ, Кв. XVI/298).

Така направеният иконографски и технологичен анализ на особеностите на апликациите върху глинени съдове от Павликени позволява няколко извода.

Фактът, че са открити тридесет броя апликации, части от такива и калъпи, е доказателство, че подобен начин на украса е популярен в местните грънчарски работилници. Съдовете, украсявани чрез този технически похват, са с големи размери и кратеровидна форма. Във всички случаи те са изработени на грънчарско колело и много често освен апликираната украса, по стените им е нанесена и допълнителна декорация, изпълнена в друга техника - шприцоване, чрез зъбчатото колело и врязани линии. Глината е фина, много добре пречистена, а върху външната и част от вътрешната повърхност на стените е нанесено лаково покритие. Изработването на този тип изделия съставлява дълъг и сложен процес. Първо съдът се източва на колело, след като леко засъхне грънчарят прилепва извадената преди това от калъпа също леко изсъхнала апликация и ретушира, ако сметне за необходимо. След това се нанася останалата украса и накрая съда се потапя в лака. Върху част от съдовете личат следи от пръстите на ръката на майстора, останали при притискането на апликацията към стената, като във всички случаи става дума за възрастен индивид. Прави впечатление, че големината на апликациите не е съобразена с големината на съдовете - така например върху големи съдове са представени

Обр. 5. Павликени. 1 – апликация с изображение на Аполон; 2-3 – калъп и апликация с изображение на богини; 4 – апликация с изображение на Горгона/Медуза; 5-6 – апликации с изображение на борби
 Fig. 5. Pavlikeni. 1 – appliqué with the image of Apollo; 2-3 – mold and appliqué with images of Goddesses; 4 – Appliqué with the image of a Gorgon/Medusa; 5-6 – appliques depicting fights

малки като площ релефи и обратно.

Всички апликации са изработени в еднолицеви калъпи. От разглеждания производствен център няма данни за съдове, изцяло направени чрез отливане в калъп. В Бутово обаче, този способ е добре познат, но и там се изработва само един тип съдове - подноси. Дали тази техника е била по-сложна за местните майстори-грънчари (направата на модели и калъпи изисква голямо умение и опит) или пък не е била модерна и популярна в провинцията е все още трудно да се отговори. Факт е, че в Павликени по-голямата част от керамичните изделия са правени на колело, включително и лампите и поставките за тях и само при декорацията им са използвани печати или апликации за украса на външните повърхности.

В Павликени не са открити модели, което показва, че калъпите са смъквани направо от образа (метален съд) или че са били направени от дърво. Обратната им страна е грубо обработена и загладена, в някои случаи има конусовидна форма, като върхът на конуса представлява дръжката. Тъй като извивката на апликацията не е същата като тази на стената на съда, върху който тя се прилепя, между тях се получава кухина с въздух, който при изпичането се нагрива, разширява и напирва навън. В такъв случай апликацията може да не издържи и да се отлепи дори още по време на печенето. Ето защо в близост до периферията на апликациите (обикновено без да бъде нарушено изображението), са пробивани малки отвори, за да може въздухът да циркулира свободно и изделието да бъде качествено изпечено. Тази технологична операция е извършвана винаги преди нанасянето на лака, в резултат на което капки от покритието се откриват и по обратната страна на апликациите, попаднали там през отворите за въздух. Само върху няколко екземпляра личи допълнително ретуширане след залепването на апликацията, а в повечето случаи част от изображенията, особено по периферията, са сплеснати или размазани, но корекции не са направени.

Върху някои калъпи е нанесено лаково покритие, както е и върху по-голямата част от глинени печати за украса чрез щемпелуване. Този технически прием е използван често от грънчарите в Павликени. Не ми е известно от публикациите, посветени на технологията на керамичното производство през римската епоха в различните провинции, да са публикувани калъпи за изработка на каквито и да е керамични изделия, покрити с лак. Не изключвам въз-

можността изследователите да не са обърнали внимание на този факт или лакът да не е запазен.

Апликациите са с различна форма, която вероятно е свързана с цялостната идея за украса на съдовете. В някои случаи тя повтаря тази на изображението - например главата на Силен, където извън образа е оставено тясно свободно поле и въпреки това при прилепването е нарушено отчасти лицето. Често апликациите са оформени като кръгъл медальон, а по периферията им е нанесена вдлъбната концентрична окръжност, която ограничава релефа и придава завършен вид на декорацията. Такива са еротичните сцени, маските, релефът с двете борещи се фигури.

От намиращия се в близост до Павликени керамичен център Бутово също произхождат няколко калъпа с форма на медальон. Освен посоченият по-горе калъп с изобразена еротична сцена, са открити и екземпляри, представляващи Хермес и Кибела (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 31-32, кат. № 187 и 181). Подобни релефи, оформени като самостоятелни медальони, са известни от западните провинции на империята. Върху част от тях са запазени и надписи, свидетелстващи, че са предназначени за подаръци-сувенири във връзка с честването на Новата година. В посочения тук случай не е известно дали калъпите от Бутово са употребявани за украса на съдове с култово предназначение или чрез тях са правени самостоятелни плочки, защото в този център не са открити позитивни изделия.

Най-прецизно оформени са апликациите във формата на едикула, каквито са почти всички открити с изображение на Херакъл. Идеята на грънчарите е да представят символично храм на божеството с негова статуя и характерните му атрибути. От Бутово произхожда калъп за апликация с изображение на орел, също в едикула (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 31, кат. № 180).

Апликациите, свързани с Дионис и Херакъл съставляват повече от половината от изображенията. Украсените с тях съдове са използвани при култовите ритуали, свързани с честването на двете божества. Както вече отбелязах, това не е случайно. Потвърждение се явяват и многобройните дръжки и фрагменти от глинени патери. В региона на Павликени, вероятно в светилище на Дионис, е честван и култът към Херакъл, което се доказва от откритите епиграфски материали и каменна пластика (Владкова 2009, 44-45).

Известни са множество паметници още от тракийската епоха, върху които двете божества са изобразени заедно. Сред най-ярките примери мога да посоча съд от Борово, където Херакъл и Дионис са представени с ритони в ръце, като вдъхновители на веселието. За свещен ден на Херакъл се смята четвъртият ден на месеца и съвпадение с празненствата на Дионис може да е най-простото обяснение за едновременно честване на двата култа.

Времето на изработка и използване на съдове с апликирана украса съпада с датирането на II строителен период на комплекса - т.е. последните две десетилетия на II до 40-те години на III в., когато е разцветът на керамичното производство в Павликени. Анализът на известните данни показва, че от Павликени произхождат 4 калъпа и 26 апликации, а от Бутово 3 апликации - с Херакъл, Дионисова маска и кораб и 13 калъпа с изображения на Зевс, орел, Хермес, Пан, Дионисова маска, Херакъл, Медуза, богиня, козел, волска глава и еротична сцена (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 29, кат. № 164; 179-181; 183-184; 186-190 и непубликуван материал от фонд „Античност“ на РИМ-Велико Търново). Към тях трябва да прибавим и калъпите за оброчни плочки на Зевс, Кибела и Орфей. Очевидно от посочените цифри се налага изводът, че единият център произвежда апликирана керамика, като използва готови калъпи, докато в другия се изработват главно калъпи. Първата част на твърдението е почти със сигурност вярна, защото в Павликени е изследвана значителна площ от целия комплекс.

В Бутово разкопките са спорадични, проучени са само няколко пещи и терена около тях, което не позволява да се заяви категорично, че в местните работилници не се произвежда апликирана керамика. Ако това наистина е така, то може да се говори за специализация на керамичното производство в региона. Смятам че има и друга причина за изработката на апликираните изделия в Павликени. Тъй като съдовете са големи, чупливи и неудобни за транспортиране, много е вероятно те да са предназначени за светилище, което се намира в непосредствена близост до мястото на изработването им. Намерените в Бутово калъпи са служили основно за направа на оброчни плочки и медальони, стоки, които са лесно преносими и могат да бъдат транспортирани и продавани навсякъде.

Освен в Бутово, фрагменти от апликирана керамика са открити и в третия керамичен център, разположен на територията на Никополис

ад Иструм - Хотница. Именно там е намерена апликация с релеф на почиващия Херакъл, излегнал се върху лъвска кожа, с чаша в ръка и около него фигури на сатири. Технологичните особености показват, че калъпът е изваден от метален съд. Същият иконографски тип е представен върху мраморна оброчна плочка от Мадара (Филов 1911, 85).

От Калето при Мездра произхождат четири калъпа за апликации (Лука 2006, 161-170). Фактът, че са открити в огнище към светилище, датирано с монети от второто десетилетие до петдесетте години на III в. показва, че те са използвани най-късно по-време на негово функциониране, или по-рано. Два калъпа представят Херакъл, прав, подпрян на кривак, третият изобразява Силван, а последният - богиня с шлем (Атина според изследователя). Основавайки се на публикации на Б. Султов, К. Лука смята, че става дума за производство на керамика с култово предназначение и приема, че калъпите са внос. Според мен обаче, изхождайки от публикуваните снимки и иконографията, те са по-скоро дело на локално ателие. Разбира се, това мнение може да бъде потвърдено единствено след детайлни анализи на глината. К. Лука намира сходство в представянето на Херакъл върху апликациите от Мездра и от Павликени. Публикуваното изображение (Лука 2006, 162, обр. 1; 163, обр. 2) категорично показва, че става дума за един и същ иконографски тип, но апликациите от Павликени са далеч по-качествени и с по-богати детайли около централната фигура на божеството. Освен това не е случайно представянето в едикула, като по този начин е изразена идеята за култова статуя. В Павликени и Бутово няма открити керамични изображения, представящи Силван и Атина, двете божества са едни от най-слабо популярните на територията на Никополис ад Иструм и откритите паметници (еписграфски, скулптурни, бронзови) са единични. И ако все пак в града и близката му околност има някакви данни за честване на култа, то в западната част от административната територия такива паметници определено липсват. Така че калъпите на Силван и Атина от Мездра в никакъв случай не могат да бъдат свързани с керамичните ателиета на Никополис ад Иструм.

В последните години е проучено и ателие в Хераклея Синтика (Cholakov 2008, 55-76), където се произвеждат теракоти и апликирана керамика, използвана, също като тази от Павликени, при обслужването на култови ритуали. В най-голямо количество са бакхическите

маски-гротески, като очевидно преобладават изображенията на Дионис и членове от свитата му. Въпреки очевидната разлика в иконографските особености на продукцията от двете ателиета, има и особености, плод на еднаквата технология, например наличието на отвори за циркулацията на въздуха между стените на съда и апликацията. Прави впечатление, че апликациите от Хераклея Синтика са запазени самостоятелно, а не заедно с части от съда, който са украсявали. Следователно, те не са били прилепени качествено върху съдовете и скоро след изпичането им са изпадали. Апликациите от Хераклея Синтика, както и теракотите, са оцветени след изпичането - практика, която не е популярна за територията на Никополис ад Иструм и въобще за работилниците в Горна и Долна Мизия. Според мен описаните пет находки като калъпи за теракоти, са калъпи за апликации (Cholakov 2008, обр. 14-15). Може да се приеме мнението на изследователите, че в/около разкрития комплекс има работилница и пещ за производство и много се надявам те да бъдат открити.

В Кабиле е открит керамичен съд с апликирана маска на Силен и змии (Кабиле I, т. 2, обр. а, б и т. VIII, обр. 4). Най-интересни са изображенията на Дионисови сцени върху керамиката, произхождаща от светилище на Дионис в Нове (Митова-Джонова 1970, 5-8). Не трябва да се пропускат и откритите керамични фрагменти в римски вили (Армира, Кралев дол и др.), със запазени върху тях релефни изображения-маски, Горгона, змии и др. (Кабакчиева 1986, 25, обр. 21, табл. 40/456; Найденова 1985, 84, т. 4/8).

И от останалите провинции на Империята са известни фрагменти от съдове с апликирана украса. В ателие в Дакия е намерено огромно количество керамични фрагменти, запазени в по-голяма или по-малка степен, с апликации фигури и маски, глави на божества, змии и др. (Mitrofan 1990, fig. 24, 26; Popilian 1976, 66-78). Макар че в Олтения е открит само един апликиран медальон върху глинен съд (изображение на Хермес), на базата на други фрагменти от Дакия се налага изводът, че този начин на украса е популярен за провинцията. Подобни паметници са откривани в Аквинкум, Карнунтум, Емона, Лион, като изображенията върху тях са на Меркурий, Асклепий и Хигия, Изиди и изийската процесия, Серапис (Popilian 1976, 73-75).

От работилница в Siscia, Южна Панония, произхождат многобройни калъпи и релефи,

използвани при декорирането на керамика (Šerpić 1954, 305). Сред тях са изображения на божества, гладиаторски борби, портрети, както и такива с растителни (стилизиран цветя и розети, грозд, лоза и др.) и геометрични (пантера, лъв, кон) мотиви. Работилницата се датира от втората половина на II до средата на III в. Най-честите персонажи на апликираната керамика сред божествата са Хермес (Schmid 1913, 184, Abb. 85), Херакъл (Breccia 1909, 298, Fig. 60) и глава на Медуза/Горгона (Robinson 1959, 58; Goldman 1950, 185, Fig. 146).

От Аквинкум произхождат глинени модели, които служат за основа на изработване на калъпи, чрез които са отливани глинени декоративни плочки (Bálint 1932, 192, 227-230, 232-234, 236). В по-голямата си част те са с кръгла форма и са апликирани към съдовете преди тяхното изпичане. Някои от фрагментите, доказват, че върху съдове са изработвани цели фризове от апликации във формата на медальони. Запазени са модели с изображения на волска глава, змии, Пан, Юпитер, Меркурий. Медальонът с Пан е кръгъл, като божеството е представено седнало, със сърна до него. Периферията е оградена с рамка, наподобяваща стилизирана иглолистна клонка, а около фигурите има повей от лозови листа. Диаметърът на Меркурий/Хермес е 11,5 см (приблизително толкова, колкото и на медальоните от Тракия и Мизия), като обаче изображението е изключително прецизно изработено, фигурите на овена и яхналия го Хермес са съизмерни, а долу, зад краката на овена е представен петел. Рамката се състои от два релефни пръстена (Bálint 1932, 236). Това изображение доста се доближава до представянето на Хермес от Чаталка, но издава ръката на по-умел занаятчия (Буюклиев 1972, 192). Като иконография то е близко и до това на бога, представено върху калъп за апликация от Бутово (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 31, кат. № 181).

Преглед и интерпретация на керамичните изделия, украсени с медальони, открити по долината на Рона (Галия) прави Х. Верте (Vertet 1969, 93-133). Същият представя и различните форми глинени съдове, които са с релефи, изпълнени в тази техника. Те се отличават от формите, които са открити в производствения център Павликени в частност и в балканските провинции в цялост.

Според изследователите, със съдовете, декорирани с релефни медальони, са награждани победители в състезания, давани са за подаръци за Нова година и други празници

(Popilian 1976, 75-78; Wuilleumier, Audin 1952, 12-14; Déchelette 1904, 242). Апликациите от производствения център при Павликени обаче остават извън тази тематика и предназначението им може да бъде свързвано единствено с използването им при религиозни церемонии и ритуали, посветени на представените върху релефите божества - Херакъл, Дионис, Митра и др.

Датировката на медальоните-апликации от различните провинции е различна - в интервала от времето на управление на император Тра-

ян до края на III в.

Очевидно е, на фона на откритото количество друга керамика от обектите от римската епоха, че глинени съдове, декорирани с релефни апликации не са многобройни и не са използвани за всекидневна употреба, а само при определени култови ритуали. Отчитайки активната роля на западните ателиета, не може да се отмени фактът, че изделията на местните работилници не са изцяло оригинални творения, а представляват възприета в провинция Долна Мизия мода.

Цитирана литература:

Античные центры: Античные центры керамики в Нижней Мезии. Албум. София, без година на издаване.
Буюклиев 1972: Х. Буюклиев. Паметници на Хермес от Старозагорско - Известия на Археологическия институт, 33, 1972, 191-193.

Владкова 2009: П. Владкова. Античният производствен център при Павликени (Долна Мизия) - периодизация и производство. Част първа. - Археология, 1-2, 2009, 38-49.

Кабакчиева 1986: Г. Кабакчиева. Керамика от вилата при Ивайловград, II-IV в. - Разкопки и проучвания, 15, София, 1986.

Кабакчиева, Султова, Владкова 1988: Г. Кабакчиева, С. Султова, П. Владкова. Керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм II-IV век. София, 1988.

Кабиле I: А. Димитрова. Разкопки на базилика № 1 в Кабиле - В: Кабиле, 1, София, 1982.

Лука 2006: К. Лука. Находка от керамични калпи за производство на съдове с апликирана украса от крепостта Калето край Мездра. - Археология, 2006, 1-4, 161-170.

Лунгарова 2002: П. Лунгарова. Култове от територията на Никополис ад Иструм (по епиграфски паметници от Велико Търново) - В: Римският и късноримският град. Международна научна конференция (Велико Търново, 26-30 юли 2000 г.). София 2002, 91-98.

Митова-Джонова 1970: Д. Митова-Джонова. Керамика с Дионисови сцени от Нова - Музеи и паметници на културата, 10, 1970, 1, 5-8.

Найденкова 1985: В. Найденкова. Римската вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг. - Разкопки и проучвания, 14, София, 1985.

Силантьева 1974: П. Ф. Силантьева. Терракоты Пантикапея. - В: Археология СССР. Свод археологических источников. Выпуск Г1 - 11. Москва, 1974.

Султов 1972: Б. Султов. Производство на релефна керамика в Долна Мизия. - Известия на Окръжен исторически музей Велико Търново, 5, 1972, 21-30.

Филов 1911: Б. Филов. Релеф на Херкулеса от Мада-

ра. - Известия на Археологическото дружество, 2, св. 1, 1911, 85-86.

Финогенова 1990: С. И. Финогенова. Античные терракотовые маски Северного Причерноморья. - Советская археология, 1990, 2, 189-204.

Bálint 1932: K. Bálint. A gázgyári rmai fazekastelep Aqincumban - Budapest régiségei, Régészeti es Történeti évkönyv, 11, Budapest, 1932, 171-236.

Breccia 1909: E. Breccia. Di alcuni frammenti di vasi con rappresentanze a relieve. - Bulletin de la Societe archeologique d'Alexandrie. Nr 2, 1909, 291-311.

Cholakov 2008: I. D. Cholakov. A roman production centre for terracottas in Heraclea Sintica (Southwest Bulgaria). - Archaeologia Bulgarica, 2008, 1, 55-76.

Déchelette 1904: J. Déchelette. Les vases céramiques ornés de la Gaule Romaine. Paris, 1904.

Goldman 1950: H. Goldman. Excavation at Gözlüküle. Tarsus. 1. 1950, London.

ILBulg.: B. Gerov. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Serdicae, MCMLXXXIX.

Mitrofan 1990: I. Mitrofan. Les recherches archeologiques de l'établissement romain de Micassa. - Dacia, 34, 1990, 59-74.

Oswald, Pryce 1920: An Introduction to the study of Terre Sigillata. London, 1920.

Popilian 1976: G. Popilian. Ceramica romana din Oltenia. Craiova, 1976.

Robinson 1959: S. H. Robinson. The Athenian Agora. V. V. Pottery of the Roman Period. Princeton, 1959.

Schmid 1913: Emona. - Jahrbuch für Altertumskunde, 7, 1913, 184.

Šeper 1954: M. Šeper. Jedan nalaz keramike is Siska. - Arheološki Vestnik V/1, 1954, 301-307=

Vertet 1969: H. Vertet. Observations sur les vases à médaillons d'applique de la vallée du Rhone. - Galia, 38, 1969, 93-133.

Wuilleumier, Audin 1952: P. Wuilleumier, A. Auite. Les médaillons d'applique gallo-romains de la vallée du Rhône. - Annales de l'Université de Lyon. 3e série, fasc. 22. Paris, 1950.

The ancient production center at Pavlikeni (Lower Moesia). Part Two. Appliqué vessels (Abstract)

Pavlina Vladkova

This article discusses 30 reliefs from the ancient production center at the town of Pavlikeni, one third of which are being published for the first time. According to their scheme, the appliques can be divided into four main groups:

Group 1 includes appliques with the depiction of Heracles (fig. 1 1-6). They present the traditional iconographic scheme for Heracles: standing, nude, holding a club in his right hand and, with a lion skin across his left arm. Six out of all eight appliques are executed like votive plaques: in an aedicule with a very detailed order and very prominent decorative elements. The granular decoration along the lower edge of the pediment imitates the dentil of the stone details. The divine figure is always centrally placed; to the left, there is a low rectangular flaming altar, while, to the right, there is a quiver with arrows in the upper part and under it, a running dog.

Variant A. The aedicule is precisely shaped, the relief columns have emphasized decorative elements and, around the divine figure, there are figures and objects related to the iconography of the Heracles cult, such as an animal, an altar, etc.

Variant B. It has the same iconographic type as variant A but the aedicule is outlined as rounded relief frame and the animal and flaming altar are missing.

Both variants include fragments that have snakes winding around the scheme. Some authors see the depiction of snakes on ceramic vessels as evidence for their use in either ceremonies related to the Mithraic cult or in rituals of other Eastern cults. The appliqué vessels from Pavlikeni refute this argument and attest to the special role and meaning of the snake in Heracleian celebrations.

The appliques were attached to the vessels with fingers, which caused obvious deterioration to the quality of the image. Due to the fragmented nature of the appliques, their size cannot be reconstructed with certainty but their height does not exceed 12-13 centimeters, and their width is five to six centimeters.

The appliqué vessels are of the crater type and

are substantial in size and volume. The width of their walls varies between 0.7 and 1.2 centimeters. There is only one piece with a part of the rim; its diameter is 32 centimeters. All the vessels are wheel-made from fine clay and their outer surface is covered by a slip that extends over the appliques as well.

Group 2 consists of appliques depicting members of the Dionysian troop (figs. 2 1-5; 3 1, 4, 5; 5 5, 6). The mold with the mask of Silenus is very important evidence for the production technology of the appliqué vessels. There is one kantharos that is decorated with a relief made in this mold. Apart from the Silenus mask, the upper, almost cylindrical part of the vessel is decorated with slip-trailed plant ornament. There are three more appliques with the image of Silenus but their iconographic type is different from the one described above (fig. 2 1-5). On one of the fragments, to the right of the Silenus image, there is a horizontally-zigzagging snake, suggesting that the vessel had another decoration in the shape of a frieze. The appliques were all produced in Pavlikeni but probably by different craftsmen or by the same potter but on different occasions.

The erotic scene depicted in the shape of a round medallion should also be considered as part of the reliefs related to the Dionysian cult (fig. 3 5). The vessel decorated with this scene is of the crater type and has a huge volume that associates it with the vessel with the Silenus mask.

The depictions of a lion and a panther are also considered as part of the same group of reliefs (fig. 3 1). The latter includes an appliqué depicting a theatrical mask as well (fig. 3 4). In antiquity, such masks had a profound sacral meaning and constituted an important part of dramatic performance which was closely linked to the Dionysian cult.

Two fragments depict two nude male figures in a fight (fig. 5 5, 6). If we assume that on one of the fragments there is a bucranium above one of the figures, then the nudity of the figures points to a possible association with a Dionysian scene.

Group 3. The appliques with depictions of

masks represent a separate group (fig. 4 1-3). The lack of details characteristic for a certain iconography hampers their interpretation. A common feature of the fragments is the presence of a snake. Vessel decoration with snakes is well known from Dacia, Pannonia, Britannia, etc. which most authors associate with images of Mithras because of the role of water in the Mithraic cult, and hence the meaning of the craters. The finds from other Roman provinces and the popularity of Eastern cults in the Pavlikeni area support the idea that the mask appliques represent Mithras and the vessels decorated with such appliques were used in Mithraic rituals.

Group 4 comprises of appliques and molds depicting mythical creatures and deities. Some of the pieces are lacking characteristic attributes, either owing to their fragmentary nature or to the potter's choice not to depict any, which makes their interpretation difficult (fig. 5 1-4). All of them are made in one-piece molds. The production center at Pavlikeni has no vessels that are entirely made in molds. The lack of models suggests that the molds were either made of wood or that they were detached from metal vessels. Some of the molds are

glazed like the most of the clay decoration seals. The shape of the appliques is different and it is probably related to the overall decoration concept of the vessels. Very often, the appliques are in the shape of a round medallion whose edge is a concave concentric circle that limits the depiction and contributes to the overall completeness of the decoration.

More than half of the images on the appliques are linked to Dionysus and Heracles. The appliqué vessels were used in the rituals associated with the celebration of the two deities. In a Dionysian sanctuary in the area of Pavlikeni, there are epigraphic evidence and stone reliefs that point to the practice of the Heracles cult in this place as well.

The time of production and use of the appliqué vessels coincides with the second building phase of the production center – from the last two decades of the second century AD to the 240s AD – which is the flourish of the pottery production at Pavlikeni. Such dating does not contradict the production date of appliqué medallions from other provinces: a period that covers the time of Emperor Trajan's rule till the end of the third century AD.

Крепостното строителство по горното течение на реките Росица и Янтра през късната античност и средновековието

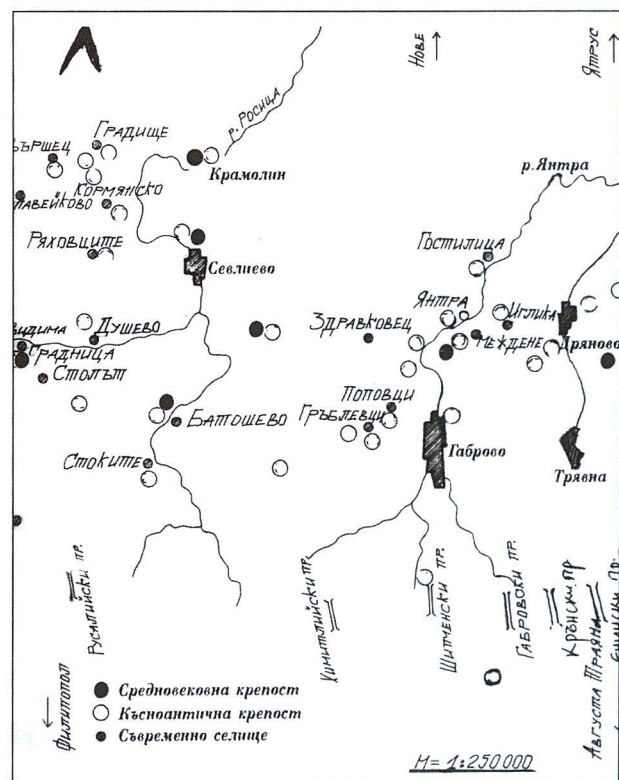
Венелин Бараков

Интересът към късноантичните и средновековни крепости и фортификационно строителство на територията на Габровска област не е нов за българската медиевистика (Койчева 1978, 68-69). През втората половина на XX в., под ръководството на А. Милчев, К. Койчева, С. Симеонов и др., се провеждат най-мощните археологически разкопки в региона, довели до разкриване на основните паметници на средновековната крепостна архитектура. Разкопките имат като резултат цялостното или частичното проучване на следните крепости: 1. Късноантични и ранновизантийски укрепления и укрепени селища в местностите Градище (Габрово), Градът (Батошево), Пречиста (Градница), Витата стена (Здравковец), Дживизли бунар (Севлиево), Градът (Иглика), Градът (Крамолин), Боруна (над Дряновския манастир и пещерата „Бачо Киро“) и Градът (Царева ливада) (обр. 1). В повечето късноантични крепости, с изключение на Градище (Габрово) и Градът (Иглика), през средновековието е засвидетелствано ново крепостно строителство и културен пласт от XII-XIV в, свидетелстващи за топографска приемственост, без това да е обвързано с функционална приемственост и преизползване на късноантичните укрепителни съоръжения; 2. Средновековни крепости в местностите Пречиста (Градница), Градът (Крамолин), Дживизли бунар (Севлиево), Витата стена (Здравковец), Градът (Царева ливада) и Боруна (над Дряновския манастир). В м. Градът при Батошево, м. Градът при Крамолин, м. Дживизли бунар при Севлиево и м. Витата стена при Здравковец са открити и ранносредновековни материали от X-XI в.

В резултат на проучванията през XX в. в посочените крепости са разкрити фортификационни съоръжения (крепостни стени и кули),

жилища, църкви, стопански и занаятчийски сгради, некрополи. Намерени са и множество находки, позволяващи да се датират етапите в обитаването на крепостите, да се изяснят причините за тяхната поява, функции, времето на изграждане и хронологията на укрепителните съоръжения, както и да се изследва развитието във времето и пространствените трансформации на селищата, да се проучи бита и качеството на материалния живот в тях.

Въпреки натрупаните многобройни емпи-

Обр. 1. Карта на късноантичните и средновековни крепости по горното течение на реките Росица и Янтра (карта В. Бараков)

Fig. 1. Distribution map of Late Antique and medieval fortresses along the upper courses of the rivers Rositsa and Yantra (map by V. Barakov)

рични данни прави впечатление, че отсъстват изследвания, в които възникването, развитието и функциите на крепостите да бъдат поставени на системен анализ като цялостен процес в историческото битие на определена епоха и даден географски ареал. Основаването на крепости и укрепени селища е резултат от структурни трансформации вътре в обществото. Това е външен израз на определена организация на хора, обединени от общи нужди и интереси в търсенето на защита и сигурност. Изграждането на крепости предполага контрол и охрана над определена територия, а това е свързано с регулиране на определени отношения в социума, с упражняване на власт и произтичащите от нея права и привилегии.

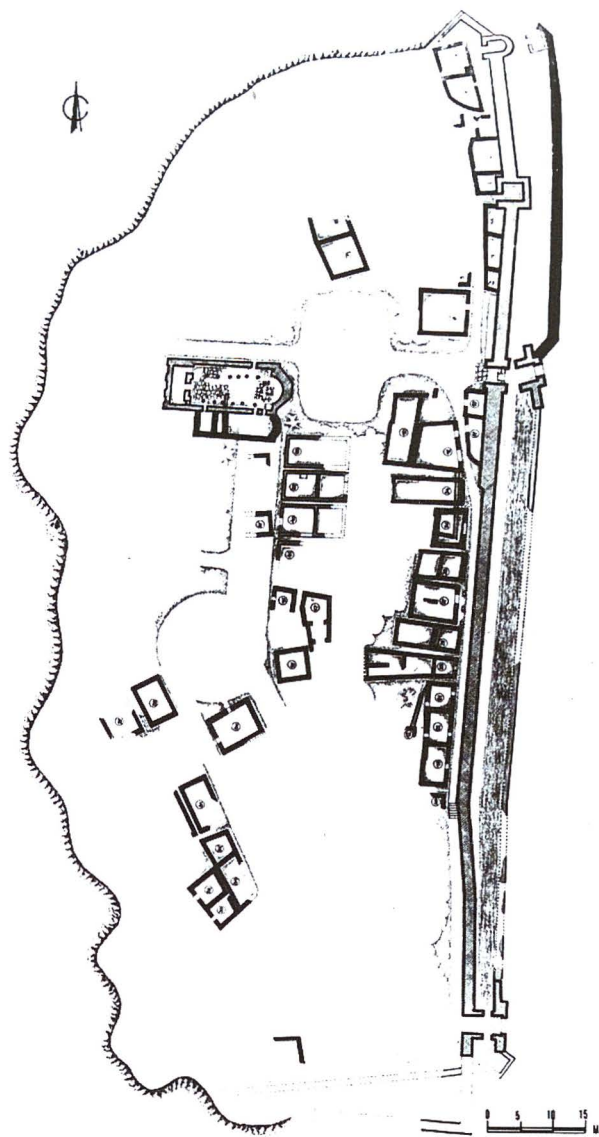
Настоящото изследване е насочено в тази посока, то цели да открие причините за появата на крепости на хълмове и стратегически възвишения над днешното Севлиево поле и в Централния Предбалкан по горното течение на Росица и Янтра, да изясни известни закономерности в развитието им и да проследи етапите в обитаването и използването им през късната античност и средновековието. Както вече посочих, средновековните крепости наследяват топографски местата на късноантичните укрепления. За да се изяснят причините за тази приемственост е необходимо да се проследи крепостното строителство на двата отделни исторически периода - късноантичният и средновековният и да се посочат причините и процесите, довели до появата на крепостна архитектура през две различни като икономическа система и обществен модел епохи в един и същ ареал. В статията се разглеждат само крепости, в които са извършвани археологически разкопки, с изяснени строителни периоди.

За начало на фортификационното строителство в района се приема укрепяването на емпорион Дискодуратере с крепостни стени през 70-те год. на II в. (Султов 1966, 35-44). Укрепителната активност тук може да се свърже с опасността от нахлуване в Долна Мизия на варварските племена на костобоки и роксолани при управлението на имп. Марк Аврелий (161-180 г.). В началото или първата половина на III в. са построени укрепления с военно-полицейски функции на възлови места в пътната мрежа или в началото на проходи, през които преминават антични пътища и има сигурни археологически данни, че са били използвани през римския и късноантичния период - Русалийския, Шипченския и Тревненския проходи. От север проходите са фланкирани съответно

от крепостите при Градница (м. Пречиста), Здравковец (м. Витата стена) и над Дряновския манастир (м. Боруна). Тези малки укрепления са осъществявали контрол и наблюдение върху движението по пътищата, както и тяхната охрана.

Готските нашествия от средата на III в. нарушават сериозно развитието на селищната система в разглеждания регион. Емпорионът Дискодуратере е опожарен, а крепостните му стени са разрушени почти изцяло. Подобна съдба са имали и посочените по-горе укрепления, които при движението на готските отряди на юг през Балкана са пострадали сериозно. Нов строителен етап в късноантичната фортификация на района настъпва в края на III - началото на IV в. Фортификационното строителство от края на III - началото на IV в. има подчертано отбранителен и военен характер. Възстановени са крепостните стени на Дискодуратере (Гостилица), чиято укрепителна система придобива окончателен и завършен вид. В началото на IV в. в м. Градище, край Габрово, е изграден военен кастел, защитен със землено-каменно съоръжение - вал, а по източните му ъгли е имало кули (Койчева 1986, 149-157). През този период нараства значението на античния път през Шипченския проход, превърнал се в основна комуникационна артерия в Средния Балкан (Бараков 2010, под печат). По протежението на този път са изградени няколко крепости, които отговарят на стратегическите късноантични и ранновизантийски фортификационни принципи. Това са крепостите при Гостилица (Дискодуратере), Янтра (м. Калето), Габрово (м. Градище) и високо горе в Балкана укреплението Градишката могила (Христов, Бараков 2002, 9-15). Те са така изградени, че да осъществяват отбрана в дълбочина (Торбатов 2002, 437-438). Включването им в някаква въображаема регионална отбранителна линия или като укрепителен пояс в Предбалкана и северните склонове на Централна Стара планина, не отговаря на историческата действителност (Овчаров 1982, 20-23; Балабанов, Бояджиев, Тулешков 2000, 56).

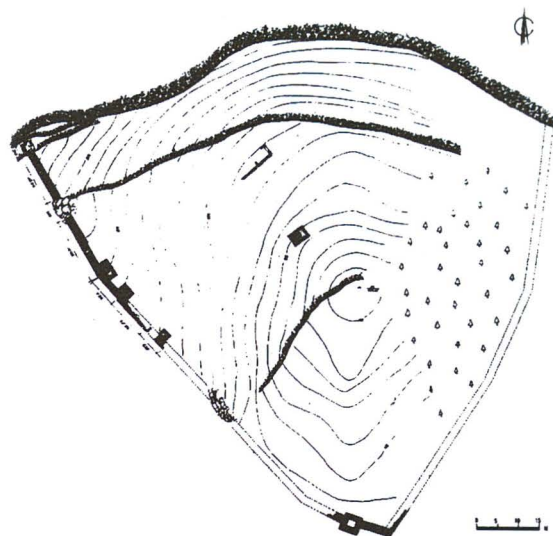
Към средата на IV в. се отнася втория строителен период на фортификацията на военното укрепление в м. Градище (обр. 2), когато са издигнати масивна крепостна стена, каменни кули, порти и стълбища (Койчева 1999, 79-80). Към това време се изграждат укрепленията при Янтра (над пролома на р. Янтра), в м. Градът при Иглика, м. Боруна при Дряновския манастир, м. Градът над Царева ливада, крепостта в

Обр. 2. Габрово, м. Градище. Късноантична крепост (план К. Койчева)

Fig. 2. Gabrovo district, Gradište locality. Late Antique fortress (map by K. Koycheva)

м. Градишката могила на върха на Шипченския проход. Всички укрепления се строят в стратегически местности, на скалисти възвишения, в близост до античния път от Дискодуратере през Шипченския проход за Казанлъшкото поле и Августа Траяна. Докато крепостите Градище край Габрово, при Янтра и Градишката могила и м. Боруна при Дряновския манастир имат подчертано военно-охранителни функции, то укрепените места при Иглика и Царева ливада, както показват археологическите разкопки, са били без застроена вътрешна площ, факт, доказващ убедително функционирането им като укрепени убежища (refugia) за населението от равнината (обр. 3). Като такива укрепени форми, те не са обитавани постоянно, а само в случай на опасност при варварски нашествия от

Обр. 3. Габровско, м. Градът при Иглика. Крепост-убежище от IV-V в. (план К. Койчева)

Fig. 3. Gabrovo district, Gradat locality at the village of Iglika. Fortress-refuge from the 4th/5th century (sketch by K. Koycheva)

север.

Фортификационните съоръжения на разглежданите крепости с военно-охранителни функции (Градище край Габрово, Янтра, Дряновския манастир) показват известно сходство със синхронните им кастели от III-IV в. (Монтана (Бинев 2003, 167); Сторгозия (Ковачева 2008, 103-108); Ятрус (Бюлов 2008, 65-66 и др.), но същевременно демонстрират и развитието на крепостното дело през късноримския период. Като защитен елемент се използва валът (Градище). Кулите се изграждат с квадратна (Градище), правоъгълна (Градище, Янтра) и кръгла форма (Дискодуратере, Градница). Нов момент представлява появата през IV в. на кули с U-образна форма (Градище, при Дряновския манастир), представляващи еволюция на кръглите кули - те се издават пред крепостната куртина, позволявайки по-ефикасна отбрана (Балабанов, Бояджиев, Тулешков 2000, 58) (обр. 4). Както показват археологическите разкопки вътрешната площ на крепостите е слабо застроена, представена е предимно от големи дървени или каменни постройки на калова спойка, свързани с военния характер на обитателите на укрепленията (обр. 5).

През втората половина на IV - началото на V в. в поселищното развитие на района се забелязва вече нова тенденция. Постоянната несигурност и заплахата от нашествия на готите налагат постепенно изместване на селищата от равнинните местности към терени, които се отличават със своята естествена защитеност и

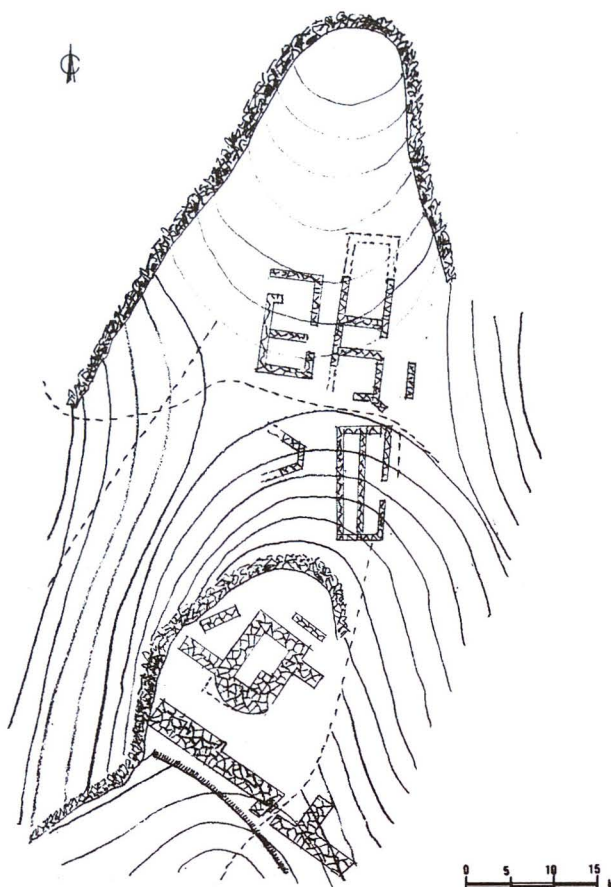

Обр. 4. Габрово. Кула с U-образна форма от крепостта Градище (снимка В. Бараков)

Fig. 4. Gabrovo district. U-shaped tower at the Gradishte fortress (photo V. Barakov)

имат по-големи отбранителни възможности, при условие, че бъдат допълнително укрепени с крепостни стени и кули. Конкретните изменения на тази тенденция се проявяват в две насоки. От една страна, населението напуска равнинните райони и търси по-голяма сигурност в полупланинските местности, на естествени възвишения или хълмове. Така възниква нова укрепена форма на поселищен живот - укрепените селища. През този период се изграждат укрепените селища в м. Дживизли бунар при Севлиево, м. Градът при Батошево, м. Градът при Крамолин. Другият аспект на новата тенденция е трансформирането на по-ранните военни крепости в граждански селища (Динчев 2006, 39-44). Към началото на V в. е датирано извършеното преустройство на крепостната стена на укрепеното селище в м. Витата стена при Здравковец (Милчев, Койчева 1978, 54). Крепостите в м. Градище край Габрово, Янтра и Дряновския манастир пък губят чисто военните си функции и се превръщат в цивилни укрепени селища. След разрушителните нападения на хуните от 441-447 г. тази тенденция се превръща в закономерност. Тя е доказателство за взаимовръзката между селищно обитаване и военна организация, така характерна за обществено развитие през късната античност.

Част от крепостите в басейните на реките Росица, Видима и Янтра са засегнати при хунските набези в средата на V в. По археологически път това е засвидетелствано при разкопките на Габровското Градище и крепостите при Дряновски манастир и Царева ливада чрез пласт, датиран с колективни монетни находки, чиито последни екземпляри са от средата на V в. (Теодосий II, 408-450 г). След хунските нашествия са изоставени укрепените убежища в м. Градът при Иглика и м. Градът при Царева

Обр. 5. Дряново. Късноантична крепост над Дряновския манастир (план В. Бараков)

Fig. 5. Dryanovo district. Late Antique fortress above Dryanovo Monastery (sketch by V. Barakov)

ливада. Крепостите в м. Градище край Габрово и м. Боруна при Дряновския манастир получават нови фортификационни съоръжения за защита на техните обитатели - допълнителни външни крепостни стени (протейхизми) (Койчева 1999, 81-82).

През втората половина на V и през целия VI в. в района, прорязан от долините на реките Видима, Росица, Янтра и Дряновска и обособен териториално от карстовото плато Стражата и склоновете на Предбалкана на юг и хълмистите възвишения западно и източно от Севлиевското поле, основна и масова форма на селищен живот стават укрепените селища, които превъзможват хунското нашествие и продължават историческото си развитие. Тогава, без прекъсване, процъфтява живота в следните крепости: Градище (Габрово), Градът (Батошево), Пречиста (Градница), Дряновския манастир, Витата стена (Здравковец), Дживизли бунар (Севлиево), Градът (Крамолин). Крепостните стени на тези укрепени селища показват придържане към принципите на късноантичното фортификационно строителство и преди всич-

ко съобразяване с локалните особености на терена. Затова и крепостите имат най-различна форма - най-често многоъгълна, образувана от начупената траектория на крепостната куртина, следваща очертанията на скалния венец. Много често крепостната стена прегражда само достъпната част на терена на укрепеното селище, поради неговата естествена защитеност от отвесни и стръмни склонове и скали - Градище (Габрово) (обр. 2), Витата стена (Здравковец), Дряновския манастир (обр. 5), Двизли бунар (Севлиево), Градът (Крамолин). Само в редки случаи стената огражда цялата обитавана площ - Градът (Батошево), Пречиста (Градница).

Обитаемата площ на укрепените селища е застроена с жилищни, занаятчийски и стопански сгради. Градежът на жилищата е каменно-кирпичен. Жилищата са строени нагъсто, близо едно до друго (обр. 2). Налице са прости планови решения, изпълнени с минимални средства и подръчен материал. Забелязва се стремеж за следване на някакво планиране на крепостите - с една главна улица, водеща началото си от главната порта, и второстепенна покрай крепостната стена (Градище, Батошево, Дряновския манастир). Основно място в структурата на укрепените селища заема култовата сграда. Тя е най-често голяма трикорабна базилика (Градище, Батошево, Градница, Крамолин, Севлиево). Църквата винаги се издига на най-високото място в крепостта и по този начин доминира над жилищата и фортификационните съоръжения (обр. 2). В някои случаи са търсени други решения например базиликата е изграждана на най-широкото и удобно място, достъпно за обитателите на цялото селище, от което се открива живописен изглед към долината на река, протичаща наблизо (Севлиево, Крамолин). Местото на базиликата подчертава нарасналата роля на църквата в общественно-административната система на ранна Византия и в управлението на селищата.

В досегашните проучвания на късноантичните крепости в региона бяха приписвани изключително военно-охранителни функции и те бяха включвани в някаква несъществуваща като структура укрепителна линия в Предбалкана и Стара планина (Овчаров 1982, 20-23). Тяхната слабост е, че крепостите се разглеждаха като статичен модел, без да се отчита динамиката в развитието им и трансформациите, които търпи тяхното обитавано пространство. Оттук бяха извеждани и основните им функции - отбрана и охрана на проходите и пътищата. Вече посочените тук примери доказват, че през

V-VI в. повечето крепости всъщност са укрепени селища, в които се упражнява стопанска дейност и се развиват различни занаяти. Те са граждански селища, които, заедно с големите укрепени градове на север от Балкана, представляват основните форми на поселищен живот през ранновизантийската епоха (Динчев 2006, 9-31). Крепости с подчертано военни функции в разглеждания регион се строят през III-IV в. Тяхната съдба е, че или престават да съществуват, или постепенно се превръщат в цивилни селища от втората половина на IV в. нататък - процес, който вече бе очертан.

Укрепените селища от ранновизантийската епоха, изградени на естествено защитени места по горното течение на реките Янтра, Росица и Видима, достигат най-пълния си разцвет при управлението на имп. Юстиниан (527-565 г.). Историческото им развитие показва, че в края на VI - началото на VII в. те са били разрушени (пластовете от това време са опожарени) или изоставени окончателно. Това явление може да се свърже със съвместните походи на славяни и авари от 582-602 г.

В продължение на три века крепости над Севлиевското поле и в Централния Предбалкан не се изграждат. Старите късноантични крепости не се използват от ранносредновековното българско общество. Военноадминистративните укрепени центрове, строени от IX в. нататък и представляват опора на властта, се разполагат във Вътрешната област и административните единици на българската държава - комитатите. От средата на X в. започва усвояване на пространството по хълмистите възвишения на Предбалкана от българското население, което изгражда свои селища в естествено защитени места. Тази нова обстановка в поселищното развитие на Средновековна България, характеризираща се с преход от селища в равнините към селища на хълмове, подчертава, че настъпилите смутни времена (маджарските нападения от втората половина на X в. и особено печенежките нашествия от първата половина на XI в.), и усложнената външнополитическа обстановка, при която североизточните български земи стават арена на руско-византийския конфликт от 969-971 г., предизвикват промяна в начина на селищна организация и избора на места за живеене.

През втората половина на X - първата половина на XI в. в Централния Предбалкан и по хълмистите местности над Севлиевското поле възникват ранносредновековни селища при селата Батошево (м. Градът), Крамолин (м. Гра-

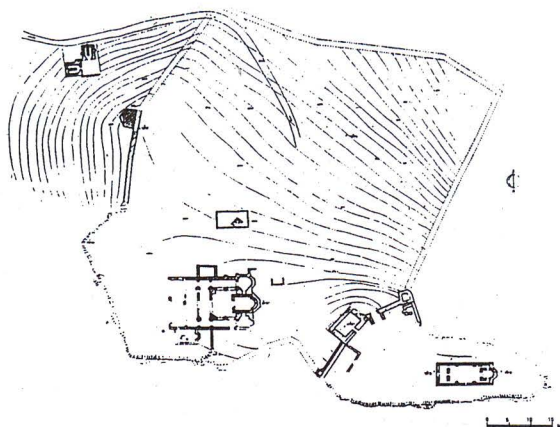
дът), Здравковец (м. Витата стена), Дряновския манастир (м. Боруна) и в Севлиево (м. Дживизли бунар). Някои изследователи отнасят този процес към IX-X в. (Милчев, Койчева 1978, 54, 61). Намерената при разкопките в посочените местности ранносредновековна керамика обаче, е погрешно датирана от А. Милчев и К. Койчева. Фрагментите от гърнета с украса от врязани ямички под устието и врязани с остър предмет (гребен) прави и вълнисти линии по плещите на съдовете, се отнасят към втората половина на X - началото на XI в. (Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, 66). Следите от ранносредновековни поселения са главно фрагменти керамика, подови замазки и огнища. Населението строи своите жилища зад полуразрушените стени на късноантичните укрепления. Късноантичните фортификационни съоръжения не са възстановени от новото население. Въпреки това ранносредновековните селища се разполагат зад късноантичните крепости стени. Оценени са както естествената защитеност на местата на по-старите късноантични крепости и възможностите за по-лесна и ефикасна отбрана, така и труднодостъпността, което е важен фактор за постигане на възможно най-голяма сигурност от внезапни нападения на късните номади. Границите и площта на тези ранносредновековни селища не могат да се определят, тъй като веществените следи от тях са разрушени от по-късното фортификационно и жилищно строителство през развитото средновековие (XII-XIV в.).

Нов етап в развитието на крепостното строителство в разглеждания регион настъпва през XII в. Той е свързан с управлението и реформите на Комнините във Византийската империя и с някои нови тенденции в живота на тогавашния социум. Стабилизирането на империята в политическо и икономическо отношение рефлектира върху отношенията в обществото, станали все по-строго йерархизирани и военизирани. Нараства ролята на служебната аристокрация, която получава дарения в земи от императора в замяна на своята служба във войската. Появява се проницията като форма на владение, получено в резултат от заслуги към централната власт. Този византийски модел се разпростира по всички части на империята, включително и във владенията от нея земи, населени с българско население. От средите на това население бавно и постепенно започва да съзрява обществен слой, сполучливо наречен от И. Божилов „нова българска аристокрация“ (Божилов 1994, 27). Опирайки се на родовите или служебните

си владения, тя започва на изгражда крепости, превърнали се в израз на властта и положението ѝ над подвластното население. Българската аристокрация, разчитаща на своите владения и мощни крепости, постепенно набира мощ, което намира проявление във възстановяването на българската държавност в края на XII в.

Големият дългогодишен проблем пред българската археология, свързан пряко с въпроса за раждането на българския град на развитото средновековие, е как процесите, които протичат в обществото при новите обществени отношения във Византийската империя, намират конкретна реализация в развитието и организацията на новите селища - градове и крепости (Бараков 2005, 78-83). Възстановявайки загубения си блясък от късната античност през XI в., градският живот процъфтява през XII в. по Черноморието и на юг от Стара планина в Тракия, на местата на старите късноантични градове. На север от Балкана и в Родопите, някои селища, притежаващи удобно местоположение, икономически ресурси и вплетени в тъканта на търговския и икономическия живот, стават центрове на занаяти и по-особен вид дейности, които се различават от обработването на земята. В тях се развиват грънчарство, железарство, златарство, строителство и др. Този процес, направляван и стимулиран от наличието на аристокрация, привлича обикновеното население от аграрния селски хинтерланд. Именно аристократичният елит, загрижен за своите имения, земи и сигурност, с помощта на обикновеното население става основен двигател за развитието на редица крепости през втората половина на XII в. - Търново, Червен, Горна Оряховица, Ловеч, Шумен и др.

В земите на днешно Севлиево също се забелязват подобни процеси. В края на XII в. ранносредновековните селища на хълмовете в м. Дживизли бунар при Севлиево и м. Градът при Крамолин получават укрепителна система, която обхваща цялата обитавана площ (двете селища имат приблизително еднакви размери - около 50 дка). В най-високите части на хълмовете се изграждат укрепления със собствена фортификация - цитадели. Строителната история на цитаделата при Крамолин преминава през няколко етапа. В края на XII в. на най-високото място в източната част на хълма са издигнати самостоятелноотбраняваща се кула (пирг) с правоъгълна форма и значителни размери (11,60 x 8,40 м) и църква в средата на платото - еднокорабна, едноапсидна, от типа на кръстокуполните църкви със „стегнат кръст“

Обр. 6. Крамолин, Севлиево. Средновековна крепост от XIII-XIV в. в м. Градът (план А. Милчев, К. Койчева)

Fig. 6. Kramolin, Sevlievo district. Medieval fortress (12th/14th century AD) at the Gradat locality (sketch by A. Milchev and K. Koycheva)

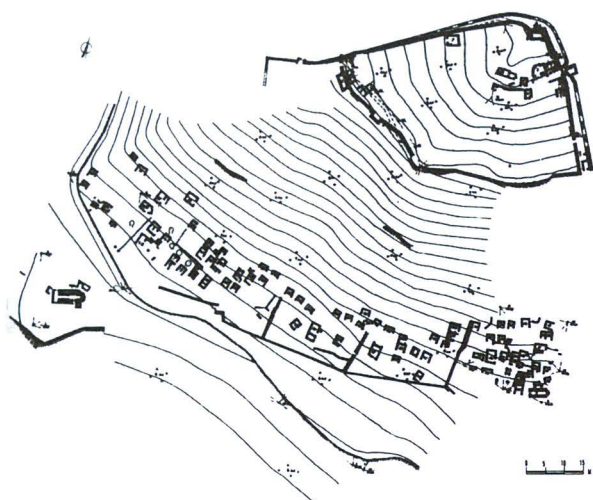
(Милчев, Койчева, Димитров 1994, 92-93). Стените на пирга са дебели 2 м, факт, подсказващ, че във височина кулата е имала няколко етажа и е използвана за обитаване и отбрана, т. е. като жилище на местен болярин. В началото на XIII в. самостоятелноотбраняващата се кула е включена в нова укрепителна система на цитаделата, която включва крепостна стена, порта и многоъгълна кула в североизточния край на стената (обр. 6). Във вътрешността на цитаделата, освен църквата, няма други сгради. Освен пирга, използван за отбрана и обитаване, покрай вътрешното лице на крепостната стена, северно и южно от самостоятелноотбраняващата се кула, са изградени две сгради, притежаващи стопанско и сервизно предназначение (в едното е открито огнище и се идентифицира като кухненско помещение) (Милчев, Койчева, Димитров 1994, 93-94). Последният строителен етап на цитаделата обхваща втората половина на XIV в., когато опасността от османските турци налага подсилване на крепостната стена с допълнителен зид, цялостно преустройство на портата на цитаделата и изграждане на нова кула южно от пирга, която е с малки размери и е използвана като наблюдателница.

През XIII-XIV в. под цитаделата се развива укрепено селище (подградие), защитено с крепостна стена, градена от ломени камъни, споени с бял хоросан. Крепостната стена има начупена траектория и се съединява с укрепителната система на цитаделата при североизпадната кула (обр. 6). Селището е имало два некропола - единият е разположен около малка еднокорабна църква-парацис в укрепеното подградие, а другият - извън укрепената

площ, около късноантичните пещи за строителна керамика. И двата имат дълъг период на използване и са датирани в XIII-XIV в. (Милчев, Койчева, Димитров 1994, 96-97). В края на XIV в. крепостта в м. Градът при Крамолин е изоставена. В процеса на съществуването си тя претърпява редица трансформации - ранносредновековното селище прераства в укрепено селище с цитадела, укрепено подградие и големи некрополи. Въпреки постъпателното си развитие, крепостта не прераства в средновековен град - остава сравнително малка като площ, без отделни квартали, без гъсто строителство, планиране на обитаваната площ и наличие на улична мрежа, без водоснабдяване и др. Отсъствието на тези компоненти, характерни за градската форма на живот, причислява крепостта към многобройните укрепени селища на Второто българско царство, с наченки на организация от градски тип, без обаче да се осъществят планови и пространствени решения, типични за средновековния град.

Друга крепост, възникнала през втората половина или края на XII в., е тази при Севлиево в м. Дживизли бунар (обр. 7). В най-високата част е изградена цитаделата на крепостта, опасана с крепостна стена от всички страни. В нея се е влизало през две порти, като главният вход е бил от изток (Симеонов 2007, 16-17). От запад е изградена втора порта, чрез която се е осъществявала връзката на цитаделата с укрепените квартали (подградие) на крепостта. Техниката на градеж на крепостната стена на цитаделата е от грубо одялани ломени камъни за двете лица на куртината и блокаж от камъни и тухли в *opus implectum* във вътрешността. Камъните са споявани с бял хоросан. В градежа е използвана сантрачна система, при която сантрачите остават скрити във вътрешността на стената (Симеонов 2007, 13-14). Тази строителна техника насочва към общата датировка на крепостната стена на цитаделата към XII - началото на XIII в.

В най-високата част на цитаделата е построена голяма кула с неправилна четириъгълна форма, конструктивно свързана с крепостната куртина (обр. 7). Кулата е била най-малко на три етажа, с вътрешно дървено стълбище и дървени платформи, разделящи отделните етажи (Симеонов 2007, 14-15). Дървените конструкции на кулата са опожарени в известен етап, когато цялата цитадела е претърпяла някакъв катаклизъм. От сградите, проучени в цитаделата, със своето местоположение особено се откроява т. нар. болярска църква. Тя е ед-

Обр. 7. Средновековният град от XII-XIII в. при Севлиево в м. Дивизли бунар (план С. Симеонов)

Fig. 7. Sevlievo, Divizli bunar locality. Medieval city, 12th/13th century AD (sketch by S. Simenov)

нокорабна, едноапсидна, с обширен притвор. Размерите и разположението ѝ издават частния ѝ характер и предназначение - да обслужва аристокрацията на цитаделата. Църквата е била преустройвана няколко пъти. При едно от преустройствата размерите ѝ са стеснени значително, а притворът - пригоден за водохранилище. Тази преправка може да се отнесе към последните десетилетия на XIV в., когато църквата губи значението на религиозна сграда, и се превръща в щерна за нуждите на населението, намерило убежище в цитаделата.

Архитектурата на цитаделата се допълва от голяма жилищна сграда, интерпретирана като болярско жилище. То е било на два етажа, като вторият е използван за живеене и по всяка вероятност е бил изцяло изграден от дърво, чиито следи (пепел и въглини) са открити в насипите на сградата (Симеонов 2007, 27-30). Освен т. нар. болярско жилище, в цитаделата са проучени още няколко жилищни постройки, работилници за железобработване, топене и леене на метал и помещения за военния гарнизон на цитаделата около двете порти.

Жилищните квартали на подградието обхващат удобните тераси, разположени южно от цитаделата. Цялата площ на подградието е оградена от юг от стена, направена от ломени камъни, споени с бял хоросан. Към тази външна оградна стена се спускат перпендикулярно три напречни крепостни стени, които разделят подградието на четири жилищни квартала (обр. 7) (Симеонов 2007, 34-35). Оформените по този начин квартали вероятно са разделени по родов и фамилен признак, тъй като не са

регистрирани особени различия в типа на жилищата или техния интериор, свидетелстващи за някаква имуществена или съсловна диференциация. Жилищата са без дворове, разположени едно над друго. Част от къщите са имали по едно малко стопанско помещение и ями за съхраняване на зърно (Симеонов 2007, 36-46). Преобладават едноделните жилища, но се срещат и двукамерни. Находките и откритите в жилищата монети, свидетелстват за продължително обитаване през XII - първата половина на XIII в. През XIV в. подградието вече не е обитавано със същата степен на интензивност и вероятно някои от кварталите запустяват. Очевидно населението е потърсило сигурност зад стените на цитаделата.

В подградието са открити две църкви, съответно в крайния западен и в крайния източен квартал. Църквите са еднокорабни, едноапсидни, с притвор, а строежът им се отнася към XII-XIII в. Около църквите са оформени некрополи (Симеонов 2007, 46-51). Гробните находки показват, че некрополите са използвани продължително време - от X до XIV в. Това се дължи на обстоятелството, че по южния склон на хълма първоначално е разположено ранносредновековното селище от X-XI в.

Комплексният анализ на фортификацията, техниката на градеж, откъслечната информация за стратиграфията на крепостта, както и данните за развитието на строителството в цитаделата и подградието позволяват да бъдат възстановени отделните периоди, през които преминава живота на крепостта при Севлиево през Средновековието. Най-ранно хронологически е създадено ранносредновековното селище, чиито граници се откриват зад късноантичната крепостна стена на върха на хълма и по южните склонове на платото, където по-късно се развива най-източния квартал. Селището няма собствена укрепителна система и използва естествената защитеност на местността. През XI-XII в. селището се разраства. По-късно, през втората половина на XII в., е изградена укрепителната система на цитаделата над селището. Тази трансформация е израз на появата на аристократична върхушка, поела контрола и властта над селището и неговия земеделски хинтерланд. Едно от доказателствата за отнасяне строежа на цитаделата към втората половина или края на XII в. е не само начина на градеж и разкритата крепостна архитектура. Цялостният замисъл на укреплението на върха на хълма е насочен към селището в подградието, над което цитаделата доминира. Западната

порта е така изградена, че да осъществява бърза комуникация с кварталите в подградието. Разположението ѝ свидетелства за вече оформило се в подножието на хълма селище.

В подградието, намиращо се в подножието на цитаделата през първата половина на XIII в. се оформят жилищни квартали на семеен признак, разделени от напречни стени и защитени от обща крепостна стена от юг. Некрополите на кварталите са разположени около двете църкви. Находките от жилищата и оформлението на жилищния интериор свидетелстват за интензивен живот и високо качество на бита в подградието през първата половина на XIII в., което превръща цитаделата и селището в подградието в цветущ град. Следите от масиран пожар, установени в насипите на жилищата от подградието, кулата и главната порта на цитаделата, както и монетни находки, чиито последни емисии са от времето на Теодор Комнин Дука (1230-1137 г.) и Йоан III Дука Ватаци (1222-1254 г.), показват, че към средата на XIII в. градът е преживял сериозен катаклизъм. Това събитие може да се свърже с похода на татарския хан Бату в днешна Северна България през 1242-1243 г., когато средновековният град при Севлиево е бил разорен. Впоследствие, животът в него никога повече не се възражда на познатото равнище. Цитаделата и подградието продължават да съществуват, но вече с по-малобройно население. Преправките по крепостната стена и кулата и стесняването на портите могат да се отнесат след средата на XIII в. и през XIV в. Липсата на стратиграфия ме затруднява да прецизирам тази датировка.

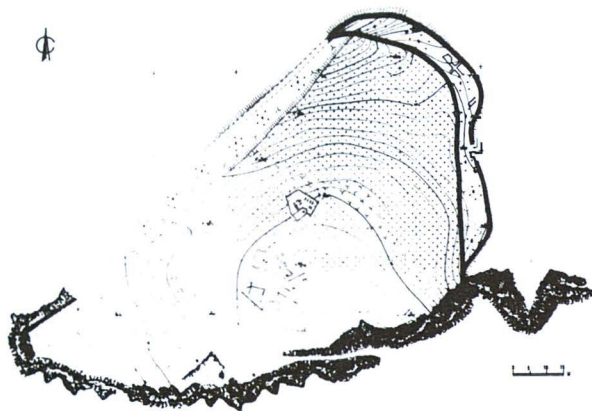
Всички археологически доказателства категорично доказват, че средновековният град при Севлиево е опожарен от татарите през 1242-1243 г. или в третата четвърт на XIII в., а не от османските турци в края на XIV в. През втората половина на XIV в. подградието е оставено напълно, като животът се съсредоточава изцяло в цитаделата. Така наречената боярска църква е престанала да функционира и е превърната във водохранилище за нуждите на една по-дълга обсада. Цветущият град от XII - първата половина на XIII в. през XIV в. представлява едно малко укрепено селище.

Дотук разгледаните крепости са разположени по хълмовете над долината на Росица, в северните райони на днешното Севлиевско поле. Значителна част от крепостите в Севлиевско и Габровско възникват в края на XII в. при горното течение на реките Видима (Градница, м. Пречиста) и Росица (Батошево, м. Градът), в

полите на Предбалкана, и на карстовото плато Стражата (Здравковец, м. Витата стена; Царева ливада, м. Градът), преминаващо чрез своя релеф в гънките на Балкана. Крепостите, изградени по карстовото плато Стражата, са построени в близост до главни пътища през Балкана, съответно през Шипченския (Здравковец) и Тревненския проходи (Царева ливада), следващи направления съответно от Никопол за Верея и от Търновград за Верея. Първият им проучвател А. Милчев смята, че те са построени единствено с цел охрана и отбрана на пътя през Шипченския и Тревненския проходи, и като звено от укрепителната система на столицата Търнов, насочена срещу Византия от юг (Милчев 1985:184-186). Археологическите проучвания на фортификацията и обитаваното им пространство обаче показват, че дори да са имали подобни функции, то те са второстепенни. Като обекти те представляват укрепени селища с къщи, стопански сгради и инвентар, множество предмети, свързани с бита и обитаване на едно място, некрополи и пр.

Крепостта при Царева ливада е изградена в края на XII в. в източния край на карстовото плато Стражата. При разкопките през 70-те год. на XX в. м. Градът при Царева ливада е разкрита укрепена площ от 50 дка, в чиито очертания са открити еднокорабна църква и няколко стопански сгради (Милчев 1985, 187-188). Крепостта показва интензивно обитаване през XIII в. - период, от който са открити многобройни находки (главно земеделски сечива и оръжие) и монети, свидетелстващи за съществуването тук на неособено голямо укрепено селище през Второто българско царство.

Много по-пълна е археологическата информация за другата крепост, изградена в западния край на карстовото плато Стражата при Здравковец върху отвесни скали, откъдето може да се наблюдава цялото Севлиевско поле. В края на XII в. се наблюдава ново крепостно строителство (обр. 8). Изградена е нова крепостна стена само от северната и източната, достъпна част на платото. Техниката на градеж е представена от зидария от ломени камъни, одялани при двете лица на стената, и блокаж от ломени камъни, с които е запълнена вътрешността ѝ. За спойка е използван бял хоросан. В средата на крепостната стена е оформена портата на крепостта, през която се е влизало чрез Г-образна чупка на оформения вход. Във височина портата се е развивала в правоъгълна кула, служеща ѝ за охрана. От север и юг на крепостната стена са разкрити основите на силно обезличе-

Обр. 8. Крепостта от XII-XIV в. при Здравковец, м. Градът, Габровско (план А. Милчев, К. Койчева)

Fig. 8. Zdravkovets, Gabrovo district. Medieval fortress (12th/14th century AD) at the Gradat locality (sketch by A. Milchev and K. Koycheva)

ни кули (Милчев, Койчева 1978, 55).

Върху най-високата и равна част, в защитената от север и изток площ на крепостта, е открита голяма правоъгълна постройка с размери 19 x 13 м. Сградата е била двуетажна, като приземният етаж е използван за сервизни цели. Вторият етаж на сградата е бил дървен и е имал изцяло жилищно предназначение. В насипи около сградата са намерени множество предмети, свързани със всекидневния бит, оръжие, накити и др. (Милчев, Койчева 1978, 55-56).

На около 30 м източно от представителното жилище е разкрита малка еднокорабна, едноапсидна църква. Тя е градена от редове от камъни и тухли и е имала богата керамопластична украса (Милчев, Койчева 1978, 57). Около църквата се е развил некрополът на укрепеното селище. Проучени са гробове на покойници с различен социален статус.

В различни участъци на укрепената територия са регистрирани следи от сгради - жилища и стопански помещения, силно обезличени. В крепостта са открити множество монети, като преобладават тези от втората половина на XIV в. Керамичният материал е представен от цели и фрагментирани съдове - гърнета, стомни, паници от типа „сграфито“ и др. Керамиката свидетелства за трайно обитаване на крепостта през XIII-XIV в. Преобладаващата част от керамиката е от XIV в., което е показател за периода на най-големия разцвет на укрепеното селище в м. Витата стена.

Комплексният анализ на разкритата архитектура и находките позволяват да се реконструират етапите в развитието на крепостта. След обитаване през късната античност, през

X-XI в. в западната част на платото възниква малко селище. Няма данни дали селището е било укрепено или не. Късноантичната стена не е възстановена, което показва, че селището не използва късноантичната фортификация. Естествената защитеност на местността е била достатъчна за неговата защита. В края на XII в. селището е укрепено с крепостни стени от север и изток. През XIII в. селището се разраства значително, а зад крепостните стени се открива присъствие на аристокрация - на най-удобното и високо място е изградена представителна и просторна жилищна сграда. Тя е служила за жилище на местния болярин и управител на крепостта. В защитената площ се изграждат и други жилища. Основен акцент и обединяващо ядро на всички постройки се явява църквата, която впечатлява със своя градеж и местоположение като естествен център на крепостта. Най-голям разцвет крепостта преживява през втората половина на XIV в. От този период произхождат повечето находки, открити в укрепената територия и множеството гробни дарове от некропола около църквата. Лицата, погребани в некропола са с разнороден социален статус, като се срещат гробове с богат инвентар, свидетелстващи за имуществена диференциация сред обитателите на крепостта.

Крепостта може да се идентифицира като укрепено селище, започнало постепенно от втората половина на XIV в. да увеличава населението си и да еволюира към средновековен град. Тази еволюция е прекъсната вследствие завоюването на България от османските турци, довело до напускане на крепостта и прекратяване на живота в нея. Сред другите функции на крепостта е и осигуряване защитата на селяните от равнината, както и контрол и охрана над определена територия - пътят към Шипченския проход и на част от аграрните земи в Севлиевското поле. За това свидетелстват находките от оръжия и военно снаряжение - върхове на копия и стрели, шпори и др. Включването на крепостта в някаква въображаема линия за защита на столицата Търнов, не отговаря на действителните ѝ функции като укрепено гражданско селище от полуградски тип, със своя икономика и организация.

Сходна структура и площ има и крепостта в м. Пречиста (Градница) от периода на развитото средновековие, изградена в подстъпите на Предбалкана, в началото на Русалийския проход, която също е проучвана чрез археологически разкопки (резултатите не са публикувани). Крепостта възниква в края на XII в. върху по-

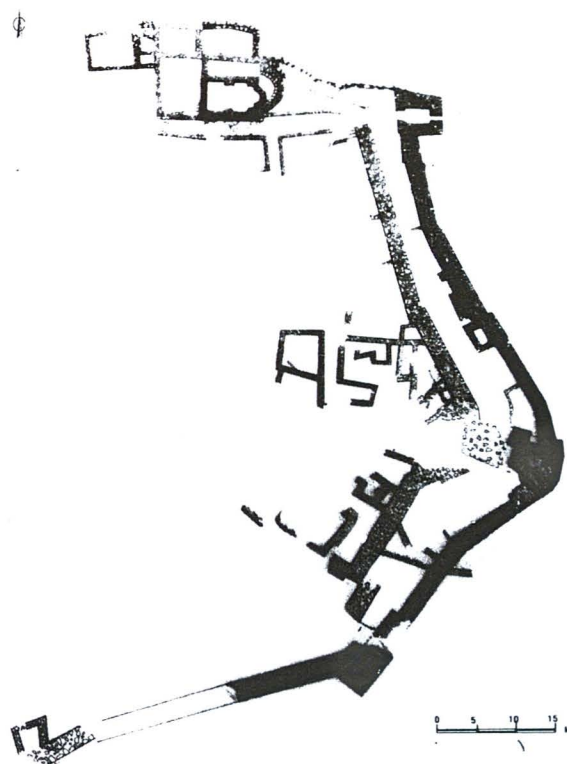
ранно укрепено селище от късната античност (обр. 9). Укрепителната ѝ система обхваща всички страни на хълма Пречиста. Крепостната стена е градена от правилни редове от ломени камъни, споени с бял хоросан (обр. 10). Крепостта е имала три порти, защитени с четириъгълни кули. На равни разстояния от изток, юг и запад, където крепостната стена е най-уязвима, са издигнати четвъртити кули по крепостната куртина. Неособено голямото вътрешно пространство на крепостта е било гъсто застроено с жилища и работилници и стопански сгради, като постройките са разположени на три тераси една под друга. На най-удобното място, сред развалините на ранновизантийска базилика, е изградена малка кръстополна църква, която е била покрита със стенописи и е имала керамопластична украса. Църквата е принадлежала на към обособен жилищен квартал на състоятелно население от занаятчийи. Под крепостта, в м. Казанджийска лъка, е съществувало малко неукрепено подградие, чиито следи показват останки от жилища, оръдия на труда и предмети на всекидневието. Подградието, заедно с проучения некропол, допълват представите за пространственото развитие на крепостта. През XIII-XIV в. тя се е трансформирала в укрепено селище, придобило постепенно черти на средновековно полуградско селище. Прекъсването на живота след османското завоевание обаче, спира развитието му и крепостта и селището в нейното подножие не са могли да се оформят като средновековен град.

Развитието на крепостното строителство през Средновековието в Габровско и Севлиево показва някои закономерности, които са типични не само за района, но и като цяло за Северна България. От разгледаните крепости само тази при Севлиево може да се идентифицира като средновековен град. Всички останали крепости представляват укрепени селища, които постепенно еволюират в посока към средновековни градчета, без обаче да могат при своето върхово развитие през втората половина на XIV в. да се превърнат в средновековни градове. В структурата на средновековния град присъстват всички или голяма част от следните елементи: резиденциална архитектура - дворец или богати жилища със сложен и многоделен план, обикновено затварящи неголям вътрешен двор; жилищата на градското население са разполагат в обособени квартали със свои църкви по фамилен или съловен принцип; в града се открива наличие на улична мрежа, водохранилища и водоснабдителни съоръжения,

както и предварително планирани отделни представителни комплекси - административни сгради, площади, страноприемници и др. (Бараков 2005, 78-83).

Част от крепостите, освен като обиталища за собственото население, вероятно са служили и за убежище на околното селско население: Царева ливада (м. Градът), Здравковец (м. Витата стена), Градница (м. Пречиста), Крамолин (м. Градът). Населението им се занимавало основно със занаяти, разменна търговия със селската околност и отглеждане на дребен добитък. Земите в подножието им са обработвани за изхранване на тяхното население. Освен собственото селищно обитаване на крепостите, населението им ще е изпълнявало и охранителни и сигнално-наблюдателни функции, когато е имало придвижване на неприятел по пътищата, преминаващи близо до тях и през проходите в Балкана. Сведенията са изпращани в близките градове - Търново и Ловеч.

Селищният модел на Второто българско царство е изграден и устроен на принципа на взаимовръзка между „централни населени места“ и останалите селища, които стоят по-ниско

Обр. 9. Крепостта от XII-XIV в. в м. Пречиста при Градница, Севлиево (план А. Милчев)

Fig. 9. Gradnitsa, Sevlievo district. Medieval fortress (12th/14th century AD) at the Prechista locality (sketch by A. Milchev)

Обр. 10. Крепостта при Градница, Севлиево. Късноантичната и средновековната крепостни стени (снимка В. Бараков)

Fig. 10. Gradnitsa, Sevlievo district. Late Antique and medieval fortress walls (photo V. Barakov)

в йерархията и като структура и организация на обитаваното пространство, и като брой и социален състав на населението, и като икономика. Централните населени места са средновековните градове, а останалите селища са по-малки, укрепени селищни структури и неукрепени села, които са в непрекъснат обмен и контакт с централното селище. Там, където няма средновековен град, укрепеното градче или резиденцията на местния болярин изпълняват ролята на централно селище.

Вертикалният модел на отношенията в структурата на отделното укрепено селище - независимо дали град или крепост - е подчинен на съсловността, сигурността, търговския обмен и упражняваната дейност. В чисто теоретичен вид той изглежда така:

1. Град (крепост, укрепена резиденция) - подградие (укрепено или не).
2. Селище (селища) около града (крепостта). Жителите на селото/селата са приютявани в случай на опасност зад крепостните стени.

Досегашните разкопки и наблюденията върху развитието на крепостното строителство в разглеждания регион доказват, че по Стара планина няма отбранителна линия - следователно, крепостите не са военни. Може да се говори (с голяма доза предпазливост) за отбрана в дълбочина (това е типично за ранновизантийската епоха) на проходите, за сигнално-охранителни функции: преградна стена високо в планината и крепост/укрепено селище, разположено в началото, или близо до входа на прохода, от север. Този въпрос е непроучен и всички заключения без теренни обхождания и разкопки ще бъдат противоречиви и неточни. Явно, всеки по-голям селищен център на Второто българско царство при обсада сам осигурява отбраната си и защитата на своите обитатели, разчитайки на мощните си фортификационни съоръжения и на помощ от останалите околни укрепени селища, с които е поддържал визуална връзка и чрез различни сигнали (дим, огън), е можело да се предаде бързо важно съобщение.

В края на XIV в. всички крепости в Габровско и Севлиево са изоставени, при това без да са щурмувани, превзети или разрушени. Изоставянето им се дължи на новите обществени и икономически отношения, наложени от османците. За да оцелеят, българите трябвало да са включат в икономическата система на Османската империя, което сериозно рефлектирало върху ежедневието, заниманията, традициите и битовите им навици. Укрепените селища се изоставят, тъй като не отговарят на новите условия. И ако през Второто българско царство крепостите и укрепените селища се изграждат на трудно достъпни места и съзнателно е търсена сигурността, то през ранните векове на османското владичество (XV-XVI в.) започват да се овладяват удобните за живот котловини и полета, способстващи съхраняването на живота.

Цитирана литература:

Балабанов, Бояджиев, Тулешков 2000: П. Балабанов, С. Бояджиев, Н. Тулешков. Крепостното строителство по българските земи. София, 2000.
 Бараков 2005: В. Бараков. Град и крепост през Второто българско царство. - Археология, 2005, 1-4, 73-85.
 Бараков 2010: В. Бараков. Пътища, проходни места, пъти и укрепителни съоръжения в Централния Балкан през античността и Средновековието. - В: ВТУ и българската археология, Велико Търново,

2010, под печат.

Бинев 2003: М. Бинев. Монтана. - Римски и ранновизантийски селища в България. 2, Монтана, 2003, 160-182.

Бюлов 2008: Г. фон Бюлов. Ятрис - Кривина. Късноантичен кастел на устието на р. Янтра. - Римски и ранновизантийски селища в България, 3, 2008, 54-67.

Божилков 1994: И. Божилков. Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография. Второ фототип-

но издание. София, 1994.

Динчев 2006: В. Динчев. Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia). Разкопки и проучвания, 35, София, 2006.

Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999: Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство, 1, София, 1999.

Койчева 1978: К. Койчева. Археологически разкопки и проучвания Габровски окръг. – Векове, 1978, 3, 68-69.

Ковачева 2008: Т. Ковачева. Сторгозия през късната античност и ранновизантийската епоха. Укрепителна система. Ранновизантийска базилика № 2. – Римски и ранновизантийски селища в България, 3, 2008, 102-121.

Койчева 1986: К. Койчева. За поселищното развитие на Долна Мизия през късната античност. – В: Сб. Поселищен живот в Древна Тракия, 2, 1986, 149-157.

Койчева 1999: К. Койчева. Нови данни за късноантичната укрепителна система в Стара планина. – Археология, 1999, 3-4, 77-83.

Милчев, Койчева 1978: А. Милчев, К. Койчева. Археологически данни за поселищния живот на две

крепости в Габровски окръг. – Годишник на музеите в Северна България, 4, 1978, 52-65.

Милчев 1985: А. Милчев. Средновековни български крепости за защита на столичния Търнов. – В: Културата на Средновековния Търнов. София, 1985.

Милчев, Койчева, Димитров 1994: А. Милчев, К. Койчева, П. Димитров. Крепостта от XII-XIV век на м. Градът при с. Крамолин (Предварително съобщение). – Годишник на музеите в Северна България, 1994, 20, 91-107.

Овчаров 1982: Д. Овчаров. Византийски и български крепости V-X в. София, 1982.

Симеонов 2007: С. Симеонов. Хоталич. Средновековният град-крепост край Севлиево. Севлиево, 2007.

Султов 1966: Археологически проучвания в Дискодуратере от 1958 до 1961 г. – Известия на окръжния исторически музей Велико Търново, 1966, 3, 35-44.

Торбатов 2002: С. Торбатов. Укрепителната система на провинция Скития (края на III-VII в). Faber, 2002.

Христов, Бараков 2002: И. Христов, В. Бараков. Античната и средновековна крепост при град Шипка. – Минало, 2002, 4, 9-15.

Fortress-building along the upper courses of the rivers Rositsa and Yantra in Late Antiquity and the medieval period (Abstract)

Venelin Barakov

This paper discusses the reasons for the emergence of fortresses on hills and strategic hilltops above the present-day Sevlievo basin and in the foothills of the Central Stara planina. It points out certain regularities in their development and follows through the stages of their use and occupation in Late Antiquity and the Middle Ages.

The fortification building in this area started with the fortification of Emporium Discoduratae with curtain-walls in the AD 170s. Fortifications with a military-police function were built at the beginning or the first half of the third century AD at key places of the route network or at the foot of mountain passes for whose utilization there is secure archaeological evidence dating to the Roman and Late Antique periods (e.g., the Rusalia, Shipka and Tryavna passes). Towards the end of the third century and the beginning of fourth century AD, a new building phase of Late Antique fortifica-

tions is observed in the area. The fortresses near Garbovo (Gradishte locality), Yantra (above the Yantra gorge), the Gradat locality near the village of Iglika, the Boruna locality near Dryanovo Monastery, the Gradat locality above the village of Tsareva livada and in the Gradishkata mogila locality at the Shipka peak were built in this period and have an apparent defensive and military nature.

The settlement pattern in the area set a new trend during the second half of the fourth century and the beginning of fifth century AD. The constant insecurity caused by the threat of Gothic invasions imposed steady settlement relocation from the plains to naturally protected areas with greater defensive opportunities, especially if they were additionally fortified with curtain-walls and towers. There were two directions in the development of this trend. On the one hand, there is a steady depopulation of the plain areas along with

a process of settling on more secure semi-upland regions like natural hills and hilltops. Thus a new type of fortified site appeared: the fortified settlement. On the other hand, there was the transformation of the earlier military fortresses into civilian settlements.

The Early Byzantine fortified settlements along the upper courses of the rivers Yantra, Rositsa and Vidima, built on naturally protected places, reached their highest point during the reign of Emperor Justinian (527-565). According to the available evidence, they were destroyed (the layers dated to this period were burnt) or terminally abandoned at the end of the sixth century / the beginning of the seventh century AD. This phenomenon can be related to the combined raids of the Slavs and the Avars in AD 582-602.

For more than three centuries, no new fortresses were built above the Sevlievo basin and in the foothills of the Central Stara planina. A new stage in the development of fortification construction in the area is observed in the twelfth century AD. It is related to the reign of the Comnenian Dynasty and their reforms that have brought some new trends in the contemporary society. The impact of the politically and economically stable Empire on the society was increasing hierarchical and militarized social relations. The role of the appointed aristocracy became increasingly important and its military service was rewarded with land grants from the Emperor. A special kind of land tenure was introduced, the so-called 'pronoia', that was given for services to the central authority. Thus the aristocracy, with its either inherited or acquired possessions, embarked on fortress construction that manifested its power and high status over the dependent population.

The development of the medieval fortress building in the districts of Gabrovo and Sevlievo shows some regularities typical not only for this

area but for North Bulgaria as a whole. Of all the fortresses discussed here, only the Sevlievo fortress can be considered as a medieval city. All the remaining fortresses were fortified settlements that gradually developed into medieval small towns; none of them, however, even during their most active period in the second half of the twelfth century AD turned into a medieval city. Some of the fortresses were probably used for both permanent civilian occupation and protection of local peasants: the villages of Tsareva livada (Gradat locality), Zdravkovets (Vitata stena locality), Gradnista (Prechista locality), and Kramolin (Gradat locality). The main subsistence of the population in these fortresses was craftsmanship, exchange with the local peasants and sheep/goat breeding. Apart from dwelling, the fortresses obviously had functions for defense, watching troop movements and making warning signals in case of enemy advances along adjacent routes or across the Stara planina passes. The signals were sent to the nearby cities of Tarnovo and Lovech. The excavations and present evidence on the development of fortified constructions in the discussed area suggest that there was no defensive line along the Stara planina mountain-top; the fortresses there are not of military nature. One can cautiously argue for a defensive strategy in depth within the mountain passes (which is typical for the early Byzantine period) as well as of warning-defensive functions evidenced by a partition wall high in the mountains and a fortress/fortified settlement located at the beginning or at the foot of the mountain passes from the north.

At the end of the fourteenth century AD, all fortresses in Gabrovo and Sevlievo districts were abandoned without any obvious signs of attacks, capture or destruction. Their desertion is related to the new socio-economic relations imposed by the Ottomans.

Монети, монетарници и монетно обращение в Добруджанското деспотство през втората половина на XIV век. Част II. Местни, чужди и български монети

Георги Атанасов

Обикновено монетосеченето в Добруджанското деспотство се отнася към управление-то на Добротица, но се оказва, че то има своеобразно начало - "квазимонетосечене" - с контрамаркиране на сръбски грошове. То бе разгледано в първата част на настоящата студия, публикувана в предходния брой на сп. „Археология“ (Атанасов, 2009а, 92-101). Тук ще анализирам емисиите на монетарниците в Дръстър и Калиакра, свързани с личността на деспот Добротица и на сина му Тертер (обр. 1, 2). Все още не е установено със сигурност дали наследилит го след смъртта му Иванко (Йоан Тертер ?), като владетел на Калиакра и Варна, продължава да сече монети (Атанасов 2006/2007, 6-31; Атанасов, 2009, 183-184; Атанасов, 2009б). Съществуват и известни неясноти и спорове, свързани с хронологията и атрибуцията на тези емисии. Освен това, в границите на деспотата (обр. 1) са в обращение монети на почти всички български и балкански владетели от XIV в. и на твърде разпространените в средиземноморския и черноморския басейн венециански и татарски емисии (обр. 1, 2).

Монети на Добротица, отсечени в Дръстър

Има сериозни доказателства, че според договора с цар Иван Александър през 1369-1370 г., заедно с останалите придобивки, Добротица получава Дръстър (Лазаров 2001, 33-34; Атанасов, 2007, 332-334; Атанасов 2006/2007, 6-31; Атанасов, 2009, 104-107) - град с традиции в монетосеченето още в X-XI в. (Йорданов 1980, 4-14). Тук той започва да сече медни монети.

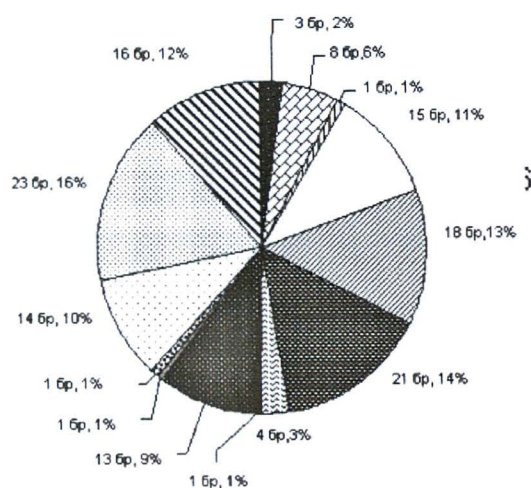
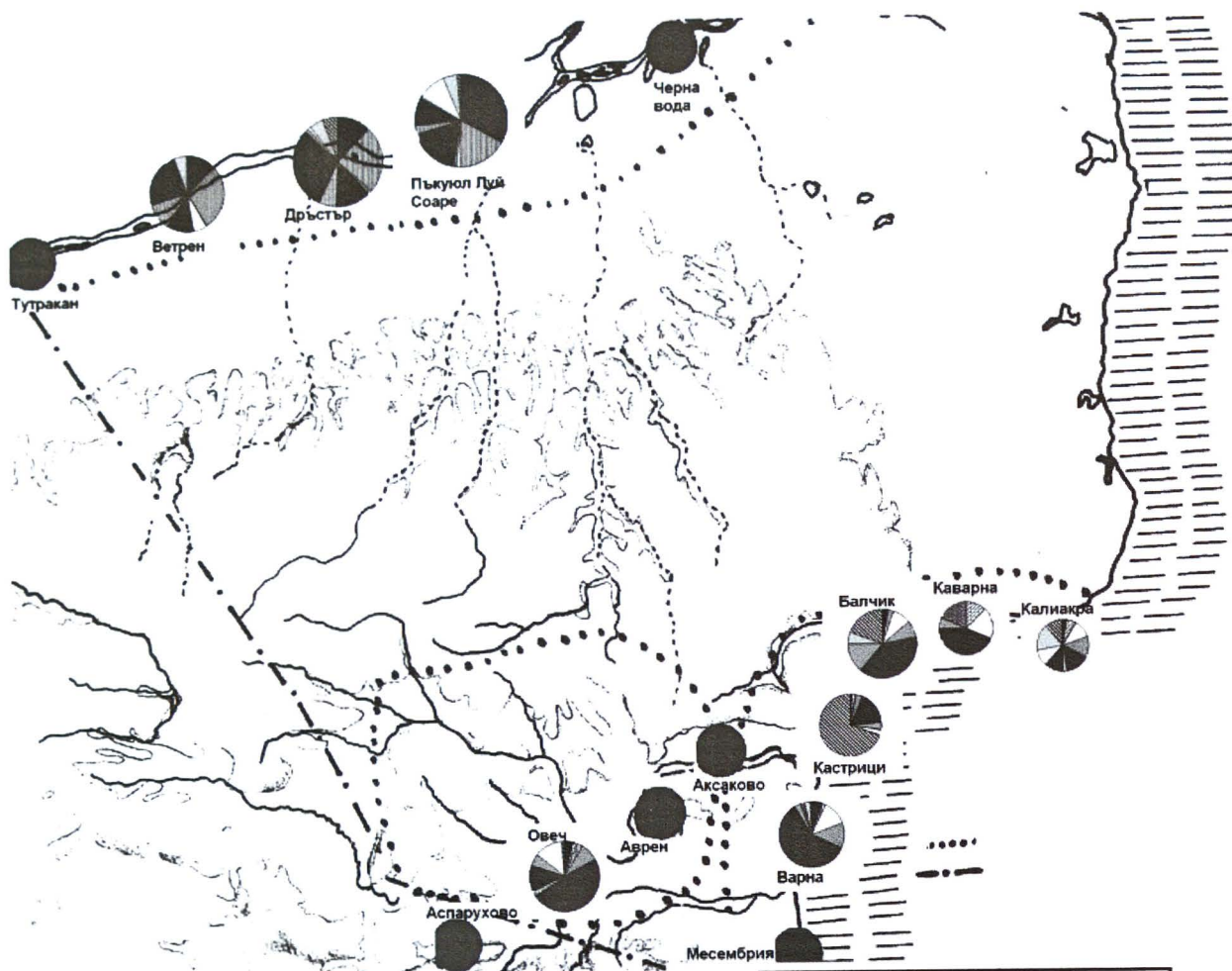
Върху лицевата им страна личи кръгов надпис с гръцки букви Δεσπότης/ου/ - Деспот. Върху опаката страна има монограм ΙΩ и Т (обр. 2-3).

Дълго време се смяташе, че тези монети

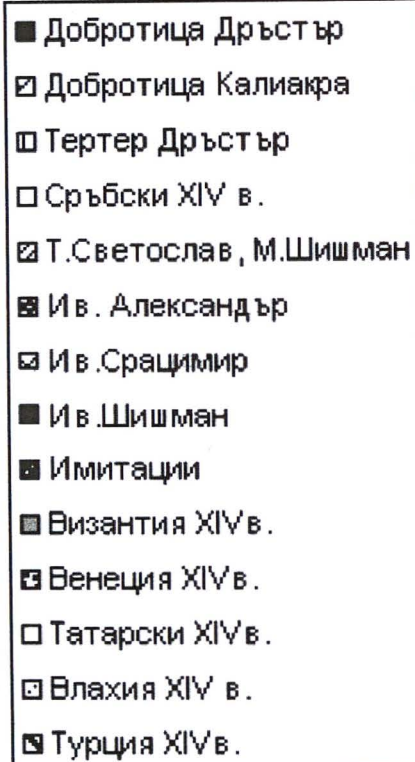
са принадлежали на добруджанския деспот Иванко, управлявал през 80-те години на XIV в. (Герасимов 1941, 288-295), или на дръстърския владетел Тертер (Йоан - Иванко ?), управлявал Дръстър и региона през 70-те години на XIV в. (Diaconu 1978, 185-201; Билярски 1992, 3-23; Авдев 2007, 243-245; Атанасов 2003, 322-330; Дочев 2003, 130-135). Принос на Н. Коновичи (Conovici 1975, 599-601) е доказването, че тези монети са сечени в дръстърската монетарница след 1370 г., факт, който вече се приема от множество учени (Йорданов 1982а, 119-130; Юркова, Пенчев 1990, 180-182; Дочев 1992, 121-122; Лазаров 2001, 31-32; Жекова 2001, 363-368; Атанасов 2006/2007, 6-31). Следователно, монограмът трябва да се чете не като Йоан (Ιω/αν/) Тертер (Τ/ερτερ/), а като Йоан (Ιω/αν/) Томбротитца (Τ/ομβροτίτζα/)= Добротица¹. Известен нюанс внася предположението на Е. Оберлендер, който смята, че монетарницата в Дръстър започва да действа още през 1367 г. Той предполага, че именно по това време градът е завзет от Амедей Савойски и е предаден на Добротица (Oberländer-Tâmboveanu 1988, 110-111). Твърди още, че тогава Добротица получил титлата деспот. В източниците за похода на Амедей Савойски от 1366-1367 г. обаче, няма и намек за превземането на Дръстър (Горина 1970, 71-78). От друга страна, вече е изяснено, че според ромейския обичай Добротица може да получи деспотската си титла, след брак със знатна принцеса от императорската фамилия, какъвто той осъществява още през 1346 г. (Атанасов 2007а, 17-19; Атанасов 2009, 95-96, 150-155).

От приложената таблица се вижда, че това

¹ Новите опити монетите да се отнесат към Тертер (Авдев 2007, 243-245; Дочев 2003, 130-135) не са приемливи, защото Тертер не е бил деспот. Подробно за това вж. Атанасов 2006/2007, 6-31.

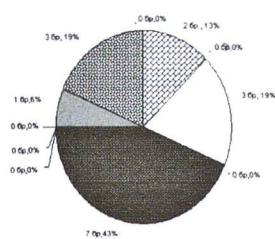

Калиакра

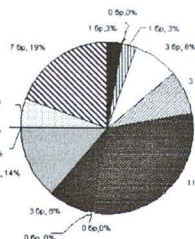

Обр. 1. Монетната циркулация в главните центрове на Добруджанското деспотство в трите обособени територии - Крайморска, Дунавска и Овечка.

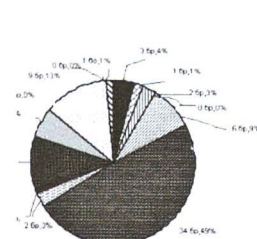
Fig. 1 Coin circulation in the major centers of the Dobruja Despotate, in its three separate regions (Varna-Kaliakra, Drastar and Ovech)

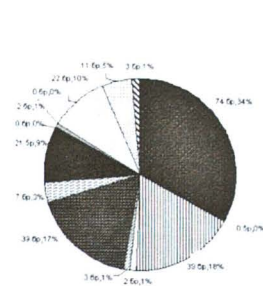
Каварна

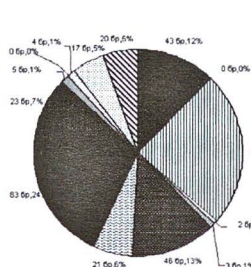
Балчик

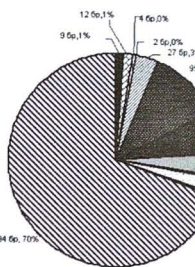
Овеч

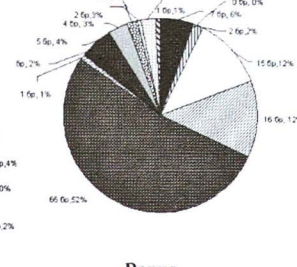
Пъкулюл луй Соаре

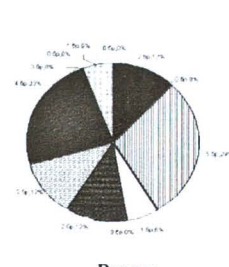
Дръстър

Кастрици

Варна

Ветрен

са най-многобройните и разпространени из цяла Южна Добруджа и Североизточна България медни монети, което може да послужи и като ориентир за границите на Добруджанското деспотство (обр. 1, 2 виж и обр. 1 и 2 в: Атанасов, 2009а, 92-101).

Дръстър - 43²

Пъкулюл луй Соаре - 74 (Plescu 1977, 154; Йорданов 1982а, 123)³

Ветрен - 2⁴

Тутракан - 2⁵ (Атанасов, Русев 2008, 393)

Черна вода - 6 (Oberländer-Târnoveanu 1990, 84-88)

Калиакра - 3⁶

Варна - 7⁷

Караач теке до Варна - 1⁸

² Според И. Йорданов до около 1979 г. в колекциите на музеите на Силистра и Букурещ (най-вече колекцията на П. Папахаджи), броят на тези монети е бил 30 (Йорданов 1983а, 123). Между 1979 и 2005 г. при археологически разкопки в Силистра са открити още 13 бр. определени от В. Пенчев и И. Йорданов, Г. Атанасов и Ст. Михайлов.

³ До около 1975 г. според О. Илиеску са открити 57 монети. Към 1980 г. според И. Йорданов броят им вече нараства до 74.

⁴ Едната се съхранява във фонда на РИМ Силистра, а другата е в частната колекция на д-р Петков от Силистра.

⁵ Една се съхранява се във фонда на РИМ Силистра, а втората е от укреплението до с. Пожарево в непосредствена близост до Тутракан.

⁶ И трите са от разкопки на ст.н.с. Б. Петрунова през 2005 и 2007 г. Определени са от Д. Аладжова и И. Лазаренко

⁷ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко

⁸ По сведения на В. Плетньов, един от проучвателите на селището, възникнало през XIII в. върху руините на манастира. Определени от

Кастрици - 9⁹

Овеч - 3 (Лазаров, 2001, 31)¹⁰

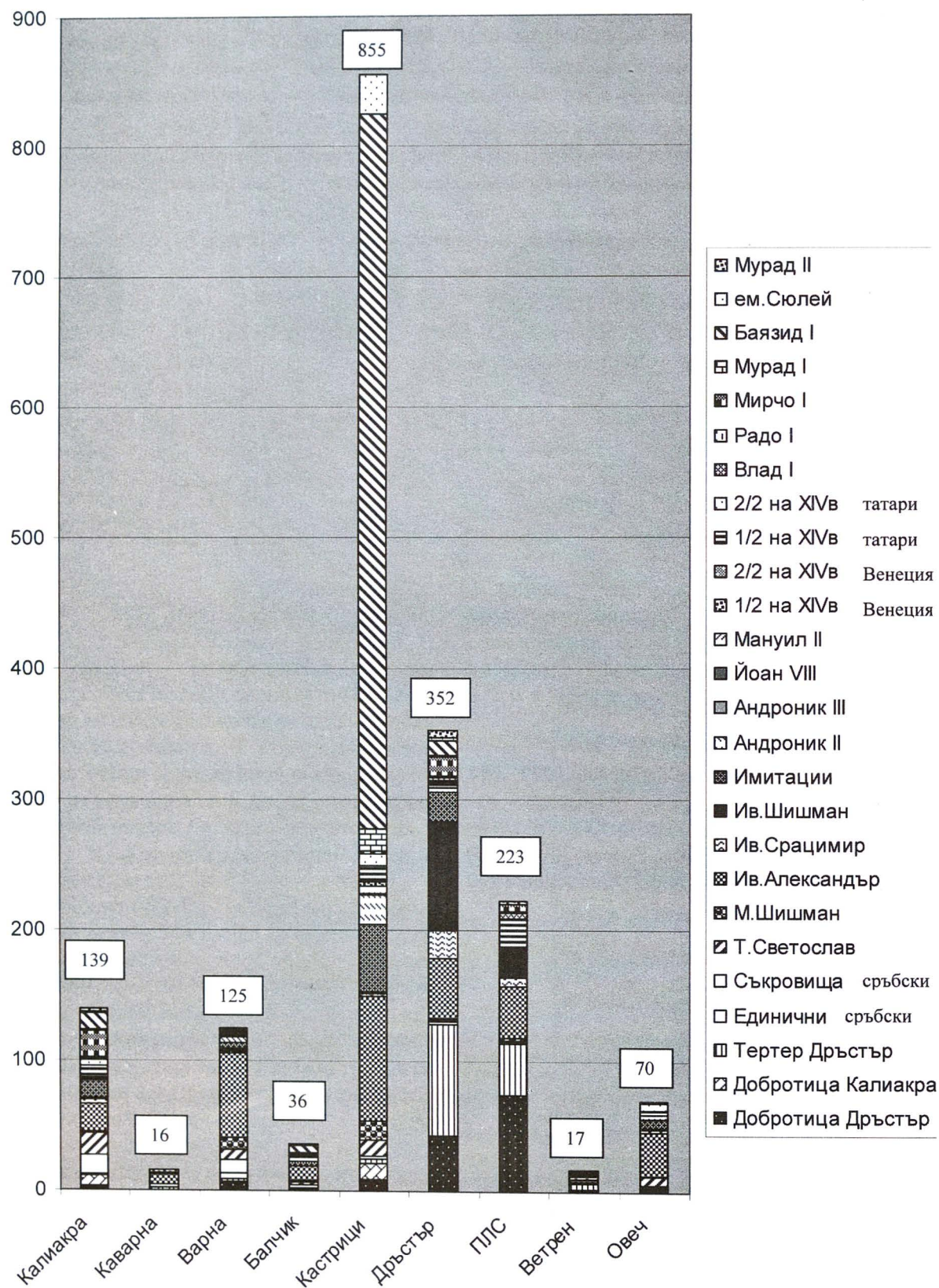
Единични медни екземпляри се откриват и в Търновското царство - в Шумен (Жекова 2006, 38) и Търново (Дочев 1992, 122), което е твърде малко за активната монетна циркулация през този период. В първата част на тази студия вече стана дума за отсъствието им в Дунавската делта, което явно означава, че след 1370 г. Добротица не владее Северна Добруджа над линията Черна вода-Констанца.

Докато за началото на това монетосечене има яснота и сравнително единомислие, то горната му граница не е напълно установена. Засега, с известни уговорки тя може да се свърже с избухването на конфликта между управляващия Дръстър господин Тертер и баща му деспот Добротица около 1376 г., започнал с убийството на деспот Михаил Палеолог - зет на Добротица. След това събитие Дръстър и регионът се обособяват в самостоятелно от Калиакра княжество. При това положение е логично сеченето на монети с монограма и титлата на Добротица да е прекратено. Допълнителен аргумент е появата на ново дръстърско монетосечене на самия Тертер (с монограм ТРР и двуглав орел) и

И. Лазаренко

⁹ До 2008 г. включително по сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко

¹⁰ Втората монета е във фонда на Варненския музей, а третата открита при разкопки на Сн. Горянова през 2008 г.

Обр. 2. Монетното обращение в Добруджа и Добруджанското деспотство през XIV в.
Fig. 2. Coin circulation in Dobruja and the Dobruja Despotate in 14th century AD

особено препечатването на дръстърски монети на Добротица с монограма и орела на Тертер (Йорданов 1982а, 124, табл. II-9; Oberländer-Târnoveanu 1990, 87). Редом с останалото, това е необорим аргумент, че монетите с монограм $\Gamma\omega\ \text{T}$ са на $\Gamma\omega/\alpha\nu/\ \text{T}/\omicron\mu\lambda\rho\omicron\tau\acute{\iota}\zeta\alpha/$, а не на $\Gamma\omega/\alpha\nu/\ \text{T}/\epsilon\rho\tau\epsilon\rho/$ и че са по-ранни. Действително, не е логично Тертер (Йоан?) да има два различни монограма за краткото си присъствие в голямата политика (около 15 г.) и да препечатва собствените си монети, носещи моннограма $\Gamma\omega\ \text{T}$ с монограма TPP на другата емисия.

Монети на Добротица, отсечени в Калиакра

Основно в крепостите по южното Черноморие (Калиакра - 8 бр. (Парушев 1990, 143; Радичков 1994, 58-60)¹¹, Каварна - 2 бр. (Парушев 1990, 143; Йорданов 1982, 59), Кастрици - 12 бр.¹², Варна - 1 бр /тази монета не е много сигурна/, Овеч - 1 бр. (Лазаров 2001, 126-128) се откриват монети, върху чиято лицева страна е изписана съкратено титлата $\Delta/\text{E}\Sigma\text{P}\Omega\text{T}/$, в средата на опаката - буквата $\text{T}/\omicron\mu\lambda\rho\omicron\tau\acute{\iota}\zeta\alpha\ ?/$, а около нея следният надпис $\text{K}/\text{A}/\text{A}/\text{H}/\text{A}/\text{K}/\text{P}/\text{A}$ (обр. 2, 4) (Герасимов 1968, 10-12; Conovici 1975, 605; Йорданов 1982а, 123; Юркова, Пенчев 1990, 181-182; Oberländer-Târnoveanu 1988, 111). Наскоро бе публикуван рядък вариант на тези монети, на който върху лицевата страна, под обичайното Δ е гравирано T , предполагащо четене $\Delta/\text{E}\Sigma\text{P}\Omega\text{T}/$. Върху опакото надписът е обичаен - T в средата $/\omicron\mu\lambda\rho\omicron\tau\acute{\iota}\zeta\alpha\ ?/$, а около нея $\text{K}/\text{A}/\text{A}/\text{H}/\text{A}/\text{K}/\text{P}/\text{A}$ (Лазаров 2001, 126-128).

Несъмнено, става дума за монети на Добротица, сечени в Калиакра. Н. Коновичи датира отсичането им между 1348-1366 (Conovici 1975, 605). Малко е вероятно обаче, още с поемането на властта в Калиакра Добротица да е открил ателие и да е започнал да емитира собствени емисии. Ако разполагаше с монетарница по това време, деспотът едва ли щеше да внася и контрамаркира такова голямо количество сръбски грошове. Не става ясно също защо той не продължава да сече калиакренски монети след 1366 г., както и защо разчита толкова на монетосеченето в Дръстър? Освен това, ако той наистина е имал ателие от началото на управлението си, защо произведената емисия е тъй малобройна в сравнение с отсечените в Дръстър монети? Всичко това накланя везните към тезата на Е. Оберлендер - т.е., че емисията монети е отсечена в Калиакра в края

Обр. 3. Монета на Добротица, сечена в Дръстър между 1370-1376 г.

Fig. 3. A coin of Dobrotista minted in Drastar between AD 1370 and 1376

на управлението на Добротица (Oberländer-Târnoveanu 1988, 111). Авторът има предвид малкото количество монети и откриването им единствено в Калиакра. През последните години К. Дочев изрази съмнение, че те са сечени от Добротица (Дочев 2003, 121). Анализирайки петте известни му до 2003 г. монети, той заявява, че поради несръчната им изработка и ограничено количество, те не били в състояние да обслужват търговията в деспотата, нито да пропагандират авторите му. Затова ги отнася към полуавтономните градски монетосечения, предназначени да осигуряват локалната търговия на десетките центрове по Крим и Дунавската делта. Напоследък, в резултат на системните археологически разкопки броят на откритите монети рязко нарастна и достигна двадесет екземпляра (обр. 1, 2. вж. и Атанасов, 2009а, 92-101)¹³. По стил, изработка, тегло и изписване на буквите те са сходни с другата емисия на Добротица. Откриват се само в главните му центрове - Калиакра, Каварна, Варна и Кастрици и липсват в Крим и Делтата, където според К. Дочев би трябвало да обслужват местната градска търговия. С. Авдев, който ги свързва с Йоан Тертер и от своя страна предполага, че са предназначени да обслужват дребната търговия само около

¹³ По време на археологическата кампания през 2009 г. са открити още 5 монети на Добротица, сечени в Калиакра, което е твърде показателно.

Обр. 4. Монета на Добротица, отсечена в Калиакра
Fig. 4. A coin of Dobrotista minted in Kaliakra

¹¹ Четири са публикувани от В. Парушев, една от Г. Радичков и три са от археологически разкопки на Б. Петрунова.

¹² По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

Обр. 5. Медна монета на Тертер (Йоан?), отсечена в Дръстър
Fig. 5. A copper coin of Terter (John?) minted in Drastar

района на Калиакра (Авдев 2007, 248). Само за последните три години обаче, се откриха над 15 нови монети от този тип (над 70 % от общия брой!) около Варна и една в Овеч. Това поставя под въпрос хипотезата за малка емисия с ограничено приложение и разпространение в Калиакра. Забележителна е все пак липсата им в Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Ветрен, Тутракан, Черна вода (територията на Дръстърското феодално княжество на Тертер), където има толкова много монети с монограм IW T, както и в Северна Добруджа.

Очевидно, около 1376 г., след острия конфликт със сина си, еманципиралият се дръстърски феодал Тертер (Йоан?), Добротица остава без монетарница. Това налага разкриване на ателие в престолната Калиакра, действало след края на 70-те години на XIV в. и до смъртта на Добротица около 1385 г. - т. е. близо 5-6 г. Може би затова и броят на тези монети е сравнително ограничен. Все пак, фактът, че през последните три години в Калиакра и около Варна се откриха над 15 нови екземпляра, при известни само 5 допреди пет години, налага въздържане от крайни изводи. Още повече, проучванията в Калиакра, Кастрици, Овеч и Караач теке до Варна продължават.

Монети на Тертер (Йоан?), отсечени в Дръстър

Тези монети са разпространени изключително в границите на Дръстърското феодално княжество (обр. 1, 2, 5. виж и обр. 2 в: Атанасов, 2009а, 92-101).

Дръстър - 85 бр. (Йорданов 1982а, 123)¹⁴

Пъкуюл луй Соаре - 39 бр. (Plescu 1977, 155; Йорданов 1982а, 123)¹⁵

Ветрен - 5 бр. (Атанасов, Йорданов 1994,

¹⁴ До 1979 г. бяха известни 30 бр. Нови 25 бр. са постъпления от разкопки между 1979-2005 г., определени от В. Пенчев и И. Йорданов, Г. Атанасов и С. Михайлов.

¹⁵ До 1975 г. са открити 35 монети. Според И. Йорданов около 1980 г. те са 39.

68)¹⁶

Черна вода - 1 бр. (Oberländer-Târnoveanu 1990, 87)¹⁷

Кокони - 1 бр. (Constantinescu, 1972, 101-102)

Тутракан - 1 бр. (Атанасов, Русев 2008, 393)

Откриват се и извън региона на Дръстър - Варна - 2 екземпляра¹⁸, Калиакра - 1 екземпляр (Парушев 1990, 143), Балчик - 1 екземпляр (Димитров 1995, 178), Кастрици - 4 екземпляра¹⁹, Овеч - 2 екземпляра (Лазаров 2001, 31)²⁰, Шумен - 3 екземпляра (Жекова 2001, 39), Търново - 1 екземпляр (Дочев 1992, 123). Разграничават се два типа - сребърни и медни, като вторият тип - медните монети - са четири варианта (Diaconu 1978, 185-201; Йорданов 1982а, 120-133; Юркова, Пенчев 1990, 182-184; Oberländer-Târnoveanu 1988, 113-114; Билярски 1992, 3-23).

Тип I. Сребърна монета

На лицевата ѝ страна е представен Христос върху трон, с евангелие в лявата ръка и благославяща десница. Върху опакото на монетата е изобразен двуглав орел с равнораменен кръст между главите и надпис по периферията: +ΑΦΝΤΟΥ ΤΕΡΤΕΡΙ (На господин Тертер) (обр. 6) (Diaconu 1978, 188-198; Йорданов 1982а, 120-133; Юркова, Пенчев 1990, 182; Oberländer-Târnoveanu 1988, 113).

Тип II. Медни монети

Срещат се следните четири варианта (Diaconu 1980, 73-76; Юркова, Пенчев 1990, 184-185):

Вариант А. Върху лицевата страна на тези монети е нанесен монограм ТРР (Тертер), а върху опакото им е гравирани двуглав орел с кръст между главите.

Вариант Б. Сходен е с вариант А, но върху лицевата му страна, в долната част между хоризонталните хасти на монограма, чрез отпечатване със самата монетна матрица, са изобразени полумесец и звезда.

Вариант В. Сходен е с вариант А, но върху опакото и върху гърдите на орела има кръгла контрамарка с изобразен човешки бюст с дълга плитка.

¹⁶ Освен двата екземпляра в колекцията на Силистренския музей още 3 монети се съхраняват в колекцията на силистренския нумизмат Ив. Колев Борисов. От него имам сведения, че само в частни колекции в Силистра има още десетки монети от Ветрен и Силистра.

¹⁷ Единият е препечатка върху монета на Добротица с монограм IW и Т.

¹⁸ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

¹⁹ По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

²⁰ Единият е открит през 2008 г. при археологически разкопки на С. Горанова.

Вариант Г. Сходен с вариант А, но върху лицето има контрамарка, включваща звезда и полумесец, а върху opakото - контрамарка с изображение на човешки бюст с дълга плитка (обр. 5).

Вече изтъкнах част от спецификите на тези монети, свързвани с дръстърския господар Тертер (Йоан ?) и дръстърската монетарница. Началото на монетосеченето тук започва непосредствено след 1376 г., а края му е около 1385 г., когато след смъртта на Добротица Тертер напуска Дръстър и се предполага, че наследява баща си в Калиакра. Ако приемем хипотезата, че Тертер и Иванко са двама сина на Добротица, то *terminus ante quem* на тези емисии може да се определи около 1385 г., тъй като е известно, че през 1388 г. Дръстър е в границите на Шишманова България (Атанасов, 2006/2007, 6-18; Атанасов, 2009, 140-142). Интересно е, че монетите са концентрирани основно в границите на дръстърското княжество (близо 90 %) и рядко се срещат в останалите центрове на Добруджанското деспотство (по един екземпляр в Калиакра и Балчик, два във Варна; 4 в Кастрици, а в Каварна за сега липсват). Този симптоматичен факт като че ли наистина свидетелства за конфликт и за нарушени търговски отношения между Добруджанското деспотство и Дръстърското господарство.

Засега сребърната монета е единствена (обр. 6) - уникат, открит в съкровище на Пъкуюл луй Соаре (Diaconu 1964, 145-147), който подсказва за ограничена по обем емисия. По всяка вероятност става въпрос за символични знаци, своеобразна инсигния, илюстрираща началото на нова държавна формация. По стил и дух медните монети следват дръстърските емисии на Добротица. Подменен е монограмът върху лицето, а титлата деспот върху opakото е заменена с деспотския символ - двуглав орел. Очевидно, Йоан Тертер не е получил деспотска титла и спазвайки субординацията, не се е самообявил за деспот. Същевременно, той е заявил подобни амбиции, поставяйки върху opakото на монетата вместо титлата, един от деспотските инсигнии - двуглавия орел. Все пак е нужно да се уточни, че за разлика от първата половина на XIV в., в края на столетието двуглавият орел е поставян не само върху деспотски одежди. Той краси и костюмите на севастократори, деспоти, кесари и дори на аристократи и сановници от по-нисък ранг (Атанасов 1999, 212).

Освен титлата и двуглавият орел, обект на

дискусия са и допълнителните знаци и контрамарки по монетите - полумесецът със звезда и бюстът на мъж с плитка. Смятам, че те са свързани с поставянето (самопоставянето!) на Тертер (Йоан?) под сюзеренитет на влиятелен местен татарски господар. Някои историци го идентифицират с Тотхамъш (Пенчев 1984, 26-30), други с добруджанския (?) бег Димитър, но според мен става дума за Кутлу-Буга. В няколко отделни студии вече приведох аргументи в тази насока (Атанасов, 2006/2007, 6-18; Атанасов, 2009, 135-140, 292-295). Смятам, че идеята на някои румънски колеги, че контрамарките са поставени от влашкия воевода Мирчо I Стари (1386-1418 г.), е трудно защитима (Iosipescu 1985, 167; Oberländer-Tâmoveanu 1988, 115-118, *not.* 31). Посочените знаци и символи върху контрамарките отсъстват върху добре познатите емисии на Мирчо, както и на предшествениците му Владислав I (1346-1377 г.) и Раду I (1377-1383 г.) (Luchian, Oprescu 1977, 7-28). Освен това, образът му е добре познат от стенописи и монети, никъде обаче той не е изобразен с коса, сплетена на плитка²¹ - мода, характерна по-скоро за номадската степна аристокрация, отколкото за балканските владетели (Герасимов 1965, 25-30; Билярски 1992, 16-17; Пенчев 1984, 26-30). Полумесецът и звездата също насочват към татарите и исляма, а не към православното християнство на влашките воеводи. Впрочем, аналогичен полумесец със звезда личи върху изобразено на карта на Angelo Dulcert de Majorque от 1339 г. (Bratianu 1935, 63, 111-112) татарско знаме, развято на крепостта Вичина, с което се илюстрира татарския суверинитет над Дунавската делта (Пенчев 1984, 27). Прави впечатление също, че съкратеният надпис с буквите ТРР върху монетите на Тертер е така композиран, че наподобява татарска тамга, а не монограм в духа на византийското и българското монетосечене.

²¹ Върху официалните портрети Мирчо I е изобразен с дълга, свободно спусната коса и корона с лилии.

Обр. 6. Сребърна монета с надпис „на господарин Тертер“
Fig. 6. A silver coin with the inscription “to Master Terter”

Причината и времето на контрамаркиране и допълване с допълнителни знаци на монетите на Тертер е проблем, който отчасти бе дискутиран в специално изследване (Атанасов 2006/2007, 6-18; Атанасов, 2009, 135-141, 292-295). Изглежда, това е станало известно време след 1376 г., когато той започва да сече монетите с монограм и двуглав орел, защото около 50 % от емисиите не са контрамаркирани. Същевременно, големият процент контрамаркирани екземпляри навежда на извода, че събитието е факт достатъчно време преди 1386 г., когато господин Тертер напуска Дръстър. Така например, В. Пенчев приема, че контрамаркирането е реализирано през 1385-1387 г. и го свързва със смъртта на Добротица през 1385 г. (Юркова, Пенчев 1990 184), докато К. Дочев го изтегля още по-късно - през 1386 г. (Дочев 2003, 134-141). Според мен, по изтъкнати вече причини от историческо естество, контрамаркирането на монетите около смъртта на Добротица, е нелогично (Атанасов 2006/2007, 6-18; Атанасов 2009, 112-114, 140-142, 183-185). На първо място, защото управлението на Тертер в Дръстър не зависи особено от баща му Добротица, с когото впрочем, са и в конфликт. По-вероятно е контрамаркирането да е направено преди войната между търновския цар Иван Шишман и влашкия воевода Дан I през 1384-1386 г. (Тютюнджиев 1992, 82, 92, 141-142, 176). През този период Дръстър вероятно е бил застрашен от настъпателната политика на търновския цар, започнал акция за възстановяване на статуквото отпреди 1369-1370 г. Фактът, че в навечерието на похода на Али паша от 1388 г. Дръстър и Овеч са в границите на Търновското царство, с което статуквото отпреди 1369 г. е възстановено, косвено потвърждава подобна заплаха за Тертер около 1384 г. Изправен пред натиск от Търново и Калиакра, той се е нуждаел от авторитетен покровител, в състояние да респектира Иван Шишман и Добротица. И го е намерил в лицето на най-силния в региона татарски бег Кутлу буга, чиито територии наномадстване стигали до Дунавската делта и езерото Кутлубуг (Атанасов, 2006/2007, 6-18; Атанасов, 2009, 134-139). В резултат на това върху монетите се появяват татарските символи и знаци - полумесец със звезда и бюст на мъж (татарски бег ?) с плитка. Те са белег и свидетелство пред обществото, че Йоан Тертер има могъщ суверен, факт, гарантиращ му временна неприкосновеност.

Имитационно монетосечене в Дръстър от края на XIV в.

Вече е установено, че през втората половина на XIV в. в големите градски центрове Червен, Шумен, Видин, Овеч се разгръща имитативно монетосечене с цел задоволяване на все по-нарастващия стоково-паричен обмен тук (обр. 2). Доминират имитации на най-популярните и разпространени между Балкана и Дунав медни емисии на цар Иван Александър и цар Иван Срацимир (Юркова, Пенчев 1990, 194-195; Дочев 1992, 124-126; Дочев 2003, 141; Лазаров 2001, Жекова 2006, 34-41). Към края на XIV в. подобно имитативно монетосечене е регистрирано и в Дръстър и е наречено условно тип Силистра (Dimitrova-Čudilova 1980, 115-127; Димитрова-Чудилова 1977, 29-30). Както и останалите имитативни монетосечения, тип Силистра възпроизвежда схематично и твърде условно медните монети - стамени на Иван Александър с Михаил и на Иван Срацимир. Забележително е, че силистренските са в голямо количество, като по-голямата част са включени в съкровище, открито в Силистра през 1932 г. (Mušmov 1935, 37-47; Dimitrova-Čudilova 1980, 115-127; Димитрова-Чудилова 1977, 29-30), но единични екземпляри се откриват и при археологически разкопки в Дръстър - 23 бр. (Пенчев 1979, 22-32)²², Ветрен - 2 бр. (Атанасов, Йорданов 1994, 68, № 176)²³, Балчик - 3 бр. (Димитров 1995, 178), Калиакра - 13 бр., Каварна - 1 бр., Овеч - 7 бр., Варна - 5 бр., Караач теке до Варна - 3 бр., Кастрици - над 50 бр.²⁴ - т. е. във всички по-големи центрове на Добруджанското деспотство. С. Димитрова-Чудилова датира появата на монетите към 1387 г. и смята, че те са продукт на дръстърската монетарница от времето, когато Иван Шишман владее града. Е. Оберлендер пък ги свързва с монетосеченето на влашкия господар Мирчо I от началото на XV в., когато той администрира Дръстър. Той прецизира укриването на съкровището около 1420 г. - времето на повторното завладяване на града от турците (Oberländer-Târnoveanu 1988, 118, not. 42). Основанията му за датата на трезориране на находката към 1420 г. са аргументирани и от наличието на други, по-късни емисии, но свързването на имитациите тип Силистра с Мирчо I, е спорно. Остава открит въпросът, ако Мирчо е организирал

²² В. Пенчев. Колективна находка от сребърни монети от времето на Иван Александър. - Нумизматика, 3, 1979, 22-32 и от инвентарната книга на музея.

²³ Втората е в колекцията на И. Колев от Силистра.

²⁴ Информацията за тези имитативни монети дължа на колегите Игор Лазаренко, Бони Петрунова и В. Плетньов.

имитативно монетосечене в Дръстър, защо той би имитирал именно монетите на българските царе и същевременно не е поставил върху тях поне един свой символ?

Освен това, по параметри и стил на изображения, тези монети напълно се вписват в традиция, позната от останалите провинциални монетарници в Шумен, Червен, Видин и др., създали сходни монети на същите владетели. По-вероятно е монетите тип Силистра да са дело на монетарницата в Дръстър, която след като Йоан Тертер напуска (принудително) града, спира да сече и контрамаркира емисиите с монограм и двуглав орел. Сега за задоволяване на местния пазар и по вече отработени традиции в други големи градове на Шишмановото царство, започват да се сечат имитативни монети на Иван Александър и Иван Срацимир. При това не се възпроизвеждат имитации на монетите на Иван Шишман. Това е логично, защото имитациите се сечат по време на управлението му, което предполага, че монети с неговия образ и символи може да сече само царското ателие в Търново. Твърде е възможно имитациите тип Силистра да продължават да се сечат и след като Мирчо I завладява Силистра, но началото им става след възвръщането на града в пределите на Търновска България - т.е. около 1386 г.

Монети, участвали в паричното обращение в Добруджанското деспотство

Успоредно с т. нар. монети на Добруджанското деспотство, сечени в Дръстър, Калиакра и внесените и контрамаркирани сръбски грошове, активизираният пазар приема и включва в циркулация и други емисии - български (търновски и видински), византийски, венециански, влашки, татарски и др. (обр. 2. виж и обр. 2 в: Атанасов, 2009а, 92-101).

Български монети. Те са най-многобройни и е трудно да се нарекат чужди, защото до еманципирането на деспотата в средата на XIV в., той е част от Търновска България. Усилената монетна циркулация, както и активизирането на живота по Черноморието се свързва с монетите на Теодор Светослав (обр. 2. виж и обр. 2 в: Атанасов, 2009а, 92-101), които са сравнително добре представени в Калиакра - 17 бр. (Парушев 1990, 143)²⁵, Варна - 7 бр.²⁶, Кастрици - 12 бр.²⁷, Караач теке до Варна - 8

бр.²⁸, Провадия-Овеч - 6 бр. (Лазаров 2001, 27), Дръстър - 2 бр.²⁹, Пъкюл луй Соаре - 1 бр. (Piiescu 1977, 155), Аксаково - 10 бр.³⁰, Осеново до Варна - 3 бр.³¹, Балчик - 2 бр. (Димитров 1995, 178) Рядкост са монетите на Михаил Шишман (1323-1330 г.) в Калиакра - 1 бр. (Парушев 1990, 143), Каварна - 0, Балчик - 1 бр. (Димитров 1995, 178), Аксаково до Варна - 7 бр.³², Варна - 9 бр.³³, Кастрици - 15 бр.³⁴, Караач теке до Варна - 3 бр.³⁵, Дръстър - 1 бр.³⁶, Пъкюл луй Соаре - 2 бр. (Piiescu 1977, 155), Овеч - 0, Ветрен - 0. Находките напълно съвпадат по време с процесите на обособяването на полунезависим архонтат в Карвуна и Варненска митрополия. Най-многобройни са сребърните и медни монети от почти всички емисии на цар Иван Александър (обр. 2 = 4), които по брой са съпоставими и дори на места надвишават местните емисии на Добротица и Тертер (Иванко?). Те се откриват във всички центрове от първоначалната територия на деспотата (средата на XIV в. - 1370 г.) - в Калиакра - 21 бр. (Парушев 1990, 143)³⁷, Каварна - 7 бр. (Йорданов 1982, 59), Варна - 66 бр.³⁸, Караач теке до Варна - 22 бр.³⁹, Балчик - 11 бр. (Димитров 1995, 178), Аксаково - 27 бр.⁴⁰, Кастрици - 95 бр.⁴¹, - т.е. най-многобройните монети в морските центрове. Впечатляващ е и броят им в присъединените през 1370 г. крепости - Силистра - 46 бр.⁴²,

²⁵ По сведения на В. Плетньов, един от проучвателите на селището, възникнало през XIII в. върху руините на манастира. Определени са от И. Лазаренко.

²⁶ По инвентарната книга на Силистренския музей.

²⁷ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

²⁸ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

²⁹ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

³⁰ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

³¹ По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

³² По сведения на В. Плетньов, един от проучвателите на селището, възникнало през XIII в. върху руините на манастира. Определени са от И. Лазаренко.

³³ По инвентарната книга на Силистренския музей.

³⁴ Публикувани от В. Парушев и от археологически разкопки на Б. Петрунова.

³⁵ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

³⁶ По сведения на В. Плетньов, един от проучвателите на селището. Определени са от И. Лазаренко.

³⁷ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

³⁸ По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

³⁹ До 1979 г. от Дръстър са регистрирани 14 монети (Йорданов 1982а, 123). Междy 1979 и 2005 са открити още 32 монети.

²⁵ 16 са публикувани от В. Парушев и една е от археологически разкопки на Б. Петрунова.

²⁶ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

²⁷ По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

Пъкуюл луй Соаре - 39 бр.⁴³, Ветрен - 2 бр.⁴⁴, Тутракан - 6 бр. (Бъчваров 1989, 24)⁴⁵ Овеч - 34 бр. (Лазаров 2001, 27)⁴⁶, Венчан - 3 бр.⁴⁷, Петрич кале до гара Разделна - 2 бр.⁴⁸ Нумизматичните данни ясно илюстрират непрекъснатите добри политически и търговски контакти между Търново и деспотата. Забележително е, че и в повечето съкровища от Добруджа доминират монетните емисии на Иван Александър. Така например, съкровището от долината на р. Батова, която е в границите на деспотата през целия период на съществуването му, включва накити и 96 сребърни монети, от които 81 гроша на цар Иван Александър (1331-1371 г.), 7 на Михаил Шишман (1323-1330 г.), 1 на Стефан Дечански (1321-1331 г.), 3 на Йоан V Палеолог (1347-1353 г.) и 3 на Йоан VI Кантакузин (1353-1354 г.) (Parushev 1995, 272-286). Не е изключено, съкровището да е укрито при похода на Амедей Савойски и несигурните години 1366-1369 г. Големи съкровища, съдържащи монети на цар Иван Александър, са открити още в Каварна (38 сребърни грошове на Иван Александър с Михаил Асен) (Йорданов 1982, 59), и до Айдемир, в непосредствена близост до Дръстър-Силистра. Последното съдържа една сребърна монета на цар Михаил Шишман, 90 гроша на цар Иван Александър сам и 11 със сина му Михаил Асен (Пенчев 1979, 22-32). Второ съкровище в покрайнините на Силистра е намерено през 1932 г. и се съхранява в Букурещ, но все още не е прецизно публикувано. Според Е. Оберлендер то е съставено предимно от монети на цар Иван Александър с Михаил, Иван Александър с Теодора II и цар Иван Шишман. При археологически разкопки в Дръстър е открито трето съкровище, съдържащо 4 стамини на Иван Александър, 1 фолар на Тертер и 1 имитация от XIV в. (Пенчев 2004, 162-164.). Съкровище от Пъкуюл луй Соаре с уникалната сребърна монета с надпис αἰνῶτοῦ τοῦ Τερτέρι (монета на господин Тертер (обр. 6), включва още 5 монети на Иван Срацимир

(1356-1397 г.), 169 гроша на Иван Александър и сина му Михаил, датирани не по-късно от 1371 г. и две монети на влашкия воевода Влайку (1367-1377) (Diaconu 1964, 145-147)

Добре представени са и монетите на видинския цар Иван Срацимир (обр. 2. вж и обр. 2 в: Атанасов, 2009а, 92-101), откривани както в първоначалната територия (Калиакра - 4 бр.⁴⁹, Каварна - 1 бр. (Йорданов 1982, 590), Варна - 1 бр.⁵⁰, Кастрици - 3 бр.⁵¹, Аксаково - 2 бр.⁵²), така и в центровете, присъединени след 1370 г. (Дръстър - 21 бр.⁵³, Пъкуюл луй Соаре - 7 бр. (Iliescu 1977, 155), Ветрен - 2 бр. (Атанасов, Йорданов 1994, 68), Кокони - 1 бр. (Constantinescu 1972, 101-102), Овеч - 2 бр. (Лазаров 2001, 31). Вече стана въпрос за близките приятелски отношения на Иван Срацимир с Добротица и това се долавя от многобройните сребърни монети, сечени във Видин и разпространени из цялата територия на деспотата. Съвсем различно е положението с монетите на Иван Шишман - те липсват в монетното обращение на Каварна и Балчик. Рядкост са и в други центрове, като Калиакра - 1 бр. Овеч - 1бр. Варна - 2 бр. Венчан - 1 бр. Аксаково - 4 бр. и Кастрици - 1 бр. (при открити тук до 2008 г. над 1000 монети от XIV в.)⁵⁴. Очевидно е, че обтегнатите отношения между Добротица и търновския цар са рефлектирали върху икономическите връзки между Калиакра и Търново между 1371-1395 г.

Интересно е обаче, че в Шумен (град в границите на Търновска България), са открити 41 монети на Иван Шишман, а в Овеч (град в Добруджанското деспотство след 1370 г.), разположен едва на 40 км в източна посока - само един екземпляр⁵⁵. На този фон, многобройните монети на Иван Шишман от Дръстър - над 80 монети (обр. 2. вж и обр. 2 в: Атанасов, 2009а, 92-101)⁵⁶, Пъкуюл луй Соаре - 21 бр. (Iliescu 1977, 155), Кокони - 1 бр. (Constantinescu 1972,

⁴³ Според (O. Iliescu, 1977, 155) до около 1975 г. са открити 34 монети на Иван Александър. Според И. Йорданов около 1898 г. те са 39 (Йорданов 1988а, 123).

⁴⁴ Съхраняват се в колекцията на силистренския нумизмат И. Борисов.

⁴⁵ Още една монета е регистрирана от К. Шкортил а останалите 4 са от укреплението до Пожарево, в непосредствена близост до Тутракан (Атанасов, Русев 2008, 392-293).

⁴⁶ 28 са публикувани от Л. Лазаров, 1 по инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко, а последните 5 са открити през 2007-2008 г. при разкопки на С. Горянова.

⁴⁷ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

⁴⁸ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

⁴⁹ Две са публикувани от В. Парушев (Парушев 1990, 143), 2 са от археологически разкопки на Б. Петрунова.

⁵⁰ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

⁵¹ По сведения на В. Плетньов, проучавател на крепостта и И. Лазаренко.

⁵² По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

⁵³ Това са само заведените в инвентарната книга на Силистренския музей. Над 20 монети на Ив. Срацимир от Силистра има в колекцията на П. Папахаджи и силистренски нумизмати

⁵⁴ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

⁵⁵ За пръв път монета на цар Иван Шишман е открита при археологическите разкопки на С. Горянова през 2008 г.

⁵⁶ 29 са в инвентарната книга, а останалите са в колекции. Според Ив. Йорданов около 1980 г. от Силистра са регистрирани 51 монети на цар Иван Шишман (Йорданов 1982а, 123).

101-102) и Ветрен - 4 бр. (Атанасов, Йорданов 1994, 68)⁵⁷, наистина впечатляват. Симптоматично е също, че в голямото съкровище, открито в Силистра през 1932 г., заедно с монетите на цар Иван Александър присъстват и тези на Иван Шишман. Действително, около 1386 г. Дръстър е в границите на Търновското царство и е възможно това да е ускорило притока от монети на Иван Шишман в дунавския град и съседните крепости. Като се има в предвид, че още през 1388 г. Дръстър попада под турска власт, а след това е в границите на Влахия, то е малко вероятно само за 2 години да се получи такъв ръст на монети на Иван Шишман. Между 1386-1388 г. и Овеч влиза в границите на Търновското царство, но там не е отбелязан подобен приток. Затова не е изключено в резултат от лошите отношения между Добротица и Тертер след 1376 г. и постоянното напрежение между Добротица и Иван Шишман да се е задействал принципът „врагът на моя враг не е мой враг“ - т.е. опонентите на Добротица - търновският цар и дръстърският феодал да са нормализирали своите контакти. Напрежението между Търново и Дръстър изглежда се активизира едва около 1384 г., когато Иван Шишман целенасочено започва да провежда политика за възстановяване на статуквото от 1370 г., включващо и връщането на Дръстър под скиптъра му. В този смисъл е възможно постъпване на монети на Иван Шишман в Дръстър и региона между 1376-1384 г. и особено активно между 1386-1388 г. Иначе е трудно обясним фактът, че в Дръстър са открити 51 монети на Иван Шишман, докато в толкова важен център на Шишманова България като Шумен те са едва 41, при това имайки предвид, че за разлика от Дръстър, Шумен е постоянно в границите на търновския цар. Следователно, всякакви предположения, че Иван Шишман не е владял Силистра, защото сведенията за това били от по-късни хронисти, изглеждат несъстоятелни.

Византийски монети. На пръв поглед монетите на византийските василевси в градовете на първоначалната територия на деспотата, както и в присъединените след 1370 г. крепости около Дръстър и Овеч, са изненадващо малко, в сравнение с емисиите на Добротица, Тертер (Йоан?), търновските и видинския царе (обр. 2, вж. и Атанасов, 2009а, 92-101). Още повече, Добротица получава деспотската си титла от ромейския василевс и е женен за византийска аристократка от императорската фамилия. Ето

впрочем разпространението на византийските монети от XIV в. в центровете на деспотата - Калиакра - 2 бр.⁵⁸, Каварна - 1 бр. (Йорданов 1982, 59), Балчик - 5 бр. (Димитров 1995, 178), Варна - 4 бр.⁵⁹, Кастрици - 24 бр.⁶⁰, Караач теке до Варна - 13 бр.⁶¹, Дръстър - 5 бр.⁶², Пъкуюл луй Соаре - 2 бр. (Iliescu 1977, 155), Ветрен - 0, Аксаково - 0, Овеч - 4 бр. (Лазаров 2001, 23 и един брой от разкопки на С. Горянова). Изтъкнатите данни дават възможност и за по-обща заключение. Търговските и икономически връзки на деспотата с Империята не са особено активни. Добротица и Иванко не са много зависими от Константинопол и това личи от напълно самостоятелната им политика. Забележително е, че византийските монети от първата половина на XIV в. многократно надвишават тези от втората половина на столетието. Затова разглеждането на добруджанското деспотство като производна на византийската политика очевидно няма особено силни репери. Ще изтъкна и още един факт: от XI в., когато Дръстър е в границите на Византия, са открити над 2000 византийски монети, докато от целия XIV в. те са само 5! Аналогична е ситуацията в другите два големи имперски центъра на Долния Дунав - Исака и Пъкуюл луй Соаре, където византийските монети от XI и XII в. се измерват с хиляди, а през XIV в. са съответно 8 и 2! На този фон специализиран коментар заслужават многобройните монети на Йоан II Орсини, намиращ се в далечен Пелопонес между 1323-1335 г., от Калиакра - 2 бр.⁶³, Балчик - 2 бр. (Димитров 1995, 178), Варна - 4 бр.⁶⁴, Кастрици - 12 бр.⁶⁵, Караач теке до Варна - 4 бр.⁶⁶, Дръстър - 2 бр.⁶⁷

Влашки монети. Те не са многобройни, но се откриват в почти всички центрове на деспотата (обр. 2, вж. и Атанасов, 2009а, 92-101).

⁵⁸ Една е публикувана от В. Парушев (Парушев 1990, 143), а втората е от археологически разкопки на Б. Петрунова.

⁵⁹ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

⁶⁰ По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

⁶¹ По сведения на В. Плетньов, един от проучвателите на селището. Определени от И. Лазаренко.

⁶² По инвентарната книга до 2006 г. По сведения на Е. Оберлендер няколко монети на Андроник II и Андроник III от Силистра и региона има в колекцията на Папахаджис, съхранявана в Нумизматичния кабинет на НИМ-Букурещ.

⁶³ От разкопки на Б. Петрунова.

⁶⁴ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

⁶⁵ По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

⁶⁶ По сведения на В. Плетньов, един от проучвателите на селището. Определени от И. Лазаренко.

⁶⁷ Открити при археологически разкопки на Г. Атанасов при Южна татарска крепостна стена и определени от С. Михайлов.

⁵⁷ В колекционерите само в Силистра (основно И. Колев) съм регистрирал нови 9 монети на цар Иван Шишман, открити във Ветрен.

До заемането на престола от Мирчо I влашките монети тук са рядкост. Дори в Дръстър - граничен с Влахия икономически център, са открити само една монета на Раду I и две на Влайку I (1364-1377 г.)⁶⁸ - емисии, доста разпространени на север от Дунав. Отделни, изолирани екземпляри на Влайку, са известни още от Балчик (Димитров 1995, 178), Варна⁶⁹, Пъкуюл луй Соаре - 4 бр. - (Piiescu 1977, 155) и Ветрен (Атанасов, Йорданов 1994, 68). Посочих, че още по-голяма рядкост са монетите на Раду I - Калиакра - 1 бр. (Парушев 1990, 143), Дръстър - 1 бр.⁷⁰ и Пъкуюл луй Соаре - 2 бр. (Piiescu 1977, 155). Значително е обаче количеството монети на Мирчо I, откривани в почти всички значителни центрове на деспотата (обр. 4) - Калиакра - 21 единични и други 45 в съкровище с още 13 монети на Влад I (Парушев 1990, 144-145), Дръстър - 15 според инвентарната книга и в две малки съкровища⁷¹, Пъкуюл луй Соаре - 4 бр. (Piiescu 1977, 155), Варна - 1 бр.⁷², Кастрици - 3 бр.⁷³, Караач теке до Варна - 2 бр.⁷⁴, Овеч - 1 бр.⁷⁵, Балчик - 1 бр. (Димитров 1995, 178). Очевидно, активната политика на Мирчо в посока Дръстър-Карвуна-Калиакра рефлектира и върху монетната циркулация. Прави впечатление и големият брой монети от първото му монетосечене (1386-1396 г.), което отново потвърждава добрите му взаимоотношения с цар Иван Шишман

Венециански монети. Те са предимно солдини и матапани от средата на XIV в. Представени са най-вече монети на дождовите Бартоломео Градениго (1339-1342 г.), Франческо Дандоло (1329-1339 г.), Андреа Дандоло (1343-1354 г.) и Енрике Дандоло, откривани основно в черноморските пристанища на деспотата - 4 в Каврна, 2 във Варна, 2 в Кастрици, 1 в Караач теке, 3 в Балчик⁷⁶. Обърнато е внимание, че въпреки активната търговия и добрите взаимоотношения между Добротица и

Венеция, броят на венецианските монети рязко спада след средата на XIV в., което може би е следствие от политиката на Венеция, ограничила износа на свои монети, а при покупките на жито и суровини използваща византийски перпери. Подобно твърдение обаче е трудно доказуемо с оглед на нищожното количество византийски монети, открити в черноморските пристанища. Според мен по-вероятно е венецианците да са използвали сръбските грошове вместо своите ценни солдини. Това съвпада с кризата във венецианското монетосечене след 1354 г. и поражението на Венеция от Генуа в морската война 1352 г. Очевидно, попадането на венецианските монети в българските земи трябва да се свърже с по-ранни контакти между 1340-1352 г.

Татарски монети. Те са разпространени на границата на деспотата през XIV в., като се наблюдават основно две групи татарски монети - сечени в столицата на Златната орда на Волга и немного в Крим и монети, сечени в колонии в Дунавската делта (обр. 2. виж и обр. 2 в: Атанасов, 2009а, 92-101). Интересно е, че в Южна Добруджа доминират монетите от първата група, въпреки че и тяхното разпространение е ограничено - 14 бр. в Калиакра (основно на хановите Узбек (1312-1342 г.) и Джанибег (1342-1357 г.) (Парушев 1990, 145)⁷⁷, Варна - 2 бр.⁷⁸, Кастрици - 12 бр.⁷⁹, Караач теке - 4 бр.⁸⁰, Дръстър - 4 бр.⁸¹, Пъкуюл луй Соаре - 22 бр. (1 на хан Токта - 1290-1312 г. и 13 бр. сечени в Исакача през първата половина на XIV в.) (Piiescu 1977, 155), Овеч - 9 бр. (Лазаров 2001, 24-28). По всяка вероятност монетите на Токта и Узбек трябва да се свържат с добрите контакти и коалиционната политика, провеждана от цар Теодор Светослав. Останалите екземпляри свидетелстват за продължаване на връзките, но малкият им брой показва ограничено влияние. При това, монетосеченията в Делтата са рядкост в региона на Калиакра, Дръстър и Овеч. Този факт потвърждава предположението ми за липса на активен обмен на Търновска България и Добруджанското деспотство с градовете в Делтата след попадането ѝ под пряка татар-

⁶⁸ По инвентарната книга до 2006 г.

⁶⁹ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

⁷⁰ Открита при разкопки на Г. Атанасов при Южната крепостна стена и определена от С. Михайлов.

⁷¹ По инвентарната книга до 2006 г. През 2008 г. при разкопки на Южната крепостна стена бяха открити нови монети, почистени и определени от С. Михайлов.

⁷² По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

⁷³ По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

⁷⁴ По сведения на В. Плетньов, един от проучвателите на селището. Определени са от И. Лазаренко.

⁷⁵ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

⁷⁶ По инвентарните книги на музеите в Североизточна България.

⁷⁷ Четири монети на хан Джанибег са от разкопки на Б. Петрунова между 2005-2007 г.

⁷⁸ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

⁷⁹ По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

⁸⁰ По сведения на В. Плетньов, един от проучвателите на селището. Определени от И. Лазаренко.

⁸¹ По инвентарната книга на музея. Според Е. Оберлендер в колекцията на Папахаджи има още десетина монети, но те не са още публикувани.

ска доминация в края на XIII в.

Турски монети. До управлението на султан Баязид (1389-1402 г.) турските монети в границите на Добруджанското деспотство са изключителна рядкост - срещат се изолирани монети на емира Мурад I (1362-1389 г.). Единствено в Силистра⁸² и при редовни археологически разкопки в Калиакра е открито по едно негово акче (Парушев 1990, 146) - симптоматичен факт за 27-годишното му управление. Освен това, то е косвено указание, че до похода на Али паша в Добруджа през 1388 г., а и непосредствено след него, Османската империя няма икономически, търговски, а явно и политически интереси към Добруджанското деспотство и дъщерното му Дръстърско княжество. След възцаряването на Баязид обаче, ситуацията коренно се променя - негови монети, и то в неочаквано големи количества, се появяват в почти всички български крепости (обр. 2. вж. и обр. 2 в: Атанасов, 2009а, 92-101). В столицата Калиакра са регистрирани 12 единични находки и три съкровища, включващи още 144 акчета (Парушев 1990, 145), четири монети на Баязид са открити и при разкопките на Б. Пе-

⁸² Монетата е в колекцията Папахаджи. Сведението дължа на Е. Оберлендер.

трунова между 2005-2007 г.. В Кастрици само за три археологически сезона са открити над 500 мангъра и акчета⁸³, във Варна те са 2⁸⁴, но има и съкровище с неуточнен брой монети⁸⁵, от Балчик са 6 бр. (Димитров 1995, 178), а от Дръстър - 11 бр.⁸⁶. Забележително е, че мангъри и акчета на Баязид са открити в горели хоризонти в Каварна, Дръстър и Кастрици, и че много от тях участват във формирането на съкровища. Това насочва към събитията, свързани с османското завладяване на Добруджанското деспотство между 1391-1399 г. и новите военно-политически процеси в региона след разгрома на Баязид при Анкара през 1402 г. Намирането на монети на синовете му, емирите Сюлейман и Муса във Варна, Калиакра, Кастрици, Дръстър е обичайно явление с оглед процесите в региона между 1402-1417 г., когато османската власт се утвърждава напълно върху бившата територия на Добруджанското деспотство (Атанасов 2009, 195-207, 301-302).

⁸³ По сведения на В. Плетньов, проучвател на крепостта и И. Лазаренко.

⁸⁴ По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

⁸⁵ По сведение на А. Кузев.

⁸⁶ По инвентарната книга на музея.

Цитирана литература:

Авдев 2007: С. Авдев. Българските средновековни монети. София, 2007.

Атанасов 1999: Г. Атанасов. Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999.

Атанасов 2003: Г. Атанасов. Относно принадлежността и датировката на бронзовата плочка (матрица) с двуглав орел и кръст от Дръстър-Силистра. - В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 322-330.

Атанасов 2006/2007: Г. Атанасов. Към историята на Дръстърското княжество и личността на господин Тертер. - *Добруджа*, 24-25, 2006/2007, 5-31.

Атанасов 2007: Г. Атанасов. Християнският Доросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство. Варна-Велико Търново, 2007.

Атанасов 2007 а: Деспотите в Средновековна България. - *Годишник на Тараклийския Държавен Университет с българско участие*. 1. Тараклия, 2007, 12-21.

Атанасов 2009: Г. Атанасов. Добруджанското дес-

потство (Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в.). Велико Търново, 2009.

Атанасов 2009а: Г. Атанасов. Монети, монетарници и монетно обращение в Добруджанското деспотство през втората половина на XIV век. I. Относно появата и разпространението на сръбските и босненските грошове. - *Археология*, 3-4, 2009, 92-101.

Атанасов 2009б: Г. Атанасов. За военните сблъсъци на Добруджанското деспотство. - В: *Военни походи, въоръжение и снаряжение през Античността и Средновековието*. (=Acta musei varnaensis, 9). Варна 2009 (под печат).

Атанасов, Йорданов 1994: Г. Атанасов, И. Йорданов. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994.

Атанасов, Русев 2008: Г. Атанасов, Н. Русев. Средновековие българские и ордынские монеты XIII-XIV вв. из укрепления близ с. Пожарево на Нижнем Дунае. - *Acta musei varnaensis*, VII-1, Варна, 2008, 389-402.

Биярски 1992: И. Биярски. Йоан Тертер (40-те - 90-те години на XIV столетие). - *Исторически преглед*, 10, 1992, 3-23.

Божилев, Гюзелев 2004: И. Божилев, В. Гюзелев. История на Добруджа, 2. Средновековие, Велико Търново, 2004.

Бъчваров 1989: И. Бъчваров. Контрамаркирани сребърни монети на българския цар Иван Александър. - Нумизматика, 1989, 1, 27-40.

Герасимов 1941: Т. Герасимов. Монети на деспот Иванко. - Известия на българското историческо дружество, 13, 1941, 288-295.

Герасимов 1965: Т. Герасимов. Монети на Георги Тертер с полумесеца, звезда и бюст на човек. - Известия на Археологическия институт, 28, 1965, 247-249.

Герасимов 1968: Т. Герасимов. Медни монети на деспот Добротица - владетел на Карвуна. - Археология, 1968, 3, 10-13.

Горина 1970: Л. Горина. Походът на Амедей VI Савойски против България през 1366-1367 г. - Исторически преглед, 1970, 6, 71-78.

Гюзелев 1980: В. Гюзелев. България и Венеция през първата половина на XIV в. - В: Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. София, 1980.

Гюзелев 1994: В. Гюзелев. Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийскитебирки и архиви. София, 1994г.

Гюзелев 1995: В. Гюзелев. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII-началото на XV век.). София, 1995.

Гюзелев 2009: В. Гюзелев. 3 етюда върху българския XIV век. София, 2009.

Димитров 1995: М. Димитров. Монетите от Дионисополис-Карвуна: извор за административната, политическата и стопанската история на северозападното Черноморие от IV в. пр. Хр. до средата на XV век. - Добруджа, 12, 1995, 173-179.

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обращение в Търново XII-XIV в. Велико Търново, 1992.

Дочев 2003: К. Дочев. Български средновековни монети. Велико Търново, 2003.

Димитрова-Чудилова 1977: С. Димитрова-Чудилова. Фалшивите български монети от XIV в. - Археология, 1977, 3, 23-30

Жекова 2001: Ж. Жекова. Монети на добруджанските деспоти от Шуменска крепост. - Acta musei Varnensis, 2, 2001, 363-368.

Жекова 2006: Ж. Жекова. Монети и монетно обращение в средновековния Шумен. София, 2006

Йорданов 1980: Ив. Йорданов. Ранни форми на монетно производство (XI-XII в.) в българските земи. - Нумизматика, 1980, 2, 4-14

Йорданов 1982: И. Йорданов. Монети от Чиракман. - В: Чиракман-Карвуна-Каварна. София, 1982, 57-61.

Йорданов 1982а: И. Йорданов. Монетосечене на българските владетели в Добруджа. - В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, 119-130.

Йорданов 1990: И. Йорданов. Средновековни монети от музея в Балчик - В: Балчик. Древност и съвремие. Добрич, 1990, 51-55.

Лазаров 2001: Л. Лазаров. Данни за монетната циркуляция на Провадийската крепост. Велико Търново, 2001.

Парушев 1990: В. Парушев. Средновековни монети от Калиакра. - Известия на Народния музей - Варна, 26, 1990, 141-146

Пенчев 1979: В. Пенчев. Колективна находка от сребърни монети от времето на Иван Александър. - Нумизматика, 1979, 3, 22-32.

Пенчев 1984: Вл. Пенчев. Бележки към някои български средновековни монетосечения. - Нумизматика, 1984, 1, 26-30.

Пенчев 2004: В. Пенчев. Колективна находка с медни български средновековни монети. - Анали, 2004, 1-4, 162-164.

Радичков 1994: Г. Радичков. Новооткрита монета на деспот Добротица. - Добруджа, 11, 1994, 58-60.

Русев 1997: Н. Русев. Българите и татарите от „Златната орда” на Долния Дунав (втората половина на XIV - първата половина на XV в.). - Българите в Северното Причерноморие, 6, 1997, 153-168.

Тодорова 1982: Е. Тодорова. Отношенията на Добротица с генуезците. - В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, 111-118.

Тютюнджиев 1992: И. Тютюнджиев. Българската анонимна хроника от XV в. Велико Търново, 1992.

Юркова, Пенчев 1990: Й. Юркова, В. Пенчев. Български средновековни печати и монети. София, 1990.

Barnea, Șt. Ștefănescu 1971: I. Barnea, Șt. Ștefănescu. Din istoria Dobrogei. 3. București, 1971.

Bratianu 1935: G. Bratianu. Recherches sur Vicina et Cetatea Alba. Bucdrest, 1935.

Conovici 1975: N. Conovici. Un trésor monétaire de XIV s. découvert à Pacuiul lui Soare. - Revue des études sud-est Européenes, 4, 1975, 599-605.

Constantinescu 1972: N. Constantinescu. Coconi. Un sat din cîmpia română în epoca lui Mircea cel Bătrîn. Bucurști, 1972

Diaconu 1964: P. Diaconu. Monede rare și inedite din epoca feudală de început descoperite la Păcuiul lui Soare și împrejurimi (Dobrogea). - Studia cercetări și istoria vece și arheologia, 1, 1964, 145-147.

Diaconu 1978: P. Diaconu. O formațiune statală la Dunarea de Jos la sfîrșitul al XIV-lea neconescută pînă în prezent. - Studia cercetări și istoria vece Studia cercetări și istoria vece, 2, 1978, 185-201.

Diaconu 1980: P. Diaconu. Contribuție la cunoașterea monedelor lui Ioan Terter, despotul țării Dristrei. - Cercetări numismatice Muzeul National de Istorie, 3, 1980, 73-76.

Dimitrova-Čudilova 1980: S. Dimitrova-Čudilova. Les monnaies bulgares fausses du XIV-e siècle. - In: Proceedings of the International Numismatic Sympos-

sium. Budapest, 1980, 115-127.

Iliescu 1977: O. Iliescu. Monede medievale și moderne descoperite la Păcuiul lui Soare în anii 1956-1974. - In: Păcuiul lui Soare; 2. București, 1977.

Luchian, Oprescu 1977: O. Luchian, C. Oprescu. Monede și banknote românește. București, 1977.

Mušmov 1935: N. Mušmov. Recensia. București, 1935.

Oberländer-Târnoveanu 1980: E. Oberländer-Târnoveanu. Cronica descoperirilor monetare din nordul Dobrogei. - Peuce, 8, 1980, 508-512.

Oberländer-Târnoveanu, Mănușu-Adameștesnu 1984: E. Oberländer-Târnoveanu, G. Mănușu-Adameștesnu. Monede din secolele XII-XIV desco-

perite din Nufăru (jud. Tulcea). - Peuce, 9, 1984, 260-271.

Oberländer-Târnoveanu 1988: E. Oberländer-Târnoveanu. Quelques remarques sur les émissions monétaires médiévales de la Dobroudja méridionale aux XIV-e - XV-e siècles. - Revue Roumaine d'Histoire, 27, 1988, 107-122

Oberländer-Târnoveanu 1990: E. Oberländer-Târnoveanu. Un tezaur de monede feudale dobrogene din secolul al XIV-lea descoperit la Cernavoda (jud. Constanța). - Studii numismatice, 6, 1990, 85-88.

Parushev 1995: V. Parushev. The Coins from the Silver Hoard Found Near Batovo in the Region Dobrich. - Dobroudja, 12, 1995, 272-286.

Coins, mints and monetary circulation in the Dobruja despotate in the second half of the fourteenth century AD. II. Local and foreign series (Abstract)

Georgi Atanasov

Coins of Dobrotitsa minted in Drastar (fig. 2). According to the treaty between Dobrotitsa and Tsar Ivan Alexander in 1369/70, Drastar became a possession of Dobrotitsa. Thus, the Despot settled and ruled in a town with a long tradition of coinage, dating back to the tenth – eleventh century AD. Dobrotitsa minted some of his copper coins in Drastar till 1376. Their obverse side was embossed with the circumscription Δεσπότη/ου/ meaning a Despot, while the reverse had the monogram IW and T rendered in high-relief (Pl. 3), that was interpreted as John Ιω/αν/ Tomprotitsa Τ/ομπροτίτζα/. The assumption that these were coins of John Terter was dismissed on grounds that he was not a bearer of the despotic title. The coins are found in all the strongholds of the despotate, including Drastar (54 coins), Păcuiul lui Soare (57 coins), Vetren (two coins), Tutrakan (two coins), Cernavodă (six coins), Kaliakra (three coins), Varna (seven coins), Karaach teke near Varna (one coin), Kastritsi (six coins), and Ovech (two coins).

Coins of Dobrotitsa minted in Kaliakra. These coins are found in the strongholds of the southern Black Sea coast: Kaliakra (seven coins), Kavarna (two coins), Kastritsi (nine coins), Varna (one coin), and Ovech (one coin) (fig. 2). The obverse of the coins is inscribed with an abbreviation of the title

ΔΕΠΙΟ/Τ, while the middle of the reverse has a centrally positioned letter T for Τ/ομπροτίτζα ?/, surrounded by the circular inscription Κ/Α/Α/ΗΑ/Κ/Ρ/Α (fig. 2, 4). Dobrotitsa minted these coins in Kaliakra towards the end of his rule. The increasing number of coins found in the last three years refutes the doubts that these may not have been Dobrotitsa's coins at all. Besides, they are found at other sites of his former domain as well.

Coins of Terter (John?) minted in Drastar. These widespread coins are exclusive for the territory of the Drastar feudal principality, with 39 coins from the Drastar center, 40 coins from Păcuiul lui Soare, five coins from Vetren, two coins from Cernavodă, and one coin each from Coconi and Tutrakan. They are rarely found outside the region of Drastar, as for instance in Varna (two coins), Kaliakra (one coin), Balchik (one coin), Kastritsi (four coins), Ovech (one coin), Shumen (three coins), and Tarnovo (one coin) (fig. 2). There are two types according to the utilized metal: silver (fig. 6) and copper pieces, with four different copper variants (fig. 5). The latter were struck after Terter seceded from his master's despotic domain in 1376.

Coins of the Bulgarian tsars. Other coinage centers within the despotate are also considered

(fig. 2). Most numerous appeared to be the coins of Tsar Ivan Alexander in all three regions of Varna-Kaliakra, Drastar and Ovech. They are equally common in all strongholds and attest to the long-lasting and uninterrupted bonds with the capital Tarnovo. Extremely rare in the regions of Varna-Kaliakra and Ovech are the coins of Tsar Ivan Sratsimir; even more rare are those of Tsar Ivan Shishman. At the same time, they are particularly widespread in the Drastar principality of Terter. Apparently the conflict between Ivan Shishman and Dobrotitsa was not an impediment to the good relations between the former and Terter. It should not be forgotten that, most probably around AD 1385-1388, the tsar of Tarnovo took possession of Drastar. At that time, the exceptionally widespread

Imitation coins – conditionally called coins of the Silistra type – were minted here.

The Byzantine coins are exceedingly small in number in all three regions of the Dobruja despotate, which indicates that commercial relations with the empire were not particularly intensive. Dobrotitsa as well as Ivanko were not thought to be particularly dependent on Constantinople and this is obvious by the fully independent policies pursued by both sovereign masters. In this sense, the consideration of the Dobruja despotate as a derivative of the Byzantine politics has no particularly strong reference points. The relatively numerous coins of voivode Mircea I of Wallachia and sultan Bayezid I corroborate their genuine presence in the region.

Средновековно защитно въоръжение от Царския дворец в Търновград

Деян Рабовянов, Станимир Димитров

Откриването на оръжие и особено на цялостно запазени предмети от защитното въоръжение в археологическа среда е рядко явление при изследването на средновековното военно дело. Това в най-голяма степен важи за периода, предшестваш XV в. в Югоизточна Европа. Ето защо, възстановяването на комплекса от въоръжение в Средновековна България, а и на този на Византия, в по-широк план среща сериозни трудности. Разчита се на случайни находки и най-вече на данни, произхождащи от стенописи, икони и миниатюри. Този тип паметници обаче не могат да предоставят достатъчна и изчерпателна информация по въпросите. Строгий канон в претворяването на човешкия образ в религиозната живопис изисква репродуциране на късноантични военни реалии и мода, пречупени през средновековното им разбиране или недоразбиране. В миниатюрите пък често схематичността и стилизирането побеждават реализма. Затова сравняването на тези изображения с реални предмети на въоръжението се оказва твърде важно.

В този контекст особено значение придобива една находка от железни пластини от Царския дворец в средновековния Търновград. Местонамирането и средата пряко я свързват с приближени на българския владетел воители през втората половина на XIV в.

Местонамиране и ранна интерпретация

Разглежданите пластини са намерени в сграда II, разположена в югоизточната част на Царския дворец (обр. 1). Удобното местоположение на източния склон, многобройните помещения, които са се развивали над служещите за изби приземия, и характерът на многобройните находки свидетелстват, че сградата е служила за жилище, вероятно на царското семейство (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 105). Постройката е унищожена при пожара по време на ограбването и разрушаването на Царския дворец при превземането на Търновград през 1393 г. от османските турци. За това свидетелстват следите от силен пожар и откритите

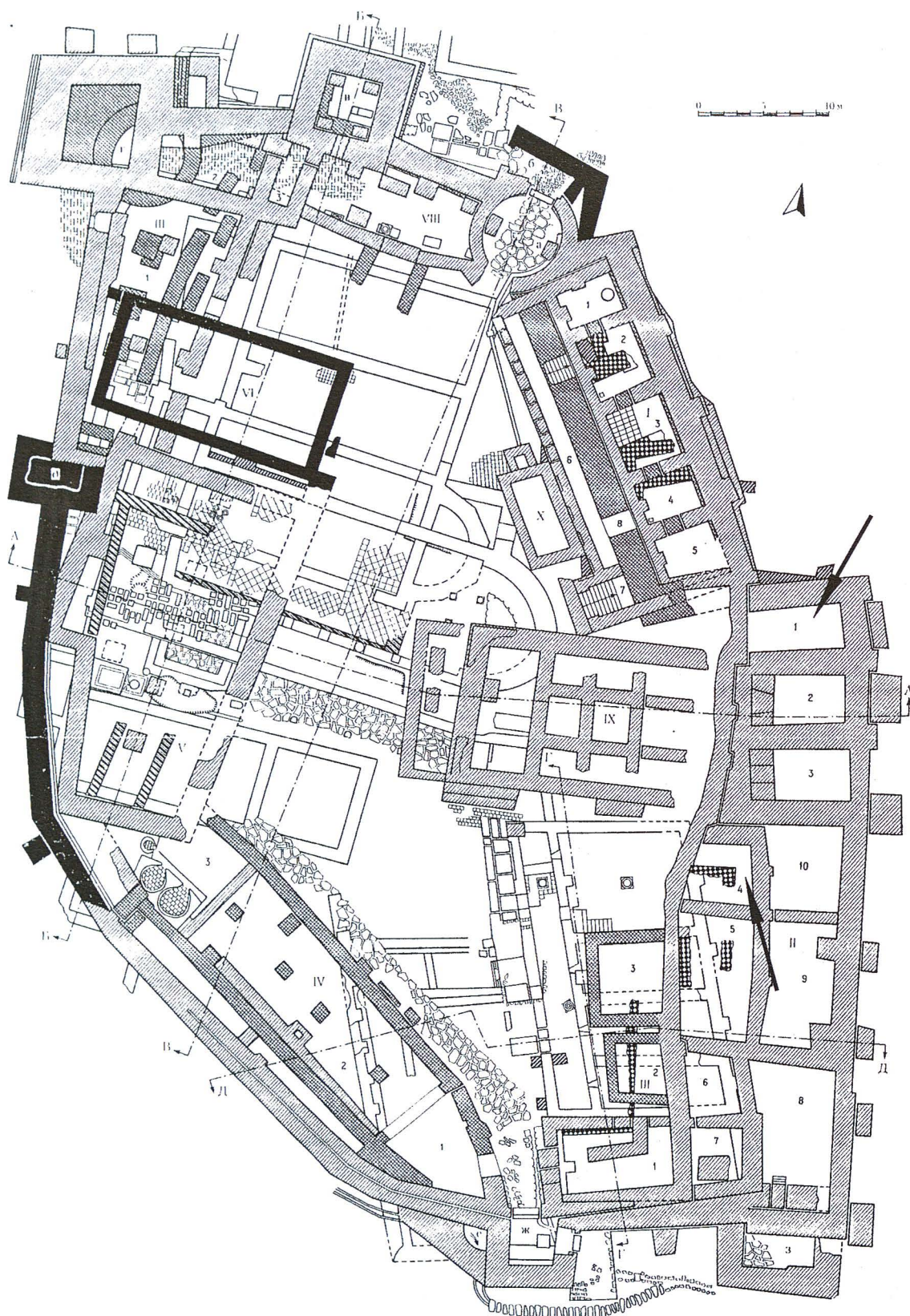
монети (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 65).

Железните пластини са постъпили във фрагментарно състояние в Средновековния фонд на РИМ - Велико Търново с инвентарни номера 2942, 2943, 2946а, 2947, 2948, 2949, 2952, 2953, 2954, 2955¹. Произхождат от помещения 1 и 4 на сграда II (обр. 1). По-голямата част (145 фрагмента) са открити паднали върху пода от глинеата пръст до източния зид на помещение 4 (обр. 2) (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 301). Начинът на подреждането им не оставя съмнение, че са били част от един предмет, който при пожара е паднал заедно с друг инвентар от горния етаж. За това свидетелстват и лежащите до тях желязна верига, част от меч (дръжка и половината от острието), два катинара, два железни обръча от дървени ведра, железни уши за дръжките на дървените ведра и меден похлупак, също част от отбелязаните като колективна находка метални предмети (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 101-102). Една цяла пластина, чиято принадлежност към разглеждания предмет е несъмнена, е открита в помещение 1 на сграда II, намиращо се северно от помещение 4 (Николова 1974, 373-374).

Поради фрагментарното състояние при откриването, а може би и заради забавената им реставрация, пластините от находката получават сравнително кратко описание. Изтъкнато е наличието на декоративни нитове с полусферична или във форма на шестолистна розета глава, с които според проучвателя са се прикрепяли към дървена конструкция. От особена важност е наблюдението, че по вътрешната страна са запазени следи от кожа с широки пори. Отбелязано е наличието и на "перваз", широк 1,5 см при периферийните фрагменти (Николова 1974, 301).

Правите ъгли на един от фрагментите, правите външни ръбове на други и общата фраг-

¹ Изказваме своята благодарност на н.с. д-р Евгени Дерменджиев от РИМ - Велико Търново за предоставената възможност да се изследва този интересен паметник на въоръжението.

Обр. 1. Велико Търново, Царевец. План на Царския дворец по Георгиева, Николова, Ангелов 1973, прил. 1. Местата на откриване на пластините са обозначени със стрелки

Fig. 1. Veliko Tarnovo, Tsarevets. Map of the Royal Palace (after Георгиева, Николова, Ангелов 1973, прил. 1). The findspots of the plates are shown with arrows

ментираност на този горял материал са накарали Я. Николова да допусне, че са част от железни щитове с правоъгълна форма. Подобен щит, съставен от подредени фрагменти, е представен със снимка в публикацията ѝ (Николова 1974, 301, обр. 110а).

В подкрепа на своето предположение проучвателката посочва, че с правоъгълни щитове са изобразени военните светци в южния коридор на църква № 8 на Трапезица. Заключение то ѝ е, че по всяка вероятност този вид щитове са били разпространени най-много в Търново, но формата на щитовете, към които принадлежат останалите фрагменти, поради лошото им състояние, не може да се определи. Все пак тя предполага за някои от тях кръгла, а за други - сърцевидна форма (Николова 1974, 301).

Описание на находката

След края на реставрационните дейности пластините от находката са до голяма степен възстановени. Същевременно първоначалните инвентарни номера вече не са актуални и фрагменти с различни номера се зачисляват към една и съща пластина. Поради това за изследването ще се използват приетите от авторите номера от 1 до 19, улесняващи работата.

Възстановяването на формата на повечето пластини от находката дава много нова информация, липсваща в първоначалната публикация. Според характеристиките им съхраняваните в Средновековния фонд на РИМ - В. Търново пластини могат да се разделят на три основни групи.

В първата влизат пластини №№ 14 и 15 (обр. 4)². Характеризират се с масивен нит от медна сплав с полусферична глава. Целият нит е дълъг 1,25 см и пробива изцяло пластините, завършвайки отзад с характерно приплескване, показващо, че е прикрепвал железната пластина към дебела поне 2-3 мм материя. Дебелината и на двете пластини³ е около 0,35 см, като отчасти запазена форма на неправилен правоъгълник има само № 15. Тя се отличава и с конкавната си извивка по дължина.

Втората група, към която спадат повечето пластини от находката, е представена от 10 големи, почти напълно запазени екземпляри (№№ 1-10) и от 6 малки фрагмента (№№ 11-13, 17-19) (обр. 3-4). Вероятно последните са части от разрушени големи пластини. Затова подроб-

Обр. 2. Велико Търново. Ситуация на откриване на находката по (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 102, обр. 53)

Fig. 2. Veliko Tarnovo. The context of the find (after Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 102, обр. 53)

но ще се разгледат само цялостно запазените образци.

Пластините имат форма на скъсен правоъгълник и леко конкавен профил. Извивката на профила е по-изразена при дългите им страни. Тази особеност може би се дължи на ударите, нанасяни при приковаване на съединителните полоси, които ще се разгледат по-долу. Размерите на пластините варират поради състоянието на паметника, като височината им е между 15,5 и 19 см, а най-често е в границите на 16-17 см. Ширината им, без съединителните ленти, е между 13,5 и 14,5 см, а дебелината - между 0,3 и 0,4 см.

Тази група пластини се отличава с наличие на нитове от медна сплав, чиито глави са с форма на шестолистна розета с диаметър 1 см. Няма следи нитовете да са излизали зад гърба на пластините. Тяхната функция е била да прикрепят покриващия лицето на пластините плат, следи от който се откриват върху повечето от големите образци в пространството между шестолистните розети (обр. 3).

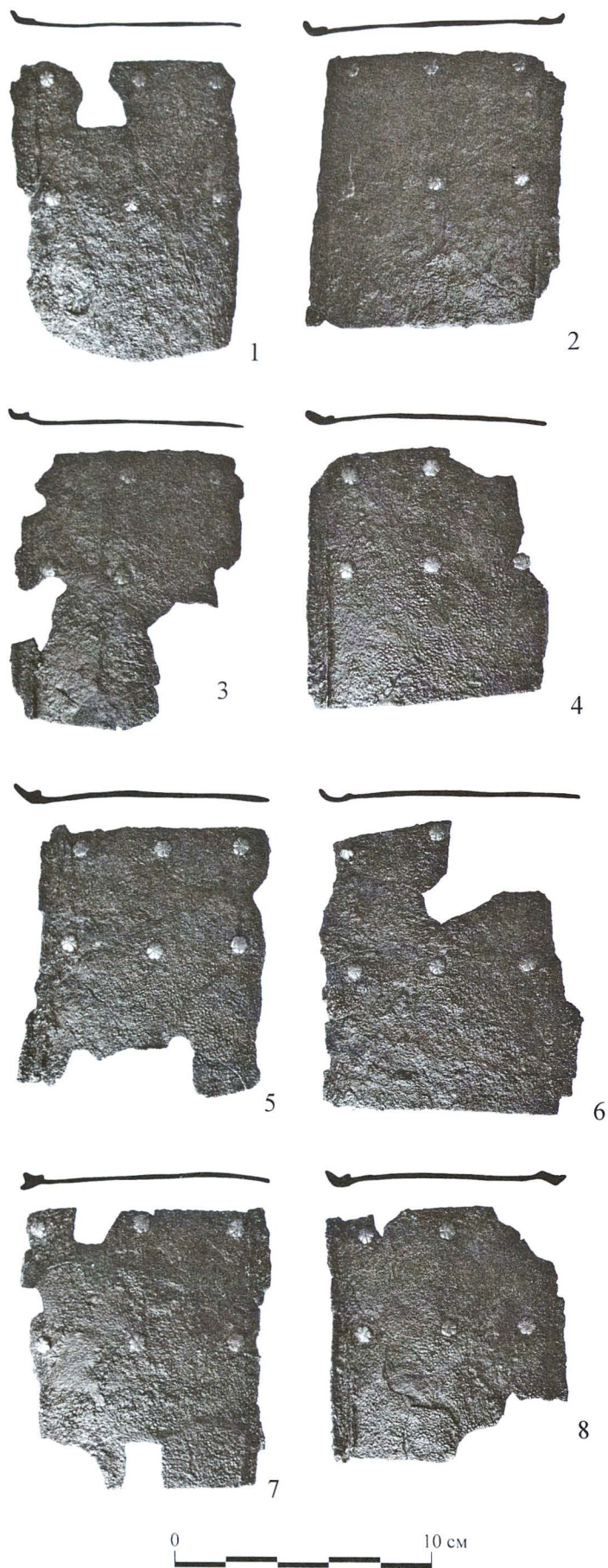
Характерно е и подреждането на нитовете, повтарящо се при всички пластини. До една-та къса страна и в средата са поставени по три нита в редица, отстоящи средно на 4 - 4,5 см един от друг, а разстоянието между двата реда нитове е от 6,5 до 7 см. Преследването на декоративен ефект тук е очевидно.

Следи от кожа по гърба на пластините, за които споменава Я. Николова, има само върху пластина № 8, където консервацията е запазила малко парче от сега сив на цвят материал.

Друг важен елемент е присъствието на тън-

² На образите, където са представени изследваните пластини, арабските цифри отразяват приетата от изследователите номерация.

³ Представените дебелини отразяват сегашното състояние на пластините, които са корозирали, а последвалата консервация и реставрация също се е отразила на този показател. Оригиналната им дебелина трябва да е била значително по-малка и едва ли е надхвърляла 0,2 см.

Обр. 3. Велико Търново. Пластици номера 1-8.
 Fig. 3. Veliko Tarnovo. Plates Nos. 1 to 8

ка желязна лента, която е прикрепвала пластините една към друга, съединявайки дългите им страни (обр. 5). Лентата е с ширина 1,5 см, има вдлъбната средна част, а дължината ѝ е равна на тази на пластините, които свързва. Тя е запазена при достатъчен брой пластини, а при други се наблюдава специфичното извиване навътре и изтъняване на ръба, за да се заключи, че неподвижното съединяване на пластините по хоризонтални редове е неоспоримо.

Въз основа на съхранявания материал могат да се идентифицират със сигурност 10 големи запазени пластини, а по-малките екземпляри подсказват, че вероятно е имало още две.

Към третата група пластини се отнасят две находки с несигурна идентификация. Лошата запазеност на № 16 не дава информация за нейната принадлежност. А един от петте малки фрагмента, съставляващи № 19, е почти два пъти по-дебел от останалите пластини и вероятно не принадлежи към тях.

Съвременното тегло на пластините е резултат от действието на корозията и актуалната консервация. Общото тегло на запазените пластини в настоящия момент е 2565 грама. Теглото на най-добре запазената пластина е 325 г.

Отчитайки въздействията, на които е била подложена находката - пожар, падане от горен етаж с последвала фрагментарност, корозия - се оказва твърде възможно не всички пластини от този предмет да са се съхранили и достигнали до нас. Също така допускаме, че вероятно част от тях, особено по-малките, поради лошото им състояние не са били идентифицирани и затова да не са добавени към находката. В публикацията за Двореца е отбелязано "... железни плочки от щит, както и много други железни части от различни предмети" (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 10101-102).

Несъмнено описанието представя находка със сложно устройство, при която редове от железни пластини върху кожена основа са били покрити с плат, държан чрез декоративни нитове от медна сплав. Това поставя под съмнение първоначалната интерпретация на разглежданите железни пластини като части от щитове.

Тълкуване, произход и датировка

Отчитайки датировката, предоставена от средата на откриване, *terminus ante quem* е 1393 г. или дори находката от Двореца да се постави в широките граници на Второто българско царство (края на XII-XIV в.), то сред щитовете от Европа, Близкия изток и степите липсват подобни образци.

Щитовете от този период биват две основни групи. Първата включва екземпляри с големи размери и разнообразна форма, най-често овална или триъгълна, използвани от пехотата и конницата, като тези за последната са с компактни размери. Във втората група попадат т. нар. юмручни или фехтовални щитове. Те са с много по-малки размери и са били носени от пехотинците.

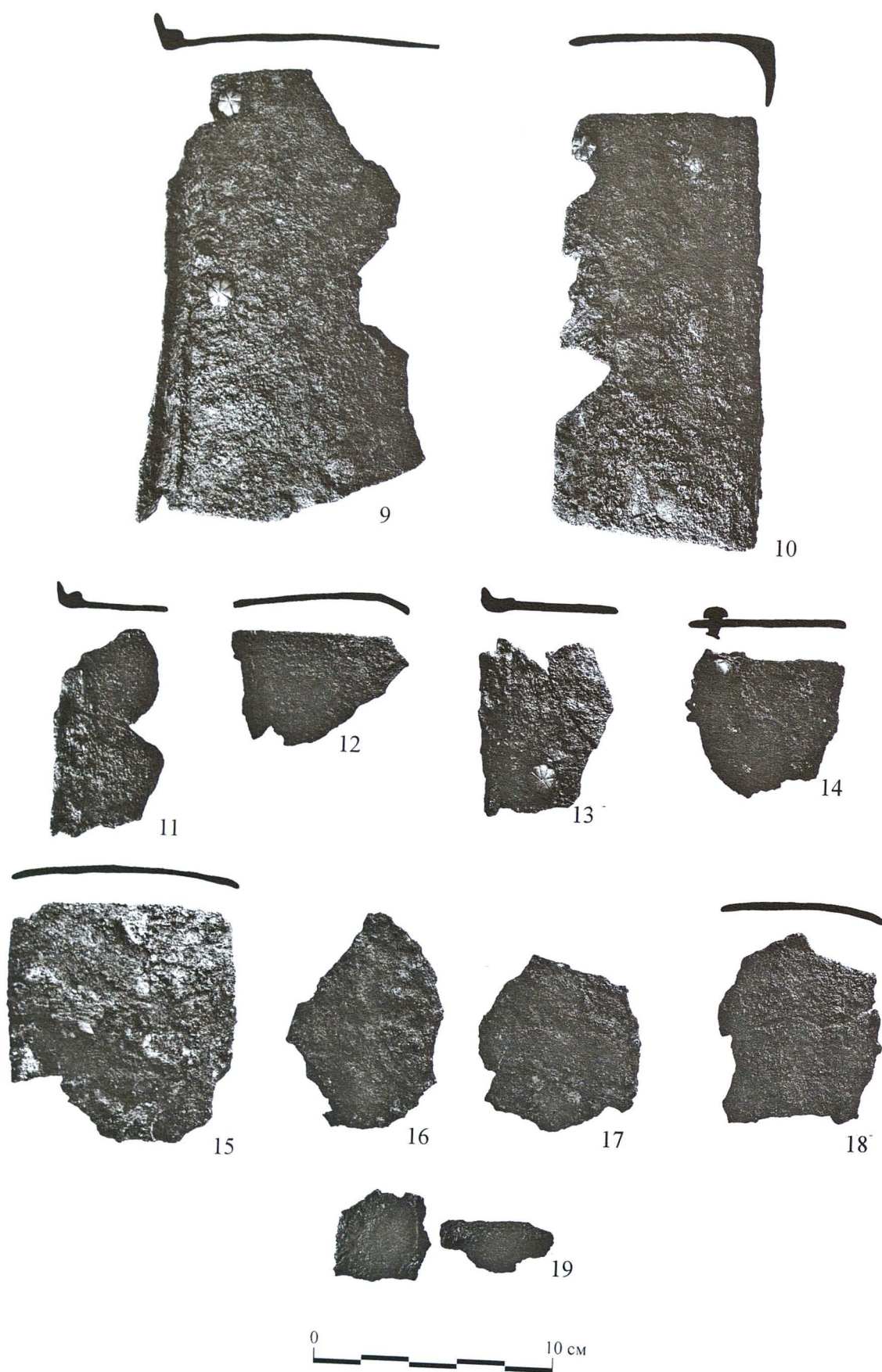
В първата група липсват щитове, покрити с метал. Това не само би оскъпило производството им, но и неоправдано би увеличило и без това значителното им тегло. При втората група има изцяло метални щитове, но това са малки защитни средства с диаметър 30-40 см. Наред с това, при тях липсва покриването с плат, а и като цяло те са типични по-скоро за един по-късен период (XV-XVI в.). Очевидно е, че пластините от Царския дворец на Царевец не са били част от щит, а от друг тип защитно средство - пластинчатата броня.

За известен период от време (XI-XIII в.) плетените доспехи доминират в европейското военно дело и неслучайно изследователите използват термина „века на ризницата“ (Blair 1959, 19-37).

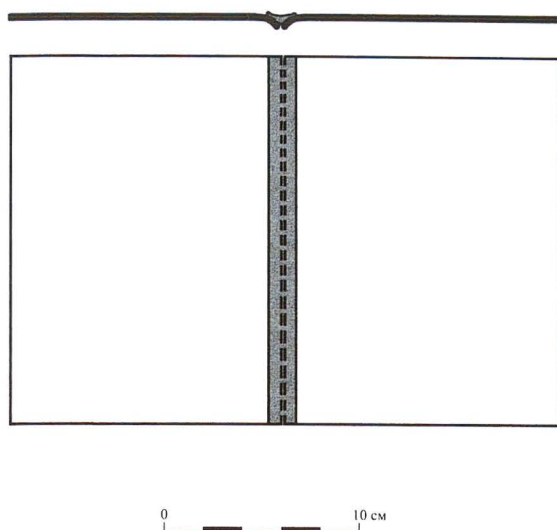
Затрудненията на средновековните оръжейници в изработването на големи пластини от желязо в сравнение с направата на ризница от железни халки спират развитието на пластинчатите доспехи (Димитров 2008, 149; Borg 1979, 11; Burgess 1953; Smith 1959; Price 2000, 319-322). Съществен фактор са и качествата на самата плетена ризница. Благодарение на структурата си тя приляга добре върху тялото на собственика и не затруднява движенията му. Същевременно повредите върху нея могат да се отстранят сравнително лесно.

Еволюцията на нападателното оръжие обаче принуждава оръжейниците да търсят нови начини за повишаване на защитеността на воините през последните десетилетия на XIII в. Развитието на меча и все по-масовото използване на арбалета, както и усъвършенстването на неговата конструкция, довеждат до разкриването на слабостите на плетената ризница. Постепенно започнали да се ползват доспехи от железни пластини, известни под името бригантина⁴ (Жуков, Коровкин 2005, 11). Те се състоят от няколко реда големи железни пластини, закрепвани към плат или кожа с нитове. Така, защитното въоръжение се предпазвало от ръжда, а дрехата носител прикривала грубо

⁴ В западноевропейската научна литература се използват също и термините "coat of plates" и "spangenharnisch".

Обр. 4. Велико Търново. Пластици номера 9-19
 Fig. 4. Veliko Tarnovo. Plates Nos. 9 to 19

Обр. 5. Велико Търново. Техническа рисунка на начина на свързване на пластините

Fig. 5. Technical drawing showing the fixing of the plates

обработения метал. Съществено предимство било и ниската стойност и бързината на производството им.

Идеята за промяна в защитното въоръжение вероятно се е появила по различни пътища. Новото лице на военната сцена - монголите, използвали масово доспехи от бригантинен тип (Горелик 2002, 22; Жуков, Коровкин 2005, 11). Данни за това се съдържат и в писмото на Фридрих II до папата, в което императорът описва доспехи от железни пластини, с кожа върху тях (Жуков, Коровкин 2005, 11; Kalmar 1960, 226).

Същевременно люспести и ламелярни доспехи се използвали масово в Южна и Югоизточна Европа, а отчасти и в Южна Германия (Алексинский, Жуков, Бутягин, Коровкин 2005, 280). Преди навлизането на бригантинните доспехи дори се правели опити с използване на защитни детайли от твърда кожа или китова кост. Оттук до създаването на същинската бригантина имало кратък път. Той бил улеснен и от обичая на рицарите да носят върху ризниците си защитни дрехи с форма на туника (Borg 1979, 11-12).

За пръв път бригантина е изобразена на статуята на свети Маврикий от катедралата в Магдебург, датирана около 1250 г. (Жуков, Коровкин 2005, 11; Blair 1959, 41; Thordeman 1939, 287; Nicolle 1999, 440). Тя се състои от три пластини, покрити с тъкан, върху която са разположени нитове с големи кръгли глави. Доспехите закриват корема и гърдите.

Друг паметник от църквата на манастира

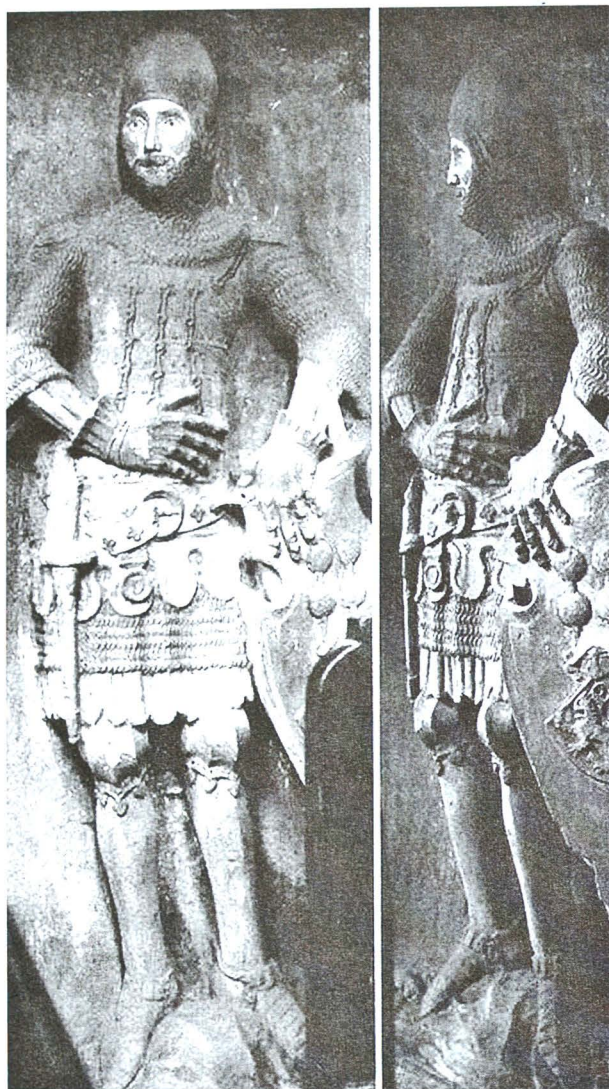

Обр. 6. Манастирът Винхаузен, Германия. Изображение на спящ воин на Гроба Господен от църквата в манастира (по Жуков, Коровкин 2005, 14, рис. 6)

Fig. 6. Wienhausen Abbey, Germany. Warrior sleeping at the Holy Sepulchre: statue in the convent church (after Жуков, Коровкин 2005, 14, рис. 6)

Винхаузен (1260-1280 г.) представя спящ войн на гроба Господен (обр. 6). И той е показан облечен с ранна бригантина, състояща се от разположени отпред на торса три реда правоъгълни пластини, покрити с дългопола дреха (Жуков, Коровкин 2005, 11; Thordeman 1939, 289).

Въпреки добрите си защитни качества бригантината не се е използвала самостоятелно. Под нея се обличала плетена ризница. Още с възникването на новите доспехи обаче бил осъществен значителен напредък. За разлика от ламелярните и люспестите ризници при нея ремъците за закопчаване били разположени не отстрани на тялото, а на гърба (Embleton 2000, pl. 2; Nicolle 1999, 441, 455). Това предпазвало закопчалките по време на сражение и не позво-

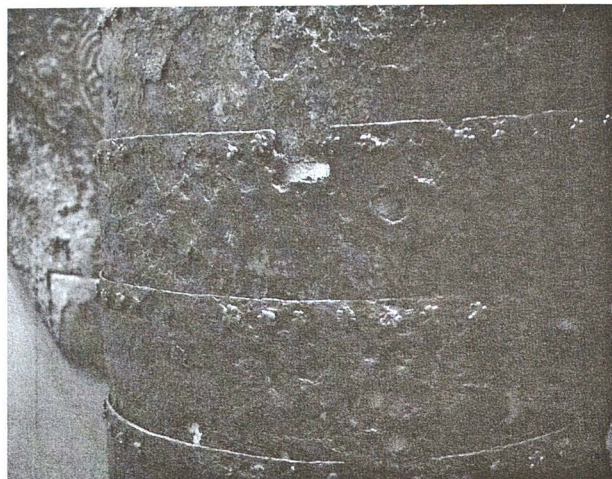

Обр. 7 Манастирската църква в Химелкрон, Бавария. Надгробие на Ото фон Орламюнде (по Thordeman 1939, 314, figs. 324-325)

Fig. 7. The church at Himmelkron in Bavaria. The tombstone effigy of Otto von Orlamünde (after Thordeman 1939, 314, figs. 324 and 325)

лявало на ръкавите на плетената ризница да се закачат за тях.

Идеята за създаване на монолитна броня се претворява в бригантината с голяма гръдна пластина, появила се около третото десетилетие на XIV в. Първоначално пластината достигала от гърлото до средата на гърдите, както е изобразена и върху надгробieto на Ото фон Орламюнде от църквата Химелкрон в Бавария (1340 г.) (обр. 7). Същевременно продължило и използването на по-стари типове доспехи, съставени от отделни пластини. Пример за това са находките от общите гробове при Висби, точно датирани 1361 г. (Thordeman 1939, 19), където са открити 25 бригантини, които поставят основата в реконструирането на европейския доспех от XIV в.

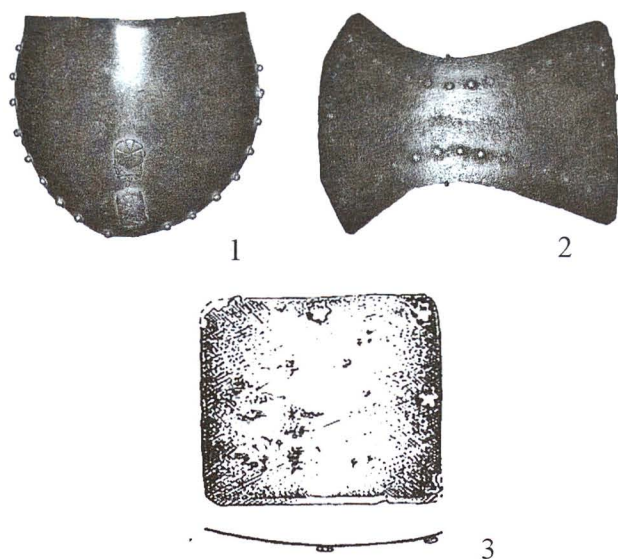
Обр. 8. Замъкът Кюснахт, Швейцария. Доспех № 1 (по Thordeman 1939, 312, fig. 318).

Fig. 8. The Küssnacht castle, Switzerland. Armor No. 1 (after Thordeman 1939, 312, fig. 318)

Характерната конструкция на находката от Царския дворец на Царевец дава ясни индикации за произхода и датировката ѝ. Използването на големи железни пластини, съединени по редове, лежащи върху кожена основа и покрити с плат, е типично за западноевропейските бригантини от XIV в. Важен идентификационен белег са и декоративните нитове с глави с формата на шестолистна розета, прикрепващи плата. Нитове с еднаква или близка форма - при последните броят на листата на розетата може и да е по-голям, се виждат върху някои западноевропейски доспехи. Напълно идентични са нитовете на двата доспеха от замъка Кюснахт в Швейцария (обр. 8), изгорял през 1352 г. (Gessler 1923), както и тези на част от пластините от бригантинен доспех, открити в чешкия замък Счерба (обр. 9 3), датиран в XIV-XV в. (Francke 1990, 107, Rys. 5). Към тях трябва да се добавят и част от детайлите от по-ранни доспехи от находката от Халкис (обр. 9 1 2) (Ffoulkes 1911). С формата на шестолистна розета са и много от главите на големите нитове, закрепващи края на веригите към гръдните пластини на много бригантинни доспехи (Жуков, Коровкин 2005, 20-22; Prihoda 1929, 109; Thordeman 1939, Figs. 324-328).

Цитираните примери за глави на нитове допринасят за датирането на находката от Царския дворец. Подобни не се срещат преди XIV в. и продължават да се използват до началото на XV в.

От особено значение е липсата на следи от закрепване на вериги към горната част на доспеха. Те са били прикрепени към дръжката на меча и на кинжала на рицаря, за да се попрече

Обр. 9. Пластини от бригантинни доспехи с декоративни нитове: 1, 2 Халкис; 3 Счерба

Fig. 9. Plates from brigandines with decorative rivets: 1, 2 Chalcis; 3 Szczerba

чи на тяхното изгубване. Тази мода се появява едва около 1340 г. (Nicolle 1999, 454). Важен датиращ белег е и начинът на закрепване на пластините при търновската находка. Те са съединени неподвижно една към друга по редове, което липсва при доспехите, по-ранни от XIV в. Същевременно редовете пластини не се свързват по вертикала и не оформят монолитна броня, каквито се появяват около четвъртото десетилетие на XIV в. Би могло да се приеме, че датировката на доспеха от Царския дворец е в рамките на 1320-1340 г.

Напълно е възможно бронята да е използвана продължително време и да е била съхранявана в двореца до опожаряването му от османците през 1393 г. Аналогични примери са находката на защитно въоръжение от Халкис (Жуков, Коровкин 2005, 51; Ffoulkes 1911), която, макар да е затрупана при превземането на крепостта от турците през 1470 г., включва и части от доспехи от втората половина на XIV в., както и рицарският доспех, открит в Азов, състоящ се от две части - едната от началото, а другата от края на XIV в. (Жуков, Коровкин 2005, 60; Горелик, Фомичев 1989).

Идейна реконструкция

Макар че бронята от Царския дворец на Царевец не е запазена в напълно съхранен вид, то съдейки по формата и размерите на пластините и ако се използват като сравнителен материал изображенията върху надгробия, фрески и миниатюри, може да се предложи следната реконструкция.

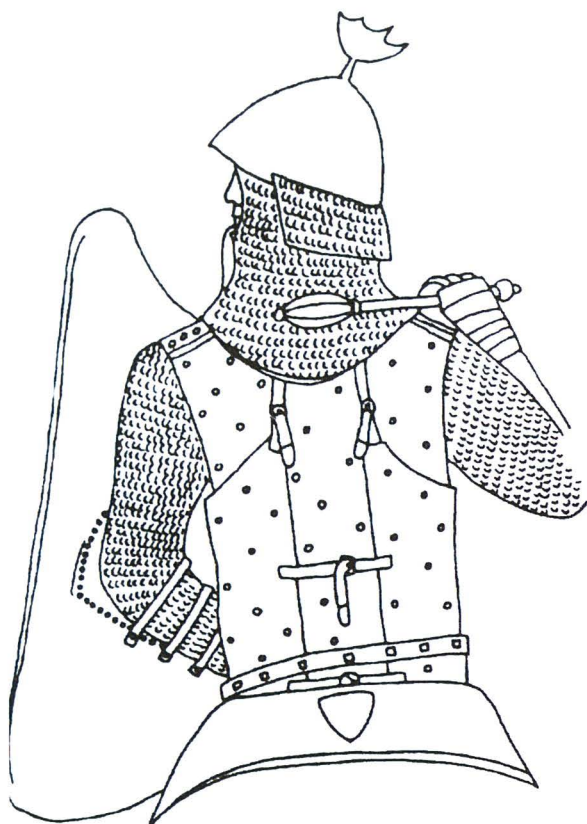

Обр. 10. Замъкът Хурбург, Австрия. Съставна броня № 13 от оръжейната на замъка (no Rossi 1990, fig. 11).

Fig. 10. The Churburg castle, Austria. Composite armor No. 13 from the armory of the castle (after Rossi 1990, fig. 11)

Фронталната част, покриваща горните две трети от торса, се е състояла от два реда от по три големи пластини. В рамките на реда пластините се съединявали неподвижно една към друга чрез приковавана към краищата на дългите им страни желязна шина с ширина 1,5 см. Горният ред леко се подпъхвал под долния, като по този начин се осигурявала сигурна защита за уязвимата коремна област. За това свидетелства и липсата на трети ред нитове при пластините, който очевидно е бил неприложим при припокриването на пластините по вертикала. По тази причина и декоративните глави на нитовете очевидно оформили две успоредни полоси от по два реда в горната и долната част на бронята.

По една голяма пластина се е разполагала отстрани на корпуса, осигурявайки защитата на частите от тялото под подмишниците. Индикация за това дава и Г-образното извиване

Обр. 11. Италия, Комо. Воин от стенорис в църквата Св. Абонидо, по Niccole 1999, 478, Fig. 651

Fig. 11. Como, Italy. Warrior from a fresco in the St. Abbondio's Basilica (after Niccole 1999, 478, fig. 651)

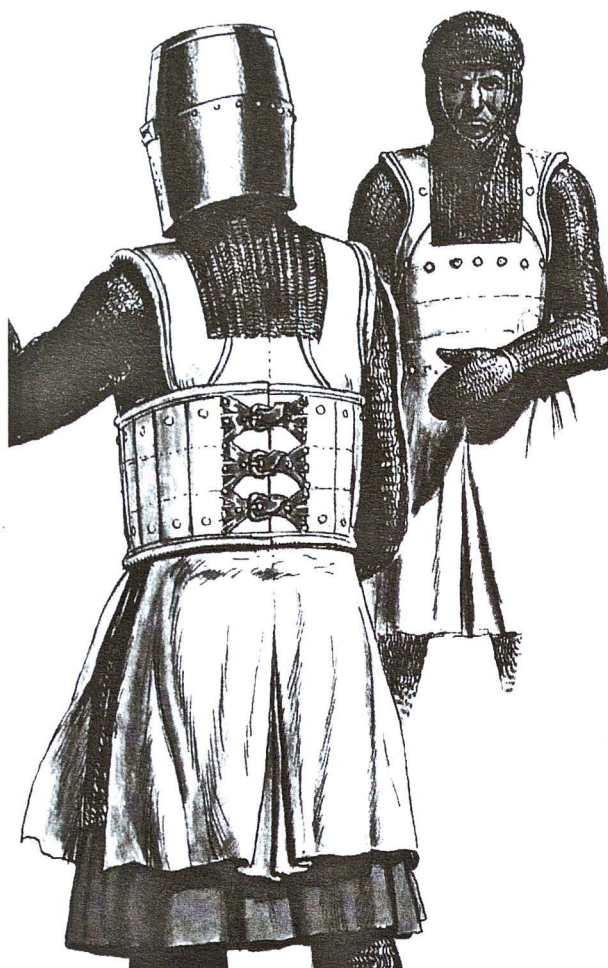
на свързващата желязна шина при пластини №№ 9 и 10 (обр. 5). Чрез тях се е осъществявала смяната на посоката при долния фронтален ред пластини, на който те са се явявали крайни отдясно и отляво.

Подобна конструкция все още е била запазена ок. 1370 г., за което свидетелства една съставна броня, част от доспех № 13 от оръжейницата на замък Churburg в Южен Тирол (Rossi 1990, 18; Wackernagel 1996, 34, 41) (обр. 10).

Две малки пластини, вероятно с петоъгълна форма, са били прикрепени отстрани на гърдите, до подмишницата. Върху запазена пластина (№ 14) се вижда голям нит с полусферична глава, чрез който се е извършвало свързването на реда от големи пластини с носещата кожена подплата.

Възможно е конкавната пластина № 15, върху която личат следи от голям нит, заедно с друга подобна на нея, да са прикривали горната част на гърдите при свързването с предното рамо и ключицата.

Ако се приеме разполагането на пластините с леко припокриване, като шест са разположени

Обр. 12. Реконструкция на бригантинен доспех по Embleton 2000, Plate II

Fig. 12. Brigandine reconstruction (after Embleton 2000, plate II)

отпред и по две отстрани и отзад, това е много сходно с бригантината, носена от воин, изобразен на една от фреските на църквата „Св. Абонидо“ в Комо, Италия, датирани в 1330-1340 г. (Жуков, Коровкин 2005, 52; Воссia, Coelho 1983, 12) (обр. 11). Тази хронологическа рамка отговаря и на датировката, предлагана за представената тук находка от двореца.

Откритите паметници и изображения свидетелстват, че повърхността на бригантините е била покрита с разноцветен плат или кожа. При това се отдавало особено предпочитание на ярките цветове (червен, зелен), върху които изпъквали блестящите декоративни глави на нитовете, закрепващи плата към металната повърхност. Бригантината от Царския дворец също е била покрита с плат.

Предложената реконструкция разкрива достигащ до кръста доспех, от чиито раменни части назад зад гърба са се спускали два издължени трапецовидни клапана, в долната си част

Обр. 13. Идейна възстановка на доспехите от Царския дворец според авторите (художник Александър Въчков)

Fig. 13. Imaginary reconstruction of the armor from the Royal Palace according to the authors of this paper (drawn by Alexander Vachkov)

припокривани от страничните части на доспеха. Там те се закрепвали един към друг, притегляйки торса чрез система от ремъци и токи

(обр. 11, 12, 13). Останките от кожа навеждат на мисълта, че тя е покривала вътрешната страна на на ризницата и е изпълнявала функцията на амортизатор и носещ елемент.

Въпреки настъпилите промени, вследствие корозията и последвалата консервация, може да се предположи, че една голяма пластина е тежала около 350 грама. Това, като се отчете и наличието на малки пластини, кожена подплата, покритие от плат и други елементи, дава едно предполагаемо тегло за доспеха между 5 и 6 кг.

Начинът на проникване на това западноевропейско защитно въоръжение в Средновековна България не е ясен - закупуване на оръжие, чужди наемници и др., и може да предизвика спекулации по въпроса.

Намирането на бригантинни доспехи в опожарения Царски дворец на хълма Царевец в столичния Търновград е от изключително значение за изследване на българското военно дело от периода на Второто българско царство (XII-XIV в.). То показва еkleктичния характер на използваното тогава в България въоръжение и наред с други паметници като базинета от Узана, забралото на базинет от Търново, забралото на шлем от Кърджалийския музей и чорапа от плетена ризница, открит до Брацигово свидетелства за силно западноевропейско влияние. Наред с това се допълва и образът на въоръжения елит в българската войска, представяйки ни воин, малко отличаващ се от съвременниците си в Западна Европа, носещ плетена ризница и бригантинен доспех.

Цитирана литература:

Алексинский, Жуков, Бутягин, Коровкин 2005: Д. Алексинский, К. Жуков, А. Бутягин, Д. Коровкин. Всадники войны. Санкт-Петербург, 2005.
 Георгиева, Николова, Ангелов 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на Двореца. - В: Царевград Търнов, 1. София, 1973, 39-166.
 Горелик 2002: М. Горелик. Армии монголо-татар X-XIV вв. Москва, 2002.
 Горелик, Фомичев 1989: М. Горелик, Н. Фомичев. Рыцарские доспехи XIV века из Азова. - В: Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI веках. Ростов - на - Дону, 1989, 73-76.
 Димитров 2008: С. Димитров. Плетени ризници от експозицията на археологически музей - Велико Търново. - Известия на Регионален исторически му-

зей - Велико Търново, 23, 2008, 145-155.
 Жуков, Коровкин 2005: К. Жуков, Д. Коровкин. Западноевропейский доспех раннего Ренессанса. Санкт-Петербург, 2005.
 Николова 1974: Я. Николова. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. - В: Царевград Търнов, 2. София, 1974, 187-390.
 Blair 1959: C. Blair. European armour circa 1066 to circa 1700. New York, 1959.
 Boccia, Coelho 1983: L. Boccia, E. Coelho. Colaccio Beccadelli: an Emilian knight of about 1340. - Arms and Armour Annual, 1, 1983, 10-27.
 Borg 1979: A. Borg. Arms and Armour in Britain. London, 1979.
 Burgess 1953: M. Burgess. The Mail-maker's Tech-

nique. - *Antiquaries Journal*, 33, 1953, 48-55.

Embleton 2000: G. Embleton. Medieval military costume. *Europa militaria*, No 8. Marlborough, 2000.

Ffoulkes 1911: C. Ffoulkes. On Italian armour from Chalcis in the Ethnological museum at Athens. - *Archaeologia*, 62, II, 1911, 381-390.

Francke 1990: Cz. Francke. Fragmenty zbroi z zamku Szczerba w Gniewoszwowie pow. Klodzko. - *Silesia Antiqua*, 40, 1990, 100-114.

Gessler 1925: E. Gessler. Die Spangenharnisch von Kussnach. - *Zeitschrift für historische waffenkunde*, NF 1, 1925.

Kalmar 1960: J. Kalmar. A brigantine. - *Folia archaeologica*, 12, Budapest, 1960, 226-242.

Nicolle 1999: D. Nicolle. Arms and armour of the Cru-

sading era 1050-1350. 1. London, 1999.

Price 2000: B. Price. Techniques of Medieval Armour Reproduction: The 14th century. London, 2000.

Prihoda 1929: R. Prihoda. Der Reichensteiner Spangenharnisch. - *Zeitschrift für historische waffenkunde*, NF 3, 1929.

Rossi 1990: F. Rossi. Medieval Arms and Armour. Bergamo, 1990.

Smith 1959: C. Smith. Methods of Making Chain Mail (14th to 18th Centuries): A Metallographic Note.-*Technology and Culture*, Vol. 1, No 1, Winter 1959, 60-67.

Thordeman 1939: B. Thordeman. Armour from the battle of Wisby 1361. Stockholm, 1939.

Wackernagel 1996: R. Wackernagel. The armoury of the Castle of Churburg. Udine, 1996.

Medieval armor from the Royal Palace in Tarnovgrad (Abstract)

Deyan Rabovyanov, Stanimir Dimitrov

This article discusses 19 iron plates found in rooms Nos. 1 and 4 in building II of the Royal Palace on Tsarevets Hill in the Bulgarian medieval capital Tarnovgrad (figs. 1 and 2). The building, that served as a royal house, was burnt together with the rest of the palace during the capture of Tarnovgrad by the Ottoman Turks in 1393. This provided the terminus ante quem for the find. Due to their fragmentary nature and poor preservation, the plates were wrongly identified by their excavator as fragments of iron shields.

After conservation, it was possible to reconstruct ten well preserved plates and nine small fragments (figs. 3). The big plates are rectangular, slightly concave, measuring 15.5-19 x 13.5-14.5 centimeters, and are 3-4 millimeters thick (their original thickness was ca. 2 mm). The average weight of the big plates is around 350 g.

Traces of leather lining were found on the back of the plates, while their surface was covered with fabric attached by decorative rivets with six-petal rosette heads. Two other plates (Nos. 14 and 15) have big rivets with semi-circular heads used for attachment to the leather. The big plates were arranged and fixed to each other in rows. Their long sides were joined by an iron band 1.5 centimeters wide that was hammered on their edges.

The find from Tsarevets was obviously part of a coat of plates. The form of the armor, the peculiarities of its construction and the shape of the decorative rivet heads, all suggest a western European origin. The lack of chains attached to the breast plates indicates a possible date before AD 1340. Fixed plates in rows were not known in armor before the 14th century AD. On the other hand, the lack of vertical connection between the rows of plates prevents the appearance of monolithic armor, which is introduced circa AD 1340. Because of these characteristic features, the armor from Tarnovgrad is dated to the period 1320-1340 AD. Similarly to the armors from Chalcis and the one from Azov, it could have been used and kept for a long time.

Probably the front side of the armor was made of two rows of three plates each, and the rows overlapped slightly. This is testified by the absence of a third row of rivets on the plates. The side and the back of the body were covered by four big plates. The small plates with round rivets were probably placed below the armpits and over the shoulders, thus facilitating the attachment of the row of plates to the leather lining. A similar coat of plates is depicted on one of the frescos in the St. Abbondio's Basilica in Como (fig. 11), painted in AD 1330-1340.

This armor, together with other examples of defensive weaponry from Bulgaria demonstrates the western European influence – until recently denied – over the warfare of the Second Bulgarian Kingdom. The members of the Bulgarian military elite were not very different from their contemporary counterparts in Western Europe, who wore a brigandine over chain mail.

Каменни брадви с дупка от бронзовата епоха в Северозападна България

Мартин Николов

Каменните брадви с дупка са широко разпространени през бронзовата епоха в днешните български земи. Въпреки големият им брой, те остават слабо проучени. Артефактите, които произхождат от Северозападна България¹ не правят изключение в това отношение. Сред основните причини за разглеждането им тук може да се изтъкне задоволителното количество на материала и неговото разнообразие. Това, заедно с доброто ниво на проученост на бронзовата епоха в Северозападна България², дава необходимите предпоставки за подобен вид изследване. Неговите акценти могат да бъдат поставени върху прецизирането на хронологията на каменните брадви и тяхното разпространение.

¹ В настоящето изследване под Северозападна България се разбира територията между Дунав на север, Искър на изток, главно то било на Стара планина на юг и Тимок на запад.

² В хронологическо и културно отношение началото на ранната бронзова епоха (РБЕ) в Северозападна България е белязано от комплекса Черна вода III-Баден-Болераз (Драганов 1990, 158; Alexandrov 1995, 262). Следващият етап на РБЕ I е представен от култура Челей, а финалът ѝ се характеризира с първа фаза на култура Коцофени и комплекса Орля-Садовец. През цялата РБЕ II на територията на Северозападна България се развива култура Коцофени, фази II и III (Александров 1992, 360; Alexandrov 1995, 262). РБЕ III се характеризира с експанзията на носителите на култура Глина в южна посока. Хронологически тя обхваща цялата РБЕ III до самия ѝ край (Alexandrov 1995, 253-262). Средната бронзова епоха (СБЕ) в Северозападна България се свързва с култура Вербицоара (Христова 2005, 20). Началната I фаза е слабо представена, а най-силно е застъпена III фаза на културата, която бележи финала на средната бронзова епоха (Христова 2005а, 7-8).

Поради особеностите в културното развитие на района през късната бронзова епоха (КБЕ) се налага разделянето ѝ на два микро района: дунавски бряг и вътрешна Северозападна България. По дунавския бряг се развива културата на инкрустираната керамика по Долния Дунав (Шалганова 2005, 11; Shalganova 1995, 294). Вътрешността на Северозападна България се свързва с развитието на култура Вербицоара, фази IV-V (Alexandrov 2007, 231-232).

През последните години бе дефиниран още един хронологически етап - преходен период между КБЕ и ранната желязна епоха. Хронологическата му позиция е края на Ha A1-Ha A2 по Райнеке или края на XII-XI в. пр. Хр. (Shalganova 1994, 185-195). На този етап от проучванията културното развитие на Северозападна България през преходния период между КБЕ и РЖЕ е изяснено единствено за микрорайона на дунавския бряг. То се свързва с т. нар. група Хинова - Мала Врбица и група Бистрец - Ишалница (Guta 1995, 100-110; Chisideanu 1999-2000, 215-229).

Фокусирането на вниманието върху каменните брадви с дупка от Северозападна България се дължи и на факта, че те формират един от големите комплекси от този вид артефакти в България. Разглежданият район остава встрани, но в същото време се намира изключително близо до района на големите селищни могили в Тракия. Оттам са известни подобни комплекси, но със сигурен контекст и стратиграфия. Ето защо, макар че повечето от разглежданите по-долу брадви са без контекст, добрата проученост на бронзовата епоха в Северозападна България и съседните ѝ райони, позволяват относително сигурното им датiranje.

В настоящото изследване са разгледани 24 цели екземпляра и 4 фрагмента от каменни брадви с дупка. Те произхождат от фондовете на музеите и музейните сбирки във Враца, Вършец, Криводол, Монтана, Белоградчик, Кнежа и НАИМ-БАН. Комплексното разглеждане на артефактите е затруднено както от липсата на археологически контекст, така и от слабата им проученост като цяло. В този смисъл, липсата на изградена класификационна система³ за този тип артефакти предполага извеждането на признаци, позволяващи характеризирането на отделни комплекси. Изработването на типологически редове е цел на самостоятелно и позадълбочено изследване. Поради тези причини се налага обособяването на признаци, които да позволят отделното разглеждане на комплекса каменни брадви с дупка от Северозападна България. Основният метод, използван за анализа на каменните брадви с дупка в досегашните изследвания, е формалната характеристика на хоризонталния надлъжен разрез на бравата, както и различни вертикални сечения и

³ На този етап от проучванията на каменните брадви с дупка от бронзовата епоха се очертава липсата на по-мащабно изследване върху този вид материал. Обект на различни анализи и изследвания досега са били единствено отделни колекции (Александров, Гладичева 1994, 45-51; Мерперт 1979, 162-171; Терзийска 1994, 105-110; Христов 1999, 5-14; Христов 2006, 23-28).

техните проекции (Александров, Гладичева 1994, 45-51; Мерперт 1979, 162-171; Терзийска 1994, 105-110; Христов 1999, 5-14; 2006, 23-28). Подобен подход ще бъде използван и в настоящото изследване. Каменните брадви с дупка ще бъдат разгледани в рамките на групи, обособени от формалните характеристики на хоризонталния надлъжен разрез. Различията в оформянето на предната работна повърхност, острието на всеки екземпляр определят съответните подгрупи. Последователността на групите се определя от сложността и развитието на формата на разглежданите в тях каменни артефакти.

Група I. Брадви с издължена триъгълна форма. Острието е силно изразено. Ръбът му е слабо скосен в долната си част (обр. 1 1).

Група II. Брадви с форма на елипса. Групата може да бъде разделена на: 1. Брадви с подчертано къса, ясно изразена форма (обр. 1 2). 2. Брадви с издължена форма (обр. 1 3). Острието им е изразено, но не силно.

Група III. Двойни брадви с форма на елипса. И двете работни повърхности на екземплярите от тази група са оформени като остриета. Спрямо тях те се подразделят на: 1. Брадви, чийто остриета са равни и не са подчертани по какъвто и да е начин (обр. 2 1). 2. Брадви с плавно разширяващи се в долната си част остриета (обр. 2 2).

Група IV. Брадви с триъгълна предна и трапецовидна задна част. Преходът между двете части е слабо изразен. Според острието брадвите тук могат да бъдат разделени на: 1. Брадви без изразено острие (обр. 2 3). 2. Острието се разширява плавно, като разширението започва още при тилната част на брадвата (обр. 1 4, 5; 2 4, 5; 4 1). 3. Острието е двустранно разширено (обр. 1 6; 2 6). При някои от артефактите в тази група се наблюдават особености. В един от случаите страните на брадвата са оформени като многостени (обр. 1 4). В друг случай брадвата е украсена богато с канелюри (обр. 1 5).

Група V. Брадви с триъгълна предна и изразен преход към трапецовидна задна част. Спрямо острието брадвите от тази група се подразделят на: 1. Острието е слабо изразено и е завито надолу (обр. 2 7). 2. Острието е силно изразено с ветрилообразна форма. Също като при първия вид е завито надолу (обр. 2 8).

Група VI. Брадви с триъгълна предна част и ясно отделена задна. Брадвите от тази група се подразделят на: 1. Острието се разширява плавно, като разширението започва още при тилната част на брадвата (обр. 3 1). 2. Острието

е изразено и слабо завито на долу (обр. 1 7). Стените на един от артефактите са оформени като многостен (обр. 1 7).

Група VII. Брадви с ясно изразено овално удебеление при дупката. Те са с издължена триъгълна форма на предната част и трапецовидна задна. Удебелението при дупката на брадвата е ясно изразено и е с близка до кръглата форма. Една от брадвите има украса от верикални връзани линии върху удебелението (обр. 1 8).

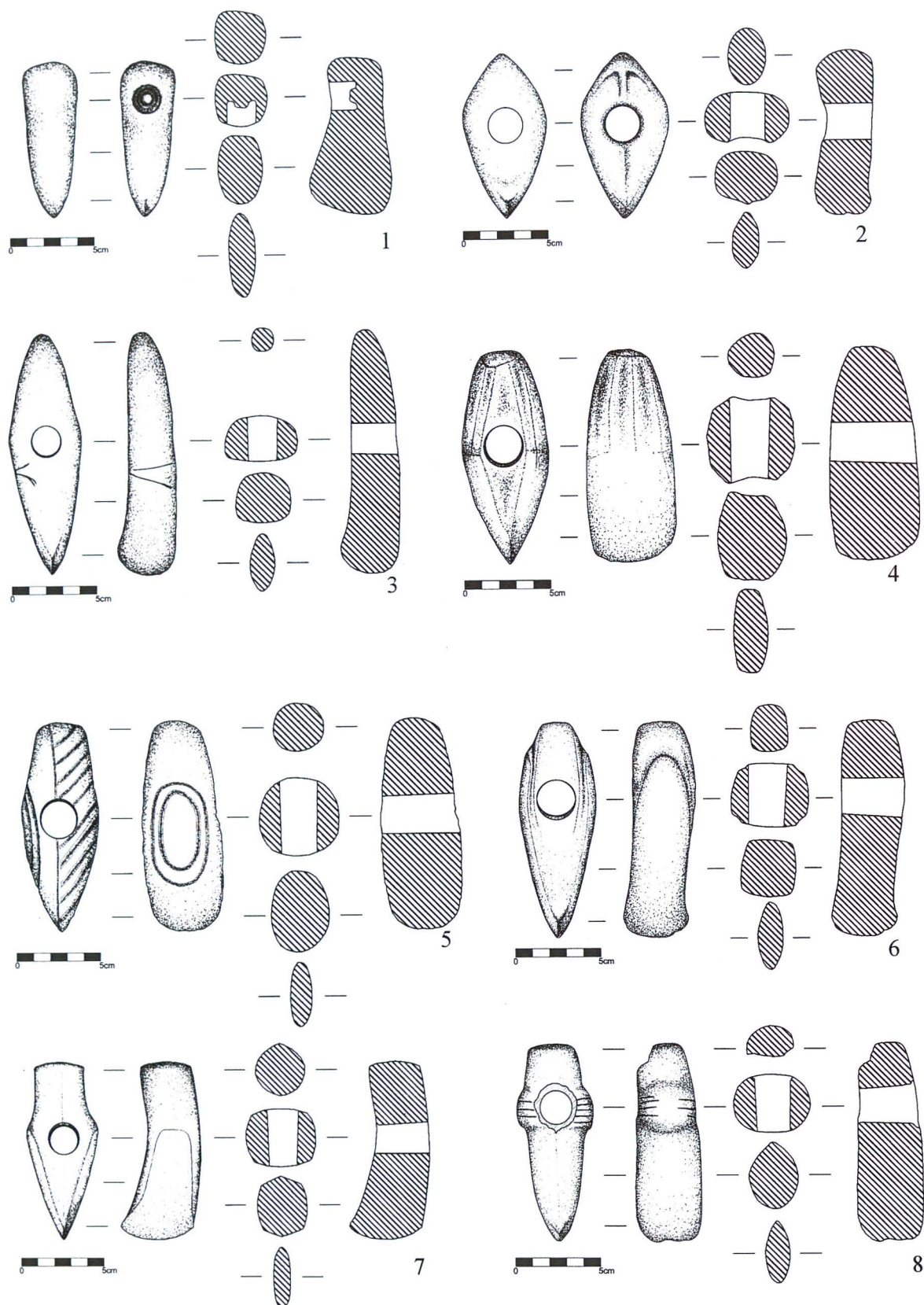
Група VIII. Брадви с ясно изразено удебеление при дупката с прави страни. В тази група са включени и фрагменти. Някои от артефактите са украсени. Върху долната част на удебелението на една от брадвите има връзани зигзагообразни мотиви, които оформят буквата „М“ (обр. 3 2). Удебелението на два от фрагментите, които могат да бъдат отнесени към тази група е украсено като е очертано от тесни канелюри (обр. 4 2, 4). Групата е разделена както следва: 1. Острието се разширява плавно надолу, като тенденцията започва от средата на брадвата (обр. 3 2, 3). 2. Острието е изразено и се разширява рязко надолу. Ръбът на острието е скосен в долната си част в посока към тила (обр. 4 4).

Група IX. Брадви със слабо изразено разширение при дупката, образуващо тъп ъгъл в най-широката си част. Подразделят се на: 1. Острието не е изразено (обр. 3 5). 2. Острието се разширява плавно в долната си част. Разширението започва от дупката на брадвата (обр. 4 3).

Група X. Брадви със слабо изразено удебеление при дупката, което образува ъгъл и разширение на тилната част. Тази група няма вариации в оформянето на острието. То е равно и липсва каквато и да е изявиност. Ръбът му е вертикален (обр. 3 4, 6). В групата е включен и екземпляр, който е преизползван. Вероятно е преработен след счупване на острието. В преработения вариант ръбът на острието е дъговидно завит в горния край (обр. 3 7).

Както беше изтъкнато, датирането на каменните брадви с дупка, разгледани по-горе, е затруднено от случайния характер на намирането им. За да се потърси по-голяма прецизност и да се избегне субективния фактор, е необходимо, ако е възможно да са потърсят по-широки паралели, които да позволят коректно датиране. Също така, би следвало връзката между находката и нейните паралели да е двупосочна. По този начин получените данни биха могли да бъдат проверени и потвърдени.

Група I. Брадвите в тази група намират преки паралели сред материали от селищна

Обр. 1. Цели каменни брадви с дупка от бронзовата епоха. Случайни находки от територията на Северозападна България: 1-РИМ Враца No. A503; 2-РИМ Враца No. A646; 3-РИМ Враца No. A2996; 4-РИМ Враца No. A658; 5-Читалищна сбирка с. Борован; обл. Враца; 6-РИМ Враца No. A273; 7-РИМ Монтана No. 196; 8-РИМ Враца No. A350

Fig. 1. Complete shaft-hole stone axes from the Bronze Age. Stray finds from northwest Bulgaria: 1 – RMH Vratsa No. A503; 2 – RMH Vratsa No. A646; 3 – RMH Vratsa No. A2996; 4 – RMH Vratsa No. A658; 5 – Collection of the local community center in village of Borovan, Vratsa district; 6 – RMH Vratsa No. A273; 7 – RMH Montana No. 196; 8 – RMH Vratsa No. A350.

могила Юнаците XVII-VI строителен хоризонт, като най-интензивно са разпространени между XV-VIII строителен хоризонт (Терзийска 1994, обр. 2; 3 г, к, л). Подобни брадви са известни и от селищна могила Езеро, XII-VII строителен хоризонт (Мерперт 1979, табл. 22). А. Брюсов и М. Зими́на разглеждат сходни с група I брадви от Украйна и Русия. Те са представени като тип *триъгълни* и са датирани в границата на II хилядолетие пр. Хр. (Брюсов, Зими́на 1966, 23). С оглед на посочените паралели на група I би могло да се предположи по-широка датировка, каквато е РБЕ - СБЕ, но не бива да се изключва и по-късна горна граница.

Група II. Находките, включени в тази група представляват особен интерес, тъй като бравите, включени в нея не представляват характерна форма за района на Югоизточна Европа. Те намират близки, макар и не преки паралели на север и североизток, на територията на днешни Украйна и Русия - тип 5 по Брюсов и Зими́на (Брюсов, Зими́на 1966, табл. 5, 18) или тип *ромбовидни* брадви, известни от Фатяновската култура (Крайнов 1964, табл. XXI). Посочените паралели произхождат от ареала на т. нар. *Култура на бойните брадви* и предполагат датировка в края на III - първата половина на II хилядолетие пр. Хр. (Брюсов, Зими́на 1966, 26-27; Крайнов 1964, 36-39; Крайнов 1971, 80-83).

Група III. Появата на двойните брадви на територията на България се свързва с началото на КБЕ. Трябва да бъде отбелязано голямото сходство, наблюдавано между каменните и металните типове. Тук, това е особено добре изразено в подгрупа III.2, която открива пряк паралел в двойните брадви тип *Семерджиево* (Panayotov 1980, 187-188, fig. 5). Този факт позволява датирането на разглежданите тук двойни брадви, в КБЕ.

Група IV. Групата е най-многобройна, поради което и бравите от тази група показват разнообразие във формите. В Езеро това са типове от 3 до 6, разпространени в почти всички строителни хоризонти на могилата, но най-интензивно между XII-VII строителен хоризонт (Мерперт 1979, табл. 22). В Юнаците паралелите са между XVII-VI строителен хоризонт, определени като тип C VII (Терзийска 1994, обр. 2; 3 3-4). В статията си С. Александров и И. Гладичева ги разглеждат като тип VII и ги датират според аналогии в РБЕ II-РБЕ III (Александров, Гладичева 1994, 46-47, табл. VII.). Пряк паралел, но също без контекст е

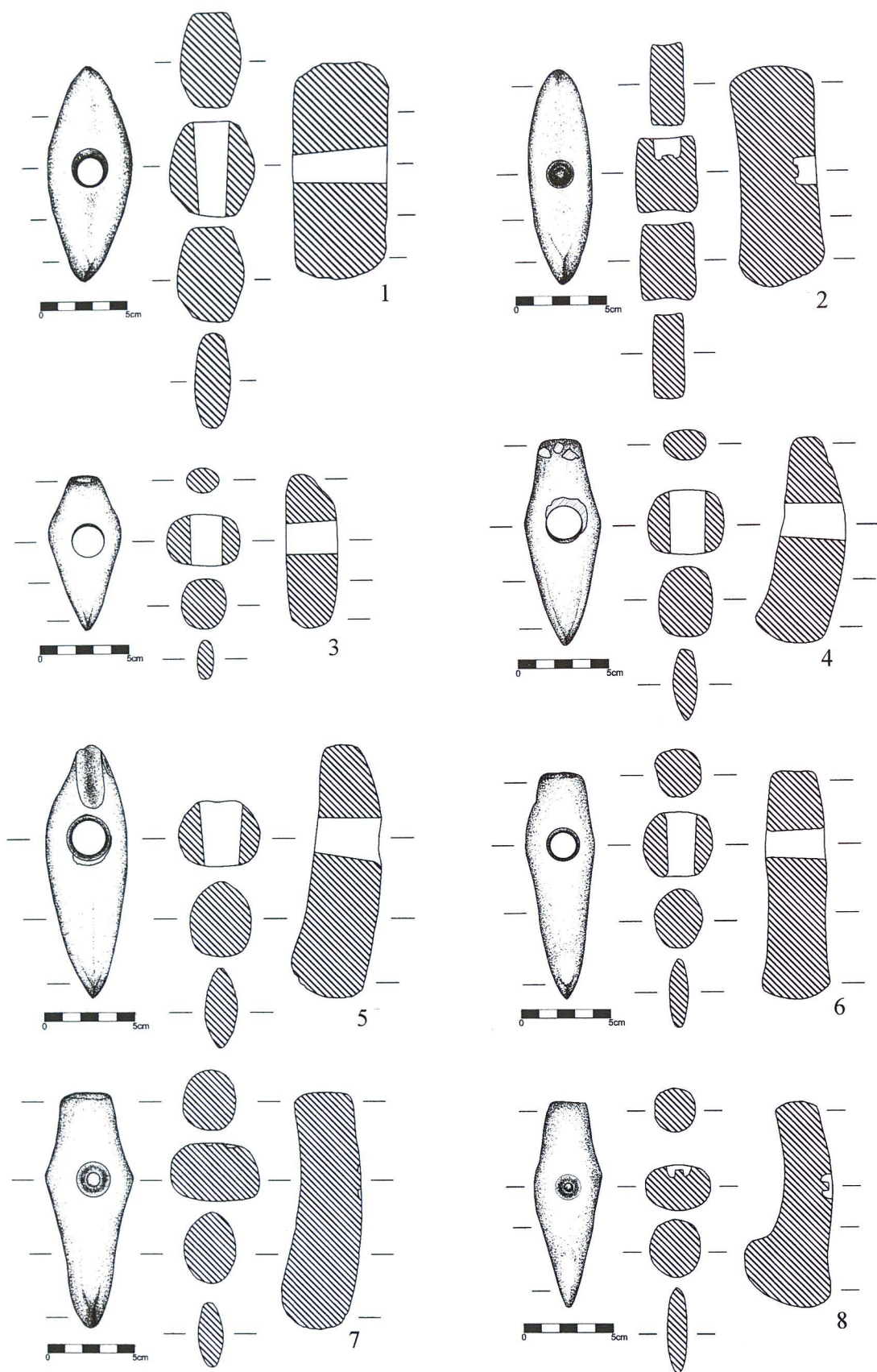
известен от Байевице, Сърбия. Бравата е датирана в РБЕ (Булатовић 2007, т. VI). Другите паралели, които идват извън територията на страната се отнасят към РБЕ III - СБЕ (Бадер, Халиков 1976, табл. 42 11, 46 9-15; Брюсов, Зими́на 1966, табл. 10, 15, 16, 24; Крайнов 1964, табл. XVI 18-24; XVII 1-14; Санжаров 1992, рис. 2 4; Pâslaru 2006, pl. 14 2; 19 1; 93 10, 11; Schuster et al. 2006, Taf. 28 1, 4). Широката датировка се дължи както на изтъкнатите по-горе причини, така и на регионалните различия. Трябва да се отбележи, че паралелите от територии извън границите на България, намират значително по-голямо сходство с разглежданите тук каменни брадви с дупка. Част от тях произлизат от затворени комплекси, което ги прави изключително важни в хронологическо отношение. По тези причини за артефактите от група IV може да бъде предложена датировка РБЕ II - СБЕ.

Група V. Артефактите намират сходства в тип 8 по Мерперт, разпространен между XIII-III строителен хоризонт на селищна могила Езеро (Мерперт 1979, табл. 22). Познати са и други паралели от страната, но те не позволяват хронологически наблюдения⁴. Бравите от група V, единствени от разглежданите тук брадви с дупка, имат изключително близки паралели на юг. Сходни с група V.1 брадви са известни от Полиохни - син и червен (Brea 1964, tav. CII 1, 3; CLXXXIV 1, 3, 11; Neustupny 1968, fig. 4 4). Преки паралели са известни от Троя I и II (Blegen 1950, 361 37-362; Müller-Karpe 1974, Taf. 332 27; 335 23, 24; Prausnitz 1955, fig. 5, 6). С характерно оформеното си във ветрилообразна форма острие група V.2 намира паралели в бравите от съкровище "Л" от Троя II (Müller-Karpe 1974, Taf. 335 13-16; Tolstikow, Trejster 1996, kat. No. 166-169). На север, от територията на Русия и Украйна също са известни паралели (Бадер, Халиков 1976, табл. 43 7; Брюсов, Зими́на 1966, табл. 15, 16; Санжаров 1992, рис. 5 4), като най-забележителни са каменните брадви с дупка от Бородинското съкровище (Братченко 1976, табл. 74; Pâslaru 2006, pl. 93 2, 8, 9)⁵. Посочените по-горе аналогии позволяват група V да бъде датирана в цялата РБЕ и СБЕ.

Група VI. Материалите, включени в тази група, намират най-близки сходствата с тип VIII по Александров и Гладичева, датиран в РБЕ III (Александров, Гладичева 1993, табл.

⁴ Подобни брадви са познати от фондовете на ИМ Каварна и РИМ Пазарджик, но и те представляват случайни находки.

⁵ Имат се предвид единствено сходствата във формите.

Обр. 2. Цели каменни брадви с дупка от бронзовата епоха. Случайни находки от територията на Северозападна България: 1-ИМ Белоградчик No. Бз А35; 2-РИМ Враца No. А644; 3-НАИМ-БАН No. 679; 4-НАИМ-БАН No. 644; 5-РИМ Враца No. А364; 6-НАИМ-БАН No. 3987; 7-РИМ Враца No. А292; 8-ИМ Оряхово No. 8

Fig. 2. Complete shaft-hole stone axes from the Bronze Age. Stray finds from northwest Bulgaria: 1 – HM Belogradchik No. Bz A35; 2 – RMH Vratsa No. A644; 3 – NAIM-BAS No. 679; 4 – NAIM-BAS No. 644; 5 – RMH Vratsa No. A364; 6 – NAIM-BAS No. 3987; 7 – RMH Vratsa No. A292; 8 – HM Oryahovo No. 8

VIII 4, 7). В селищна могила Езеро паралелите са в тип 7, разпространен в IX - VI строителен хоризонт (Мерперт 1979, табл. 22). Група VI. 2 е идентична с бравата от Агиос Мамас, отнесена към РБЕ (Heurtley 1939, fig. 64 i). Сходства се срещат и в материали от Анатолия - Алишар Хюнюк и Троя II (Müller-Karpe 1974, Taf. 330 B4; 335 13-16). Паралели, макар и не толкова близки, бравите от група VI намират на територията на днешни Украйна и Русия (Бадер, Халиков 1976, табл. 43 5-7; Брюсов, Зимица 1964, табл. 10, 15, 16; Санжаров 1992, рис. 5 1, 3, 4; Hausler 1976, Taf. 4 18; 5 3; 44 20). Датировката, която би могла да бъде предложена за разглежданата група бравди е РБЕ II-РБЕ III или втората половина на РБЕ. Напълно възможно е горната ѝ граница да бъде преместена в СБЕ.

Група VII. Разглежданата тук група VII намира паралел в тип IX по Александров и Гладичева, (който е) датиран в РБЕ (Александров, Гладичева 1993, табл. X 47). Паралелите, които се откриват в колекцията от селищна могила Езеро са в типове 8-10. Тяхното разпространение е между XIII-IV строителен хоризонт (Мерперт 1979, табл. 22). Аналогите от север, имат слаби сходства с бравите от представената група и демонстрират по-скоро общи тенденции в изработката на този вид артефакти (Брюсов, Зимица 1964, табл. 10; 21 1-3). Подгрупа VII.1 има пряк паралел с бравда, произхождаща от затворен комплекс - гроб No. 12, могила 6 от некропола при Хасчевоје (Pâslaru 2006, pl. 19 5). Аналогични материали от територията на Румъния са отнесени към културите Коцофени и Глина II и III (Roman 1976a, pl. 9 1, 6; 1976b, Abb. 2 1; Schuster 1997, Abb. 34 2, 3). Повечето паралели са с южна посока. Такива са известни от Полиохни (Brea 1964, tav. C 6; CLXXXIII 1-8; CLXXXIV 4, 8, 10; CLXXXVI 1-8; Neustupny 1968, fig. 4 4), Терми IV и V (Müller-Karpe 1974, Taf. 334 A20), Троя II (Müller-Karpe 1974, Taf. 335 2) и Ай, Палестина (Prausnitz 1955, fig. 1). Посочените аналогии позволяват бравите от група VII да бъдат датирани в цялата РБЕ, като не бива да се изключва възможността горната граница да бъде преместена в СБЕ.

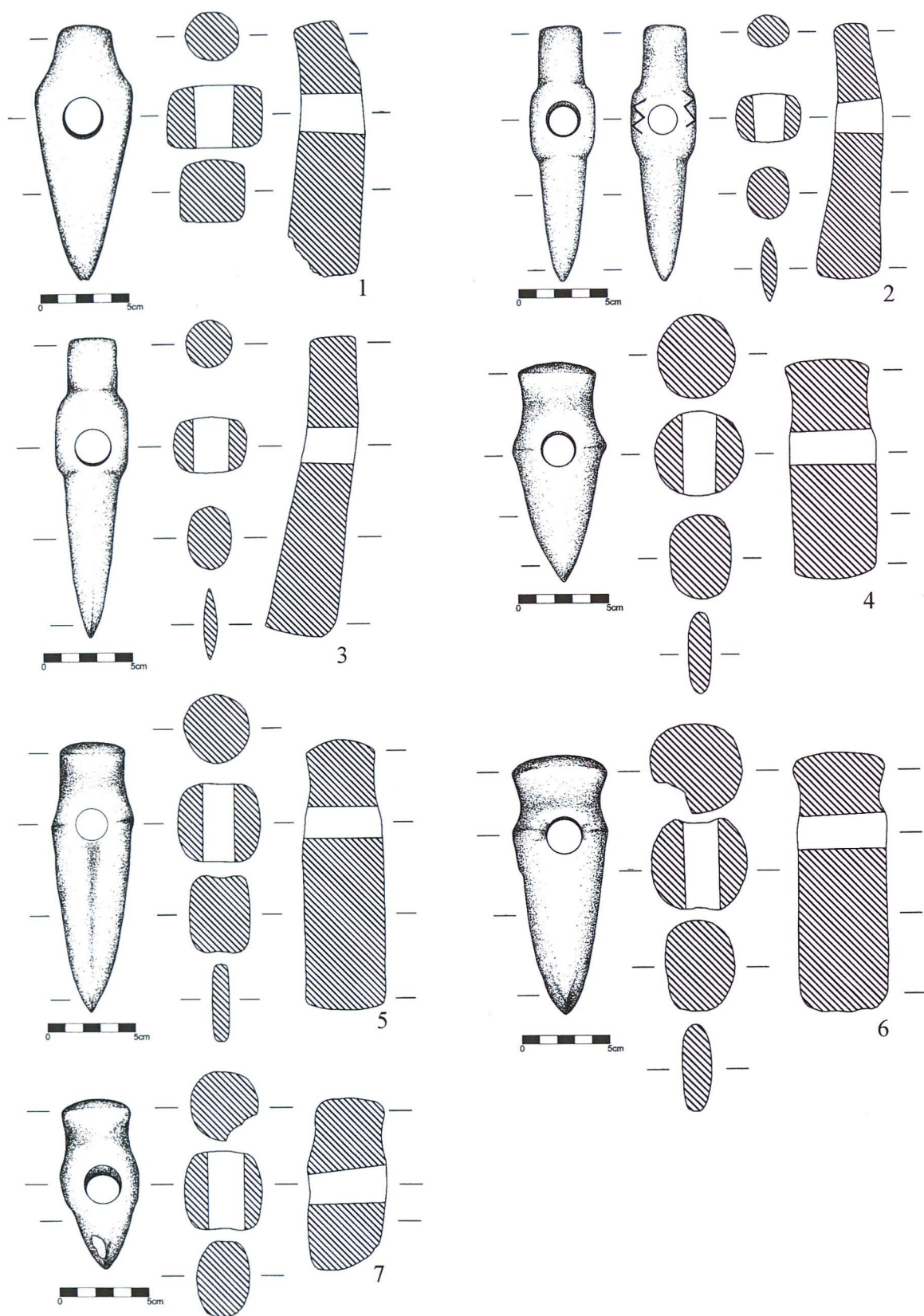
Група VIII. Артефактите от групата намират аналогии в материалите от селищните могили Юнаците и Езеро. Липсата на други паралели вероятно се дължи на нивото на археологическите проучвания или по-вероятно на локалния характер на бравите от тази група. Бравите от селищна могила Юнаците са разпространени в XV-XIII, IX строителни

хоризонти (Терзийска 1994, 106, обр. 1), а тези от селищна могила Езеро, известни като тип 12 са известни от V-VI строителни хоризонти (Мерперт 1979, табл. 22). Датировката, която подкрепят приведените паралели и която може да бъде предложена за бравите от група VIII е РБЕ II и III.

Група IX. Аналогични са материалите от тип IX по Александров и Гладичева, който се датира „във втора фаза на РБЕ“ (Александров, Гладичева 1993, 46-47, табл. VIII). Известни сходства се срещат и сред екземпляри от селищна могила Езеро, типове 9-11, характерни за XIII-IV строителни хоризонти, но най-силно са разпространени в IX-VI строителни хоризонти (Мерперт 1979, табл. 22). Известна е и находка от Румъния, която е без стратиграфски данни, но произхожда от селище с материали датирани единствено във Вербицоара III (Crăciunescu 2004, pl. LVII 1). С оглед на посочените паралели, за бравите от група IX може да бъде предложена датировка в края на РБЕ I-РБЕ II. Горната хронологическа граница вероятно подлежи на корекция, за което говори находката Румъния.

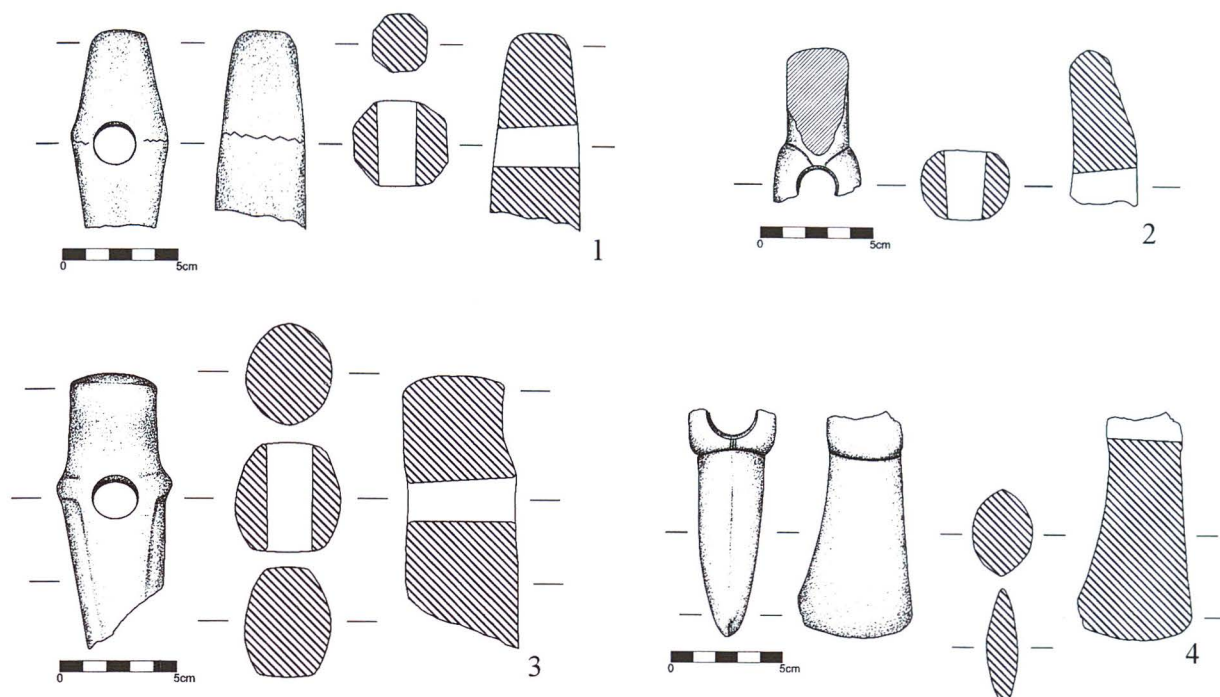
Група X. Каменните бравди от тази група показват относителна хронологическа стабилност. В селищна могила Езеро, тип 11 по Мерперт е разпространен в XIII-XI строителен хоризонт (Мерперт 1979, табл. 22). С. Александров и И. Гладичева разглеждат бравите като група XI, датирана в РБЕ (Александров, Гладичева 1993, табл. IX). Най-многобройни и добре датирани са паралелите, произхождащи от територията на Румъния. Предложената за тях датировка е изключително точна - Глина, фази II и III (Schuster 1997, Abb. 32 4; 34 3; Tudor 1973, fig. 2 2-3; Dunareanu-Vulpe 1935-1936, Taf. 10 1, 11, 12). В този смисъл, датироването на бравите от група X в РБЕ, изглежда напълно приемливо. С оглед на културната характеристика на Северозападна България могат да бъдат предположени и по-тесни хронологически граници, а именно РБЕ II и III.

Разглежданите каменни бравди с дупка и техните паралели показват, както големи разлики в териториално и културно отношение, така и за значителни сходства в хронологическата позиция на обособените по-горе групи. Във формално отношение най-близките паралели на бравите от група I са от селищните могили Юнаците и Езеро в Тракия. Въз основа на това би могло да се предположи, че бравите от група I не представляват характерна форма за района на Северозападна България и

Обр. 3. Цели каменни брадви с дупка от бронзовата епоха. Случайни находки от територията на Северозападна България: 1-Историческа сбирка гр. Вършец; 2-Историческа сбирка Криводол No. 350a; 3-Историческа сбирка Криводол No. 350b; 4-РИМ Монтана No. 189; 5-Историческа сбирка Кнежа; 6-РИМ Враца No. A291; 7-РИМ Враца No. A362

Fig. 3. Complete shaft-hole stone axes from the Bronze Age. Stray finds from northwest Bulgaria: 1 – Local historical collection in the village of Varshets; 2 – Local historical collection in the village of Krivodol No. 350a; 3 – Local historical collection in the village of Krivodol No. 350b; 4 – RMH Montana No. 189; 5 – Local historical collection in Knezha; 6 – RMH Vratsa No. A291; 7 – RMH Vratsa No. A362

Обр. 4. Фрагменти от каменни брадви с дупка от бронзовата епоха. Случайни находки от територията на Северозападна България: 1-РИМ Враца No. A355; 2-НАИМ-БАН No. 1065; 3-РИМ Монтана No. 1168; 4-РИМ Враца No. A2993

Fig. 4. Fragmented shaft-hole stone axes from the Bronze Age. Stray finds from northwest Bulgaria: 1 – RMH Vratsa No. A355; 2 – NAIM-BAS No. 1065; 3 – RMH Montana No. 1168; 4 – RMH Vratsa No. A2993

техният произход би трябвало да се търси в района на Тракия.

Група II показва близки аналогии с материали, разпространени предимно на север от България, на територията на дн. Украйна и Русия. В културно отношение тези материали са свързвани от редица изследователи с т. нар. култура на бойните брадви или с различни нейни локални варианти, каквито са балановската и фатяновската култура (Бадер, Халиков 1976; Брюсов, Зимина 1966; Крайнов 1964). Имайки предвид, че артефактите от изброените по-горе групи притежават известни локални различия в технологично отношение, може да се допусне, че става въпрос за общи тенденции в изработката на каменни брадви през РБЕ и СБЕ. Не бива да се изключва и факта, че т. нар. култура на бойните брадви обхваща широка територия на разпространение и вероятните влияния не бива да бъдат изключени.

Двойните брадви от група III показват по-скоро локален характер. Те не са чужди на културите, развивали се на територията на Северозападна България през КБЕ. Още повече, че от ареала на културата на инкрустираната керамика по Долния Дунав са известни множество керамични модели на брадви със слож-

на форма, които откриват и преки паралели в екземпляри от камък (Шалганова 2005, 37-45; Николов 2009, 312). Група III се отличава от материалите, познати от ареала на културата на инкрустираната керамика по Долния Дунав с простота на формите, което би могло да подсказва именно локален характер. Подгрупа III.2 показва изключителна близост с метални типове, което показва афинитет към формата, а не културна принадлежност.

Групи IV, V, VI и VII намират паралели в Полиохни, Терми, Троя, Алишар Хюнюк, Ай и Бородино. Приликите, които се наблюдават в материалите от тази широка територия, както и особеностите на обектите⁶ предполагат по-скоро културни или търговски контакти. Макар и не толкова прецизни като изработка, брадвите от посочените групи намират близки сходства с приведените по-горе паралели, което показва, че в древността Северозападна България не е била изолирана от големите центрове. Това заключение се потвърждава и от екземплярите от група VI, свидетелстващи за

⁶ Има се предвид интерпретацията на изброените археологически обекти: Троя, Терми и Полиохни - селища с търговски характер, а съкровището от Бородино е интерпретирано като предмет на престига.

преки връзки с Егейска Македония.

Групи VIII и IX показват по-скоро локален характер и предполагат контакти с района на Тракия, откъдето произхождат най-близките им паралели. Още повече, че група VIII открива единствените си паралели сред материалите от селищните могили Юнаците и Езеро. Следователно, на този етап от проучванията може да се допусне, че бравите от VIII и IX са характерни за тази част от Балканския полуостров и не могат да се обвържат с културна принадлежност.

Група X намира преки паралели в материали със сигурен археологически контекст от територията на Румъния. В културно отношение посочените аналогии произлизат от обекти свързани единствено с култура Глина. През

РБЕ III тя се разпространява и в Северозападна България, което би могло да означава културното обвързване на бравите от група X с култура Глина.

Разгледаните тук каменни бравы с дупка от Северозападна България показват, че не са самостоятелно културно явление, а са част от огромен комплекс, развивал се на територията на цяла Европа. Разнообразието във формално отношение позволява самостоятелното разглеждане на материала и отделянето на локални варианти с хронологическа и културна стойност. Би трябвало да се подчертае, че настоящото изследване има локален характер, като бъдещите проучвания биха позволили прецизирането на предложените тук датировки на разгледаните каменни бравы.

Цитирана литература:

Александров 1992: С. Александров. О культурной характеристике комплекса Орля - Садовец. - *Studia Praehistorica*, 11-12, 1992, 358-361.

Александров, Гладичева 1993: С. Александров, Ив. Гладичева. Каменни бравы и чукове от бронзовата епоха в колекцията на НАМ. - *Годишник на Националния археологически музей*, 9, 1993, 45-51.

Бадер, Халиков 1976: А. Бадер, А. Халиков. Памятники балановской культуры. (Археология СССР. Свод археологических источников, вып. В1-25). Москва, 1976.

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейският свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Братченко 1976: С. Братченко. Нижнее Подонье эпоху средней бронзы (Периодизация и хронология памятников). Киев, 1976.

Брюсов, Зимина 1966: А. Я. Брюсов, М. П. Зимина. Каменные сверленные боевые топоры на территории Европейской части СССР (Археология СССР. Свод археологических источников, вып. В 4-4). Москва, 1966.

Булатовић 2007: А. Булатовић. Врање. Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Врањској регији (Археолошка грађа Србје). Београд - Врање 2007.

Драганов 1990: В. Драганов. Култура Черна вода III на територията на България и по западното черноморско крайбрежие. - В: *Добруджа*, 7, 1990, 156-177.

Крайнов 1964: Д. А. Крайнов. Памятники фатьяновской культуры. Ярославко - Калининская группа (Археология СССР. Свод археологических источников,

вып. В1-20). Москва, 1964.

Мерперт 1979: Н. Я. Мерперт. Каменни бравы. - В: *Езеро. Раннобронзовото селище*. София, 1979, 162-171.

Николов 2009: М. Николов. Каменни бравы с дупка от бронзовата епоха в България. Проблеми на проучванията. - В: *Saxa loquuntur*. Сборник в чест на Н. Сираков. Ред. И. Гацов и Ж. Гуатели. София, 2009, 309-316.

Санжаров 1992: С. Санжаров. Каменные сверленные топоры-молотки Донбасса. - *Российская археология*, 3, 1992, 160-177.

Терзийска 1994: С. Терзийска. Типология на каменните бравы от бронзовата епоха от селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишко. - В: *Марица-Изток. Археологически проучвания*, 1994, 105-110.

Христов 1999: М. Христов. Каменни бравы и бравы-чукове от бронзовата епоха в колекцията на ИМ-Ловеч. - *Известия на Исторически музей Ловеч*, 4, 1999, 5-14.

Христов 2006: М. Христов. Каменни бравы с дупка от бронзовата епоха от колекциите на ИМ - Правец и музейната сбирка в Ябланица. - В: *Исторически корени и културно наследство на община Правец. Панагюрище*, 2006, 23-28.

Христова 2005: Т. Христова. Културни модели през бронзовата епоха в Северна България (втората половина на III - първата половина на II хилядолетие пр. Хр.). Автореферат. София, 2005.

Шалганова 2005: Т. Шалганова. Изкуство и обред на бронзовата епоха. Култура на инкрустираната керамика по Долен Дунав (Монографии 3-МИФ). София, 2005.

- Alexandrov 1995:** S. Alexandrov. The Early Bronze Age in Western Bulgaria: Periodization and Cultural Definition. - In: Prehistoric Bulgaria. (Monographs in World Archaeology 22). Madison, 1995, 253-270.
- Alexandrov 2007:** S. Alexandrov. Bronze Age Materials from Bagacina (North-West Bulgaria). - In: PRAE in honorem of Henrieta Todorova. Sofia 2007, 225-248.
- Bernabo-Brea 1964:** L. Bernabo-Brea. Poliochni. Citta preistorica nell'isola di Lemnos, I. Roma, 1964.
- Blegen et al. 1950:** C. Blegen, J. Caskey, M. Rawson, J. Sperleng. Troy. General introduction. The first and second settlements. Vol. 1, part 2: Plates. Princeton 1950.
- Dunareanu-Vulpe 1935-1936:** E. Dunareanu-Vulpe. La Necropole de l'âge du bronze ancien de Poiana. - Dacia, 5-6, 1935-1936, 151-167.
- Chicideanu 1999-2000:** I. Chicideanu. Ein neuer Fund vom Beginn der Hallstattzeit aus der Kleinen Walachei. - Dacia, 43-45, 1999-2000, 197-229
- Crăcinescu 2004:** G. Crăcinescu. Cultura Verbicioara în jumătatea vestică a Olteniei. (Seria Bibliotheca Thracologica, 61). Craiova, 2004.
- Guma 1995:** M. Guma. The end of the Bronze Age and the Beginning of Early Iron Age in South-Western Romania, Western Serbia and Nord-Western Bulgaria. A short review. - Thraco-Dacica, 16, 1995, 99-137
- Hausler 1976:** A. Hausler. Die Graben der alteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten. Berlin, 1976.
- Heurtley 1939:** B. Heurtley. Prehistoric Macedonia. Cambridge, 1939.
- Neutstupny 1968:** E. Neutstupny. Absolute Chronology of the Neolithic and Aeneolithic Periods in Central and South-Eastern Europe. - Slovenska archeologia, 1968, 1, 21-38
- Pâslaru 2006:** I. Pâslaru. Cultura Delacău-Babino (Studia Callatina 2). Mangalia, 2006.
- Panayotov 1980:** I. Panayotov. Bronze Rapiers, Swords and Double Axes from Bulgaria. - Thracia, 5, 1980, 173-198.
- Prausnitz 1955:** M. W. Prausnitz. Ay and Chronology of Troy. - Annual Report of the Institute of Archaeology, 11, 1955, 19-28.
- Roman 1976a:** P. Roman. Cultura Cotofeni. Bucureșt, 1976.
- Roman 1976b:** P. Roman. Die Glina III - Kultur. - Prähistorische Zeitschrift, 51, 1, 1976, 26-42.
- Shalganova 1994:** T. Shalganova. Das Auftreten der kanelierten Keramik und der Übergang von der Spätbronzezeit zur frühen Eisenzeit in Nordwestbulgarien. - In: The Early Hallstatt Period (1200-700 B.C.) in South-East Europe. Alba Iulia, 1994, 185-195.
- Shalganova 1995:** T. Shalganova. The Lower Danube Incrusted Pottery Culture. - In: Prehistoric Bulgaria. (Monographs in World Archaeology 22). Madison, 1995, 291-309.
- Schuster 1997:** C. Schuster. Perioda timpurie a epocii bronzului în Bazinele Argesului și Iolaitei superioare (Seria Bibliotheca Thracologica, 20). București, 1997.
- Schuster et al. 2006:** C. Schuster, G. Crăcinescu, C. Fântâneau. Zur Bronzezeit in Sübrumänien: drei Kulturen: Glina, Tei und Verbicioara. Band II: Die Funde, Wirtschaft, innere Gliederungen. Chronologie und kulturelle Beziehungen. Târgoviște, 2006.
- Tolstikow, Trejster 1996:** W. P. Tolstikow, M. J. Trejster. Der Schatz aus Troia: Shliemann und der Mythos des Priamos-Goldes. Stuttgart, 1996.
- Tudor 1973:** E. Tudor. Un mormit de la începutul epocii bronzoluidescoperit la Racaciuni (jug Bacau). - Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), 24, 1973, 283-289.

Bronze Age shaft-hole stone axes from Northwestern Bulgaria (Abstract)

Martin Nikolov

The article considers 24 whole and four fragmented shaft-hole stone axes from the Bronze Age of northwestern Bulgaria. The main research problem of these artifacts is that they are stray finds, which makes difficult their dating and culture attribution. The axes are divided into ten groups based on their horizontal, longitudinal cross-section. The vertical longitudinal cross-section, on the other hand, defines the subgroups.

Group I. Axes with elongated triangular shape and prominent blade. These axes fall into the broad chronological spectrum of EBA / MBA, and even later. The most precise parallels of the axes from this group can be found in Upper Thrace, which suggest this area as their place of origin.

Group II. Axes with ellipsoid shape. The group is divided into two subgroups: 1. Short shape with slightly prominent blade. 2. Elongated shape with

slightly prominent blade. The rare parallels give grounds to suggest a date between the end of third / first half of second millennium BC. The axes demonstrate close analogies with finds from Ukraine and Russia.

Group III. Double shaft-hole axes. This group is also divided into two subgroups: 1. Axes without prominent blade. 2. The blade is prominent slightly in its lower part. The axes are dated to LBA on the basis of similarities with metal double axes of the Semerdzievo type. By the same token, the local origin of this finds is assumed.

Group IV. Axes with triangular front half and trapezoidal butt. The transition between both parts is fluid. The subgroups are: 1. Axes without prominent blade. 2. Axes with slightly prominent blade. 3. Axes with bilaterally extended blades. The artifacts from group IV are dated to EBA 2 / MBA.

Group V. Axes with triangular front half and prominent transition to trapezoidal butt. They are divided into subgroups, as follows: 1. Axes with slightly prominent blade curved in its lower part. 2. Axes with distinctly prominent blade. They are dated to EBA 2 / MBA.

Group VI. Axes with triangular front half and clearly detached butt. The axes are divided into two subgroups, as follows: 1. Axes with slightly prominent blade. 2. Axes with blade that is prominent, elongated and slightly curved in its lower

part. The possible date for the axes from group VI is EBA 2-3.

Group VII. Axes with triangular front half, prominent oval thickening around the hole and trapezoidal butt. The axes cannot be dated more accurately than EBA / MBA.

The parallels of the axes from groups IV-VII come from a vast area, but mainly from the Mediterranean.

Group VIII. Axes with prominent wide middle part, near to rectangular shape. There are two subgroups: 1. Axes with slightly prominent blade. 2. Axes with clearly prominent blade. Its lower part is sharply widened. The axes are dated to EBA 2-3.

Group IX. Axes with slight widening of the hole, which forms an obtuse angle at its widest part. The group is subdivided into: 1. Axes without prominent blade. 2. Axes with elongated blade that is slightly curved in its lower part. This group is dated to EBA 1-2 with possible upper chronological limit even in the MBA.

The pieces from groups VIII and IX find their closest parallels in Upper Thrace, mainly at the tell sites of Ezero and Yunatsite.

Group X. Axes with slight thickening around the shaft-hole, which forms an angle and extended dorsal part. The parallels of group X suggest a date of EBA 2-3, with a possible cultural affiliation to the Glina culture.

Брадва с втулка от средната бронзова епоха

Таня Христова

Бронзовите брадви с втулка са между сигнификативните предмети за ранната и средна бронзова епоха в българските земи (Schafthlochäxte). Разпространението на тази категория предмети обхваща обширна територия, включваща земите на Среднодунавския басейн, Карпатския регион, Балканския полуостров, Северното Причерноморие, Анатолия, Кавказ и Волго-Уралския регион.

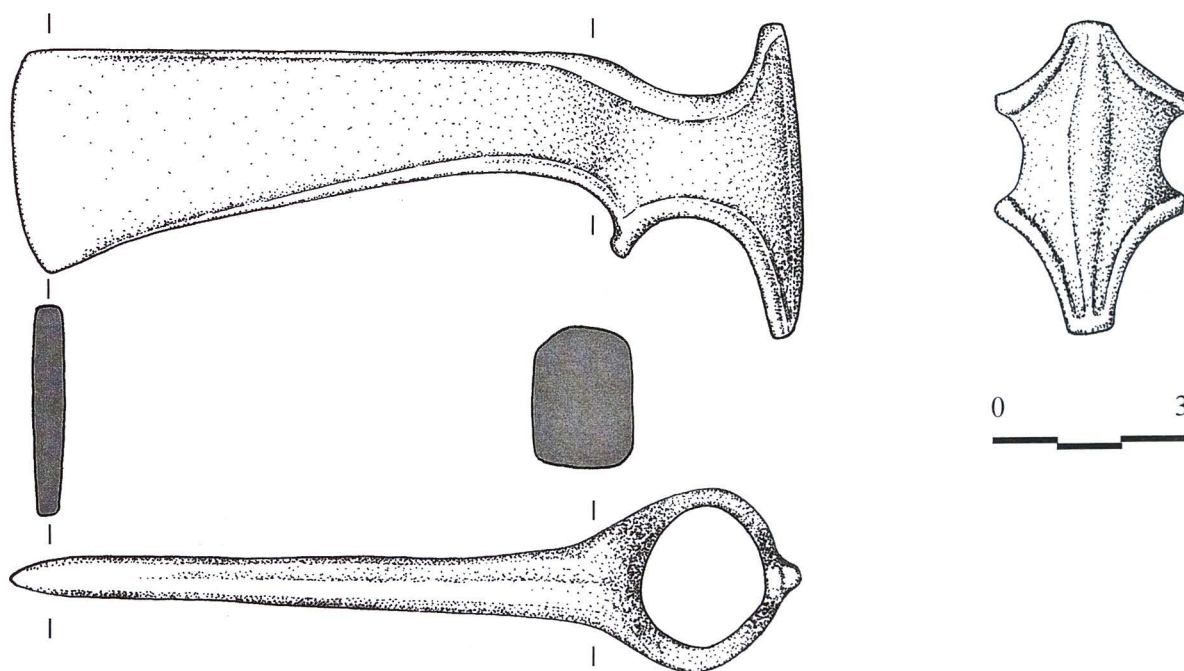
Предмет на настоящата статия е бронзова брадва, която се отнася към категорията на брадвите с втулка, разположена в срещуположния на острието край. Брадвата се съхранява в Регионален исторически музей Силистра. Информация относно местонамирането ѝ отсъства. Брадвата е с максимална дължина 12,3 см и дължина на клина 8,3 см (обр. 1).

Екземплярът има добре оформен клин, който, погледнат от страни, е стеснен към втулката, а към сечащата част се разширява. Отгоре кли-

нът е много слабо разширен към втулката, а по дължина е отлят с приблизително еднаква дебелина и към острието е скосен. Сечението му към втулката е правоъгълно със заоблени ъгли, като горната му част е по-заоблена. Към сечащата част то е почти правоъгълно - има съвсем слабо конвексни страни. Брадвата е с изразена издължена пета на втулката. Издължаване, но по-малко, има и в горната срещуположна страна на петата. От горната и от долната страна втулката е дъговидно извита. Тези дъговидни извивки са слабо удебелени от външната страна.

Отвън, успоредно на надлъжната ос на брадвата, втулката има конкавни вертикални стени. Тилната страна на брадвата има много добре изразен заоблен вертикален ръб, който е най-широк в средата.

При сравнението на така описаната брадва с останалите известни екземпляри от терито-

Обр. 1. Бронзова брадва с втулка от РИМ-Силистра

Fig. 1 Silistra Regional Museum of History. Bronze shaft-hole axe

рия на България констатирам отсъствието на точни аналогии. До известна степен сходство в оформянето на тилната част на втулката наблюдавам с брадвата от Ямбол (Черных 1978, табл. 25 1). Разлики установявам както в сечението на клина (шестоъгълно) и неговия наклон спрямо втулката, така и в оформянето на долната част на втулката, при което отсъства плавната дъговидната извивка. Екземплярът от Ямбол е отнесен от Черных условно към типа Т-18 по неговата класификация (Черных 1978, 150), останалите брадви в които се характеризат с издължена пета при втулката, но при надлъжното оформяне на тилната им част отсъства дъговидното очертание. Тези брадви имат издуване и пречупване в долната половина към петата.

Типологически, брадвата от Силистра се отнася към тип Т-22 по Черных (Черных 1978, табл. 26 5, 8). Тя е аналогична с посочените два екземпляра от Мулдава, Пловдивско¹, отнесени към този тип, като малки разлики има в сечението на клина и дължината на долната част на втулката. Анализът на тази брадва и нейните паралели, както и съпоставянето им с останалите типове от тази категория предмети показва ограниченото им, дори спорадично разпространение в българските земи. Засега брадвата от Силистра, с известна степен на

съмнение поради отсъствието на данни за местонамирането ѝ, се явява единствената от този тип, произхождаща от българските земи.

Този тип брадви са разпространени предимно в земите на север и северозапад, на територията на Трансилвания и Среднодунавския басейн. Паралели намирам в обособения от Вулпе тип Балша за брадвите от Румъния и преди всичко в екземпляра от Хърман (Vulpe 1970, 52, Taf. 15 236). Сходство в силуета и най-вече по начина на оформяне на тилната част на брадвата има и с типа Апа-Нехойу, към който са отнесени и двете брадви от Молдова/Мулдава, съхранявани в Националния археологически музей - София (Vulpe 1970, Taf. 15 240, 241, 243, 244). Аналогични са и посочените два екземпляра от типа Филипен, като разликата с тях е в по-тесния клин и сеченията му. В същото време начинът на оформяне на втулката в известна степен е сходен с тази от Силистра (Vulpe 1970, Taf. 16 247, 248). Подобни брадви, но с по-изпъкнала и издължена дъговидна тилна част са разпространени и на територията на Словакия, като най-близка до брадвата от Силистра е тази от Блатница (Novotná 1970, Taf. 8 147). Аналогични екземпляри, но с по-различно сечение на клина, са открити и в Унгария, напр. екземплярът от Тисафюред-Майорошлом (David 2002, Taf. 254 1). По-голяма част от посочените дотук паралели, съгласно типологията на В. Давид, се отнасят към определения от него тип III (Цуфалъу-Тисафюред-Нехойу) на брадвите с втулка с дъговидно извита тилна част - Nackenkammäxte (David 2002, 285, 429-430).

Най-близки паралели брадвата от Силистра намира сред някои от неорнаментираните екземпляри от колективната находка от Хайдушамшон, Източна Унгария. Висока степен на сходство, както по начина на оформяне на клина и извивката му към втулката, така и на самата втулка констатирам с четири екземпляра от тази находка (Bóna 1992, 51, Abb. 22; David 2002, Taf. 118 2-5). В обособения от Вулпе тип Хайдушамшон за брадвите от Румъния, екземплярът от Силистра намира паралели в този от Ларга (Vulpe 1970, Taf. 13 202). В известна степен съществува разлика в оформянето на втулката и на клина при останалите.

Приведените паралели на брадвата от Силистра позволяват конкретизирането на нейната датировка. За определяне хронологическата позиция на брадвите от тип Балша спомага колективната находка от три брадви от Хърман, Румъния, в която единият екземпляр е от

¹ Във връзка със споменатите два екземпляра от тип Т-22, посочени като най-близък паралел на брадвата от Силистра, е необходимо да се направи уточнение относно техния произход. В монографията на Е. Черных, посветена на минното дело и металургия в българските земи, за произход на споменатите екземпляри е посочено Мулдава, Община Асеновград, Област Пловдив (Черных 1978, 150). Старото име на селото е Молдава. От 1885 г. името му официално е Мулдава (Мичев, Коледаров 1989, 189, 191). Същевременно, в първичната публикация на тези брадви, в която те са представени като притежание на Народния музей в София (сеза Национален археологически музей) под инв. № 4197а и 4197б, се споменава, че те са „...намерени заедно някъде в Молдова, притежание на Народния...”. Отбелязано е, че за условията, при които са намерени, в инвентара на музея отсъства информация (Чилингиров 1913, 88). Във Водач за Народния музей в София от 1923 г. тези екземпляри са представени под инв. № 639, като „... бронзови секири, унгарски тип. Молдова” (Водач 1923, 115). Справката с инвентарната книга, в която са заведени предостави аналогична информация с тази от първичната публикация. В момента те са с инв. № 739 (а и б), като е отбелязан и старият им номер - 4197. Единствената информация, посочена за тях е, че те са от Молдова. В графата, от кого е купена или подарена находката е записано само името С. Георгиев. Същите две брадви в други две монографии са посочени, като произхождащи от Молдова (Vulpe 1970, 55; David 2002, 430). Съгласно наличната информация в инвентарната книга и в първичната публикация, както и във Водач за Народния музей в София от 1923 г. съм склонна да приема, че тези две брадви произхождат от територията на Молдова и са донесени оттам по някакъв начин в началото на XX век. За съжаление, в документацията останала от този ранен етап от историята на Музея, няма друга информация. Възможно е при обработката на бронзовите предмети от Е. Черных с тези брадви да се е получило известно объркване, което е довело до представянето им като произхождащи от с. Мулдава, но все пак е много вероятно те да произхождат и от района на това село в Тракия.

типа брадва с втулка във форма на цилиндър в двата ѝ края (Schaftröhrenaxt), което позволява отнасянето на тип Балша към хоризонта Хайдушамшон. Бравите от този тип са датирани във времето на култура Монтеору фаза IA, като е посочено, че хронологически попадат в средата на средната бронзова епоха според периодизацията на епохата, приета в Румъния. Отбелязано е, че тази датировка се потвърждава и от откритите калъпи за такъв тип брадви в XIII и XIV пласт на селището Печика (Vulpe 1970, 52). Хронологическата позиция на типа брадви Апа-Нехойу е свързана с находките от хоризонта Апа-Хайдушамшон. Този тип е синхронен и с втория вариант на типа Пъдурен и на находката от Цуфалъу, като последната е датирана във времето на Монтеору IA. Фрагментиран екземпляр от типа Апа-Нехойу произхожда от епонимното селище на култура Отоман - III фаза. Хронологически тези брадви са отнесени в средата и началото на втората половина на средната бронзова епоха в Румъния (Vulpe 1970, 55-56). За бравите от типа Филипен е посочена аналогична датировка - втората половина на средната бронзова епоха, като е отбелязано сходството им с тези от Хайдушамшон (Vulpe 1970, 57). На територията на Словакия тези брадви отново са датирани в хоризонта Хайдушамшон. Една друга брадва от Нитрански храм, но подобна на тази от Блатница, е датирана с керамика от класическата фаза на култура Мадяровче (Novotna 1970, 31).

Част от споменатите екземпляри като тези от Молдова/Мулдава, от Тисафюред-Майоршлом, както и някои брадви от определения от Вулпе тип Апа-Нехойу са отнесени към група B, тип III на бравите с втулка с дъговидно извита тилна част (Цуфалъу-Тисафюред-Нехойу). Единствено към нея не са включени тези от тип Филипен. Споменатият тип III (Цуфалъу-Тисафюред-Нехойу) е датиран във времето на късния Br A2b и по-точно в периода Br A2b-c (David 2002, 313-315; Abb. 4.5). Същевременно бравите от колективната находка от Хайдушамшон, сред които тази от Силистра намира най-близки паралели, са разглеждани като принадлежащи към групата на бравите с втулка. Въз основа на хронологическия анализ и съпоставка, както на екземплярите от Хайдушамшон с тези от тип III на бравите с втулка с дъговидно извита тилна част, така и на колективната находка като цяло, последната е поставена във времето Br A2c-Br B късен (David 2002, 312, Abb. 4.4). По-широките хро-

нологически рамки на хоризонта на колективните находки Хайдушамшон-Апа-Игил-Зайта го поставят във времето Br A2b-Br B ранен. В тези времеви рамки са поставени почти всички типове брадви с втулка с дъговидно извита тилна част (без тип I), както и споменатите по-горе брадви с втулка (David 2002, 318).

Определянето на хронологическата позиция на бравата от Силистра е свързано с времевите рамки на колективната находка от Хайдушамшон и на целия хоризонт от такива находки. Съгласно валидната в Унгария хронология, колективната находка от Хайдушамшон е поставена във времето на среден бронз 2 (MB II), а целият хоризонт на колективните находки от Хайдушамшон до Зайта в среден бронз 2-среден бронз 3 (MB II-MB III) (Bóna 1992, 55-58), което отговаря на Br A2b-Br B ранен според централноевропейската периодизация (David 2002, 318). Посочените хронологически рамки на колективните находки от групата Хайдушамшон-Апа-Игил-Зайта, съгласно периодизацията на Хензел за бронзовата епоха в Карпатския басейн, попадат в периодите раннодунавски бронз III (FDB III)-среднодунавски II (MDB II) и началото на среднодунавски III (MDB III) (Hänsel 1968, 21). От друга страна, целият разглеждан хоризонт включва в себе си както находките от типа Апа-Хайдушамшон, така и тези от хоризонта Косидер.

Началото на целия хоризонт на колективни находки се свързва с находките от типа Хайдушамшон и Цуфалъу, които се явяват и най-ранните за него. На територията на Румъния находките от типа Апа-Хайдушамшон са поставени в периода Br A2 по Райнеке (Bader 1991, 7; Gogăltan 1999, 75-76) и във времето на култура Монтеору IA, което отговаря на FDB III-MDB I по Хензел (Motzoi-Chicideanu 1995, 220, 235). Подобна е датировката и на колективната находка от Цуфалъу (Born, Hansen 2001, Abb. 44). Същевременно, материалите от хоризонта на находките Апа-Хайдушамшон са поставени във времето B IIIa, което отговаря на Br A2 по Райнеке (Mozsolics 1967, 123) и в FDB III, също синхронно на Br A2 (Hänsel 1968, 28). Многобройните дискусии относно датировката на колективните находки от типа Апа-Хайдушамшон не позволяват точно фиксиране на тяхното време, но преобладаващата част от изследователите го поставят в Br A2 по централноевропейската периодизационна система. Въз основа на предложеното разделяне на находките от този хоризонт на три фази, като най-ранната е свързана с материалите от Хайдушамшон

(Bader 1991, 7, 51), е възможна датировка на този начален етап на разпространение на тези находки в Bг A2 - средата на Bг A2 по Райнеке или FD III по Хензел.

Имайки предвид формата на бравата от Силистра - не толкова изразена извивка на тилната част, както и отсъствието на силно издължаване на петата, които са характерни за групата на бравите с втулка с дъговидно издута тилна част, може да се предположи, че тя представлява един преходен или архаичен тип от бравите с втулка към бравите с втулка с дъговидно извита тилна част. Това предположение, от една страна, и направеният хронологически анализ на споменатите аналогични екземпляри, от друга, позволява бравата от Силистра да се датира в самото начало на хоризонта Апа-Хайдушамшон или в средата на

Bг A2 по централноевропейската хронология (Bг A2b по Давид). Съгласно българската терминология мога да поставя този екземпляр във втората половина на средната бронзова епоха или в абсолютни дати 1800-1650 г. пр. Хр. Като форма, бравата от Силистра излиза извън познатите до този момент на територията на България предмети от тази категория. Този екземпляр се свързва с подобните му, разпространени предимно в Карпатския регион, което още веднъж потвърждава установените за средната бронзова епоха контакти на земите южно от р. Дунав с тези на север и северозапад-връзки, които продължават дори и по-активно и през късната бронзова епоха, документирани чрез някои от металните предмети открити в колективни находки или самостоятелно.

Цитирана литература:

Водач 1923: Водач за Народния музей в София. София, 1923.

Мичев, Коледаров 1989: Н. Мичев, П. Коледаров. Речник на селищата и селищните имена в България 1878-1987. София, 1989.

Черных 1978: Е. Черных. Горное дело и металлургия в Древнейшей Болгарии. София, 1978.

Чилингиров 1913: Ан. Чилингиров. Две бронзови бравички от Молдова.-Известия на Българското археологическо дружество, 3, 1913, 88-89.

Bader 1991: T. Bader. Die Schwerter in Rumänien (Prähistorische Bronzefunde, IV, 8). Stuttgart, 1991.

Bóna 1992: I. Bóna. Bronzeguss und Metallbearbeitung bis zum Ende der mittleren Bronzezeit.-In: W. Meier-Arend (Hrsg.). Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main, 1992, 48-65.

Born, Hansen 2001: H. Born, S. Hansen. Helme und Waffen Alteuropas, IX. Sammlung Axel Guttman. Mainz, 2001.

David 2002: W. David. Studien zur Ornamentik und

Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta. Alba Iulia, 2002.

Gogâltan 1999: F. Gogâltan. Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. Cronologia și descoperirile de metal. Timișoara, 1999.

Hänsel 1968: B. Hänsel. Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Bonn, 1968.

Motzoi-Chicideanu 1995: I. Motzoi-Chicideanu. Fremdgüter im Monteoru-Kulturraum.-In: B. Hänsel (Hrsg.). Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 11. München-Berlin 1995, 219-242.

Mozsolics 1967: A. Mozsolics. Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. Budapest, 1967.

Novotná 1970: M. Novotná. Die Äxte und Beile in der Slowakei (Prähistorische Bronzefunde, IX, 3). München, 1970.

Vulpe 1970: A. Vulpe. Die Äxte und Beile in Rumänien I (Prähistorische Bronzefunde, IX, 2). München, 1970.

A bronze shaft-hole axe from the Middle Bronze Age (Abstract)

Tanya Hristova

The article discusses a bronze axe commonly identified as a shaft-hole type (fig. 1). The axe is stored in the Silistra Regional Museum of History. There is no information about its provenance.

There are no precise parallels for this axe in Bulgaria. Typologically, it is assigned to type T-22 after Chernih. The analysis of this axe and its parallels demonstrates their limited, even sporadic distribution in Bulgaria.

Axes of this type are known mostly from the areas to the north and northwest, namely Transylvania and the Middle Danube. The closest parallels of the axe from Silistra Museum are some plane examples from the Hajdúsámson hoard in Hungary.

The axe from Silistra Museum is of transitional

or archaic type. On the basis of the chronological analysis of similar axes from Romania and Hungary, the axe from Silistra Museum is dated to the very beginning of the Hajdúsámson - Apa horizon or the middle of Br A2 according to the Central European chronology (Br A2b after David) and the second part of the Middle Bronze Age according to the Bulgarian periodization, i.e., 1800-1650 BC. The piece from Silistra Museum is related to the axes whose main distribution is in the Carpathian Basin, which confirms once more the well-established links between areas to the south and north/northwest of the Danube during the Middle Bronze Age; these links are reinforced in the Late Bronze Age.

За хронологията на Габровското градище

Михаил Христов

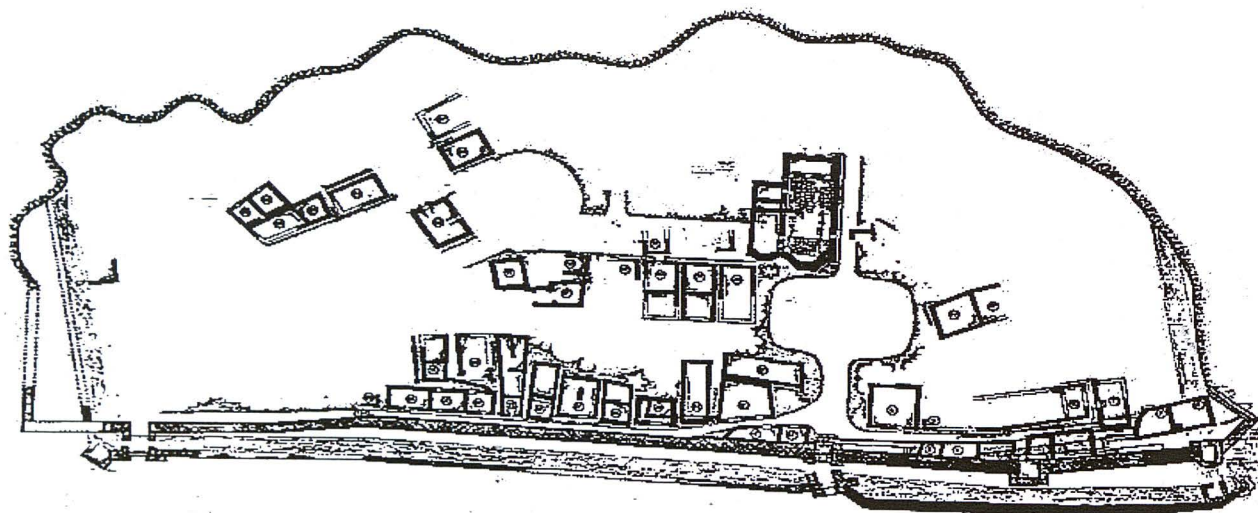
Укрепеният обект в м. Градище край Габрово (обр. 1), е разположен при горното течение на Янтра и попада в територията на късноантичната провинция Втора Мизия. В резултат на дългогодишните археологически проучвания, историята на обекта се приема за изяснена и се обвързва с три основни строителни периода в рамките на т.нар късна античност (IV - началото на VII в.).

Началото на строителната активност на хълма се обяснява от проучвателя като целенасочено изграждане на римски военен лагер - „кастел“, извършен в началото на IV в. (Койчева 1992, 41). Това строителство е поставено в контекста на общото укрепяване на късноримските провинции (Койчева 1992, 41), подето в началото на четвъртото столетие, като изграждането му се приписва на Константин I или Лициний (Койчева 1986, 152). Около средата на IV в., според предложената хронология, Габровското градище се трансформира от чисто военен обект в цивилно селище и се развива като такова докъм средата на 40-те

г. на V в., когато пада под ударите на хуните (Койчева 1994, 215). Животът е възстановен във втората половина на V в. Третият основен период приключва с превземането и изоставянето на селището в края на VI - началото на VII в. (Койчева 2002, 180).

Така предложената от проучвателя хронология на живота в Габровското градище е обоснована със „сигурни доказателствени белези при планировката и строителната техника, наслояванията на градежа при определени елементи на съоръженията, находките и относителната хронология“ (Койчева 1999, 77), без обаче да са обнародвани данни за стратиграфията на обекта или датоопределящи материали от сигурни контексти. Поради това смятам, че в предложената хронология са допустими известни корекции.

При опита да се изясни проблема за произхода на укрепеният обект, определян като кастел, е нужно да се отчетат фактори като топографското му разположение и строителните му характеристики. Укреплението е разположено

Обр. 1. Габровското градище-план на разкритите структури, без обозначение на строителните периоди. По Койчева 1994
Fig. 1. Gabrovo gradishte. The excavated structures, without differentiation of the building periods (after Koycheva 1994)

на естествено защитено скално възвишение, разположено на десния бряг на Янтра. Укрепителната система се състои от вал, преграждащ го от три страни - от изток, север и юг. Защитената по този начин площ възлиза на 2.4 ха и придобива очертания близки до правоъгълник, ориентиран приблизително север-юг. Валът е изграден, като върху здравия материк е натрупан пласт трошляк, а върху него - насип от чакъл и средни по размер камъни. Над тази твърда „ядка“ е насипана чиста пръст от околния терен и е трамбована допълнително. Пред фронта на вала не е прокопан ров, няма данни и за палисада. Според проучвателя, това не се е налагало, поради особеностите на терена, но лицето на вала е допълнително укрепено посредством еднолицев зид с ширина около 1 м, изграден от грубо обработени камъни, споени с кал (Койчева 1999, 78-79). Подходът към защитената площ се осъществява посредством вход, разположен в северния сектор на вала и определен поради това като *porta principalis dextra* (Койчева 1999, 78).

В рамките на укрепената площ са разкрити следи от някакви постройки, отнесени най-общо към периода преди възникването на укрепеното селище, т.е. синхронни с вала и явно принадлежащи (според приетата от проучвателите хронология) на т. нар. кастел. Данните за така разкритите сгради са твърде оскъдни и се изчерпват с предположението, че вероятно са с големи размери, а градежът е осъществен предимно с дървен материал (Койчева 1986, 150). Липсва обаче информация за плановете и разположението на съответните сгради, както и за това какви конкретни материали са открити при проучването им. Единственият репер относно хронологията на т. нар. кастел и сградите, разположени в рамките на укрепената от вала площ, са няколко монети, открити при изследването на вала. Те се приемат като достатъчно надежден индикатор за датиране на обсъжданите структури. Открити са при направените разрези на земления вал, в чийто насип липсват други находки. Самите монети не са точно определени, а от оскъдните данни за тях става ясно, че са - „силно повредени монети от монетосеченето през IV в.“ (Койчева 1999, 78). При това положение възниква въпросът доколко е уместно в разглежданите структури да се визираща военен кастел, изграден в началото на IV в.?

Откритите във вала монети дават само *terminus post quem* за насипването му. Същевременно, интерес представлява определянето им

като силно повредени, т.е. има основание да се допусне, че са били достатъчно дълго време в обращение, за да са в това състояние. Ако наистина валът е насипан в началото на IV в., то откритите в него монети „от монетосеченето на IV в.“ трябва да са в доста по-добро състояние. Следователно, въпросът за датировката на вала не може да се реши само чрез наличните монети. За да се случи това е редно преди всичко да се изясни характера на самото укрепление.

Вече бе отбелязано, че определянето му като кастел от проучвателя, се базира на формалната прилика между обекта и военните лагери от епохата на Принципата. При тази интерпретация и при датировка на обекта в началото на IV в. няма как да не бъдат отчетени очевидните несъответствия между регистрираните при него реалности и практиките при изграждането на военни лагери от такъв тип. На първо място, неясни остават мотивите за издигането на землено-каменен насип през сравнително спокоен период, далеч от границите и в планински район, където не липсва материал за по-солидно строителство. Известно е, че изграждането на фортификационни съоръжения по правило се изпълнява от добре подготвени инженерни части (Велков 1959, 184; Динчев 2006, 40). Освен това, новоиздигнатите през IV в. военни лагери, както и т.нар. нови късно-римски военно-административни центрове не следват типови планове и значително се различават в това отношение от лагерите от епохата на Принципата (Торбатов 2004, 35).

Наличието на постоянен военен лагер от първата половина на IV в. в м. Градище (дефиницията „*castellum*“ означава именно това - вж. Торбатов 2004, 34), се опровергава не само от липсата на данни за характерни сгради и съоръжения, задължителни впрочем за подобен обект. Военните реформи, извършени в началото на IV в. от император Константин I, при които са създадени мобилни вътрешни войски (*comitatenses*) и гранични войски (*limitanei* или *ripenses*), предполагат наличие на стационарни военни лагери основно за войските от втория вид, т.е. трудно може да се допусне пребиваване на редовна военна част на лагер, на място с подобни характеристики. Същевременно, обектът е разположен в територията на значителния градски център Никополис ад Иструм (Църов 2005, 108). Имайки предвид предприетите от император Константин I военни реформи (Zosim. Hist. nova, 11), в града, или в района му, би следвало да има

база на части от типа *comitatenses*¹, факт, обезсмислящ наличието на подобен военен лагер в м. Градище.

Начинът на изграждане на самото укрепление издава бързане и следване на кратки срокове, а видът на фортификацията ясно подсказва, че изградилите я не са разполагали с нужното време и/или финансови ресурси и технически умения. Вниманието заслужава и сравнително голямата площ, която огражда валът. В конкретния случай не без значение е и мястото, на което е изградено укреплението. Археологическите обходи в района регистрират наличието на поне две пътни трасета с приблизително направление север-юг. Те преминават в близост до Габровското градище, сливат се тук и се насочват към прохода Шипка (Милчев 1974, 442; вж. обр. 2). Липсата на по-ранна военна крепост върху възвишението навежда на мисълта, че важноста му изпъква в конкретен момент, при определени условия, и по тази причина то е набързо укрепено. Всъщност, за подобна практика споменава и Амиан Марцелин в своята „История“, описвайки развоя на събитията при Втората готска война на император Валент. В конкретния случай са визираны действията на римските военни части, проведени непосредствено след първото сражение при Марцианопол. След него, според хрониста, римляните се възползвали от това, че в продължение на седем дни готите се затворили в лагера си от коли, и с високи насипи блокирали проходите на Хемус. Нещо повече, те се били укрепили по непрекъснатите скали и отблъсквали непрекъснатите опити на готите да преминат по пътищата през проходите (Amm. Marc. Rer. Gest., XXXI, 7). Макар че не става ясно колко дълго римските части са отбранявали проходите, то явно е, че е било достатъчно, за да успеят да изградят сигурни укрепени пунктове. От цитирания извор става ясно още, че с укрепяването и защитата на проходите са били ангажирани действащи конни части от състава на *comitatenses*, служещи под командването на Сатурнин. При усложнената военно-политическа ситуация, явно защитата на основният път към прохода Шипка е представлявала достатъчно важна и спешна задача. С нуждата от временен лагер на военна част могат да се обяснят както значителната укрепена площ (над 2 ха) и вида на фортификацията - набързо насипан вал, така и данните

¹ Основание за подобно мнение може да се открие не само в наличните извори. Наличието на база на подобна военна част се предполага и в града върху хълма Царевец (Зикидева), който се възприема като наследник в административно отношение на Никополис ад Иструм (Динчев 2003, 392).

Обр. 2. Пътища в района на Габровското градище
Fig. 2. Road network in the area of the Gabrovo gradishte

за сградите със слаба дървена конструкция във вътрешността². При подобна реконструкция на събитията, приемливо обяснение получават и монетите от IV в., открити при проучване на вала. Имайки предвид силната им износеност, по-вероятно е да са попаднали в насипа на вала не в началото на IV в., а в края на 70-те години на столетието.

В резултат на изложените доводи и съображения смятам, че началното укрепяване с вал в м. Градище трябва да се свърже с мерките, взети от римската армия за блокиране на проходите на Хемус при втората война с готите в 377-378 г. Предложената тук начална дата налага промени в застъпването от проучвателя на обекта периодизация. Очевидно е например, че с новата начална дата няма как появата на укрепеното селище, т.е. началото на втория основен период в развитието на обекта, да се отнесе към средата на IV в.

² Синхронността им с вала е възможна, но не е безспорна, поради отсъствието на сигурни данни за това.

Данните за укрепителната система на Габровското градище дават основание да се предположи евентуален междинен етап в развитието му - преди появата на укрепеното селище с неговата масивна фортификация. Информацията за него е оскъдна, поради липсата на точно хронологическо разграничение между отделните компоненти на укрепителната система, предхождащи масивните каменни съоръжения. В най-достъпния североизточен край на укреплението са изследвани останки от стена, успоредна на вала, и квадратна кула (кула „Б“). Градежът им е на калова спойка, като между лицата на зидовете е насипан емплектон от чакъл. Ширината на стената е 2.20 м. Кулата не е в конструктивна връзка със стената и се издава частично пред и зад трасето ѝ (Койчева 1994, 213-214). Останките им са разкрити под основите на по-късни сгради. Според проучвателя, тези фортификационни съоръжения са съществували „паралелно с вала още при изграждането му, или за по-кратко време през периода преди изграждането на масивните крепостни съоръжения в средата на IV в.” (Койчева 1994, 214). Основание за подобно твърдение се търси и в сходната строителна техника на представените стена и кула, и подпорния зид на вала.

Мисля, че кула „Б” и синхронната ѝ стена могат да се възприемат като отделен етап от укрепяването на Габровското градище, явяващ се втори в хронологията му след изграждането на вала. Предвид установеното от проучвателя сходство в строителната техника, остава открит въпросът дали тази стена е била изградена само в най-уязвимия сектор и как се съотнася тя към вала и подпорния му зид. Към същия етап на укрепяването вероятно трябва да се отнесе и кулата (кула „А”), разкрита при югоизточния ъгъл на вала, напълно идентична по форма и строителни характеристики с кула „Б” и не е конструктивно свързана с подпорният зид на вала.

Проучвателят обвързва масовото застрояване на обекта с жилищни, стопански и култови сгради с периода след изграждането на масивната каменна крепостна стена (Койчева 1992, 42). При това положение без отговор остават въпросите за причината и времето за укрепяването му с кули „А” и „Б”. Какво наистина е наложило допълнителното му укрепяване след кратката употреба и изоставянето на землището укрепление от римските военни части през 377-378 г., при условие, че липсват данни веднага след това в него да се развива укрепено селище? Възможно обяснение е преизползването

му за известно време от населението в околността като укрепено убежище. Тази хипотеза има основания в практиката за изграждане и/или преизползване на съществуващи вече укрепления с подобна цел от местното население (Динчев 2006, 45). Укрепените убежища са със сходни характеристики по отношение на фортификацията и демонстрират сходна липса на значима архитектура в очертанията си. Такива обекти са известни и от района на Габровското градище - например този край Иглика, функционирал в края на IV - началото на V в. (Койчева 2002а, 213-221). Посочената датировка подхожда и за убежищния етап в развитието на Габровското градище.

Ясно е, че появата на постоянно обитаващо селище в обсъждания обект не е по-рано от началото на V в. Прецизирането на хронологията на първия период от съществуване на укрепеното селище тук обаче, се затруднява вследствие липсата на достатъчно данни за датиращи материали. Известна представа за времето на поява на селището дават сведенията за проучената в площта му стъкларска работилница. В нея са открити материали от първите десетилетия на V в. (Койчева 1990, 43). Според проучвателя, основите ѝ са вкопани в стерилен пласт и съвпадат като ниво с основите на останалите сгради, отнесени към първият период от функционирането на селището (Койчева 1990, 36).³ Приема се, че краят на този период е насилствен. В опожарения му пласт са открити материали от края на IV и самото начало на V в. (Койчева 1986, 154; Койчева 1992, 44), без обаче да се уточни характера на тези материали⁴.

От Габровското градище произхожда колективна находка от 13 медни монети, най-късните от които са на Теодосий II, с емисии в 425-450 г. (Владимирова-Аладжова 1997, 85-86). Укриването им най-вероятно се дължи на хунските нападения от 40-те години на V в. При това положение хронологическите граници, в които би трябвало да се постави първият период от съществуването на укрепеното селище, следва да

³ В по-ранна публикация този период е отнесен към втората половина на IV в. (Койчева 1986, 150), което още веднъж опровергава възможността за съществуването на т.нар. кастел през първата половина на IV в. В противен случай тук би следвало да се регистрира културен пласт от това време.

⁴ Липсва достатъчно информация за находките от опожарения пласт. Не е посочено и дали този пласт е регистриран в цялата площ или само в отделни сектори на Габровското градище. Поради това не изключвам възможността опожареният пласт от началото на V в. всъщност да маркира превземането и ликвидирането на укрепеното убежище. Малкото сгради с по-сигурна дата от селището са от периода след началото на V в.

са в първата половина на V в.

Според представената по-горе хронологическа периодизация на проучвателя, възобновяването на живота в селището става през втората половина на V в., но в действителност това твърдение не е подкрепено с конкретни данни. Засега няма обнародвани сведения за находки, датирани със сигурност във втората половина на V в. Находките, предоставящи актуална информация относно хронологията на последния период от съществуването на Габровското градище, са няколко монети с различно местонамиране. Сред тях е половин фолис на Юстин I, попаднал в насипа на разрушената в средата на V в. стъкларската работилница (Койчева 1990, 43). Други две монети на Анастасий I и Юс-

тиниан I са открити при проучването на християнската базилика („църква I“) в защитената площ (Милчев, Койчева 1978, 31-32). Тези находки, както и данните за новоиздигнати или възстановени укрепени селища и крепости от района към самият край на V - началото на VI в., т.е. при управлението на имп. Анастасий I и Юстин I⁵, позволяват да се допусне, че по това време е възобновен и животът в Габровското градище.

⁵ Към това време се отнася изграждането например на Зикидева (Динчев 2003, 417-418). Към това време се датира и появата на укрепените селища при Килифарево (Николова 1978, 33), Батошево (Милчев, 1986, 91), Пречиста и Крамолин (Милчев 1974, 445-446), както и активизирането на живота в Дискодуратере (Султов 1966, 42).

Цитирана литература:

- Велков 1959:** В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). София, 1959.
- Владимирова-Аладжова 1997:** Д. Владимирова-Аладжова. Варварските нашествия в провинция Долна Мизия през V в. - Нумизматика и сфрагистика, 4, 1995-1997, 81-92.
- Динчев 2003:** В. Динчев. Ранновизантийският град върху хълма Царевец, Велико Търново. - В: С. Ангелова (ред.). Сборник в памет на д-р Петър Горбанов (Studia Archaeologica, Supplementum I). София, 2003, 384-429.
- Динчев 2006:** В. Динчев. Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (В Диоцезите Thracia и Dacia). (Разкопки и проучвания, 35). София, 2006, 5-140.
- Койчева 1986:** К. Койчева. Към поселищното развитие на Долна Мизия през късната античност. - В: Поселищен живот в Тракия. Втори симпозиум. Ямбол, 1986, 149-157.
- Койчева 1990:** К. Койчева. Ранновизантийска стъкларска работилница. - Археология, 4, 1990, 36-46.
- Койчева 1992:** К. Койчева. Жилища от IV-VI в. на м. Градище край Габрово. - В: Годишник на музеите от Северна България, 18, 1992, 41-55.
- Койчева 1994:** Койчева К. Нови данни за късноримската укрепителна система. - В: Поселищен живот в древна Тракия. III Международен симпозиум Кабиле, 212-220.
- Койчева 1999:** К. Койчева. Нови данни за късноантичната укрепителна система в Стара планина, - Археология, 3-4, 1999, 77-83.
- Койчева 2002:** К. Койчева. Черква и некропол при укрепеното селище на м. Градище край Габрово. - В: Римският и късноантичният град (Международна научна конференция. Велико Търново, 26-30 юли, 2000), София, 2002, 178-183.
- Койчева 2002а:** К. Койчева. Укрепление от времето на Домината в средния Предбалкан. - В: К. Бошнаков, Д. Ботева (ред.). Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева (JUBILAEUS V), София, 2002, 213-221.
- Милчев 1974:** А. Милчев. Габрово и неговият окръг през праисторическата и античната епоха. - Годишник на Софийски Университет - Исторически факултет, 68, 371-578.
- Милчев, Койчева 1978:** А. Милчев, К. Койчева. Ранновизантийска базилика в м. Градище край Габрово. - Археология, 1978, 4, 25-33.
- Милчев 1986:** Милчев А. Археологически разкопки и проучвания в село Батошево и неговата околност, Габровски окръг. - В: Годишник на софийски университет - Исторически факултет, 76 (1983), София, 1983, 69-122.
- Николова 1978:** Разкопки на Килифаревския манастир (1974-1975). - Археология, 1978, 1, 21-35.
- Султов 1966:** Б. Султов. Археологически проучвания на Дискодуратера от 1958 до 1961 г. - В: Известия на окръжния музей Велико Търново, 3, 1966, 25-43.
- Торбатов 2004:** С. Торбатов. Терминология за фортификационните през римската и ранновизантийската епоха. - В: Р. Иванов (ред.). Археология на българските земи, 1. София, 2004, 31-48.
- Църков 2005:** И. Църков. Персонафикация на Хемус върху монети на Никополис ад Иструм. - В: Културните текстове на миналото носители, символи и идеи. София, 2005, 1, 106-111.

More on the question of the chronology of the Gabrovo gradishte (Abstract)

Mihail Hristov

The Gabrovo gradishte is located along the upper course of the Yantra River and falls within the city territory of Nicopolis ad Istrum. The site is one of the very few completely excavated Late Antique fortified settlements in the province of Moesia Inferior. According to the time framework suggested by the excavator, the settlement was created as early as the mid-fourth century AD and re-placed an earlier castellum built at the same place.

The main purpose of this paper is to offer a more precise picture of all the occupational stages of the settlement, since so far no serious arguments have been put forward as to their dating. The analysis of the archaeological evidence and its comparison with the historical sources suggest that the first occupational stage was related not to the Roman castellum but to a temporary earthen fortification built by the Roman army during its attempt to stop the Gothic advance towards the Shipka pass at the time of the Second Gothic war in the period AD 377-368. Thus the emergence of the fortified settlement cannot be dated to the

middle of the fourth century AD. There is other strong evidence, mainly related to the fortification type, that also disputes such dating. The strengthening of the earthen structure with a curtain-wall and two towers set in mud mortar that, according to the excavator, predates the fortified settlement, gives ground to suggest an intermediate stage of occupation as a fortified refuge created at the end of the fourth century AD. Shortly after that, a new fortified settlement was built on the hill that was protected by a massive curtain-wall. According to the newly offered chronology of the site, this does not happen any earlier than the first two decades of the fifth century AD. This is the beginning of the first stage of the fortified settlement that ceases with the Hunnic invasions of the AD 440s.

I would argue that the next stage of development of the fortified settlement should be dated to the end of the fifth century AD and it was related to the massive construction of fortified sites within the territory of Nicopolis ad Istrum, and its successor, the Zikideva administrative and military center near Veliko Tarnovo.

Раннохристиянски амулет от късноантичната крепост Боровец до Правец

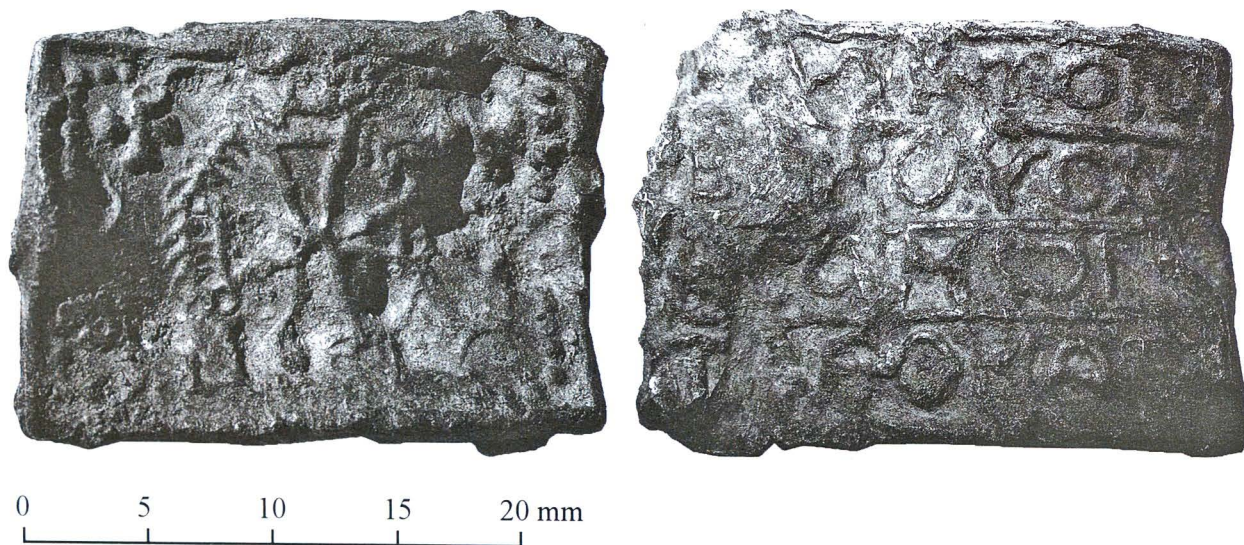
Валери Григоров

По време на археологически разкопки на късноантичната крепост Боровец до Правец през 2008 г. е открита оловна плочка-амулет (обр. 1). Предметът е намерен при разчистване на иманярски изкоп до вътрешното лице на западната крепостна стена. Той произхожда от най-горните културни пластове.

Двата археологически сезона на проучване (през 2008-2009 г.) дадоха следните стратиграфски данни за обекта. На билото на хълма, непосредствено върху скалата, се разкри жертвена клада с голямо количество тракийска керамика, характерна за предримската епоха. Най-значителни са културните пластове от римската епоха с материали от III-IV в., сред които има и много монети. През този период на възвишението е било изградено укрепление, заграждащо площ от около 4-5 дка (Григоров, Борисова, Занева 2009, 442-445). Засега не е сигурно изяснена крайната дата на използване на крепостта. Установено е, че скоро след изграж-

дането на укреплението, вероятно през втората половина на III в., силен земетръс е нанесъл сериозни повреди по стените. Това събитие е наложило да бъдат ремонтирани фортификационните съоръжения, а входът е изцяло преустроен. Най-късните материали, откривани в горните пластове, са от V-VI в. Находките обаче, са много оскъдни и свидетелстват за едно сравнително слабо човешко присъствие на хълма в руините на вече изоставената още през IV или в началото на V в. крепост.

Плочката-амулет попада стратиграфски в късната фаза на използване на крепостта - около IV-V в. Тя е с правоъгълна форма, с размери 24 x 16 x 3 мм и тежи 6,4 гр. Плочката е отлята в двустранен калъп. Качеството на отливката не е високо. Изглежда калъпът е бил износен от многократна лелярска употреба. Това е довело до нащърбване на страните и не доброто качество на изображенията. На лицевата страна, в средата на плочката, е отпечатан релефен

Обр. 1. Късноантична крепост Боровец до Правец. Оловна плочка-амулет
Fig. 1. Late Antique fortress of Borovets near Pravets. A lead amulet plaque

малтийски кръст, вписан в медальон, оформен като трънен венец. В горния ѝ ляв ъгъл е изобразен втори, по-малък кръст. В другите три ъгъла също е имало украса, която обаче е силно обезличена и неясна. По ръбовете на плочката е оформен релефен бордюр, дублиран от вътрешната страна с рамка от гранули, силно изтрети на места. На обратната страна на плочката е гравирани четириредов надпис. Текстовото поле е разчертано с успоредни релефни линии, между които са изписани гръцки букви. Те са гравирани с нисък релеф, с еднакъв размер. В лявата част на плочката буквите са силно изтрети и нечетливи. Въпреки изтриването на първите две букви, думата на първия ред може почти сигурно да се прочете като (ΦΥ)ΛΑΚΤΟΝ (амулет)¹.

Досега от българските земи, а и в чужбина са известни малък брой такива паметници. Една подобна плочка, притежание на частно лице, е публикувана от Н. Марков (Марков 2003, 51-53). Според получената информация паметникът произхожда от Северозападна България. Сравнението между двата паметника показва много общи типологични белези като форма, размери, съдържание на текста, начин на изработка, материал. По аналогичен начин, с релефни успоредни линии е разчертано текстовото поле, а от вътрешната страна на бордюра е оформена рамка от гранули. На задната страна на плочката е изписан триредов надпис на гръцки ΦΥΛΑΚ/ΤΟΝ ΑΓ/ΑΘΟΝ (амулет за щастие). За разлика от плочката от Боровец, на

лицевата страна на плочката, публикувана от Н. Марков, е изобразена сцената “Влизане на Исус в Йерусалим”.

Н. Марков определя този вид предмети като “амулет-евлогий” (Марков 2003, 51). Появата и разпространенето им обикновено се свързва със зародилото се християнско поклонническо движение през IV-V в. При завръщането по родните си места поклонници донасяли различни предмети, за които се вярвало, че имат чудотворна сила. Един от основните центрове за изработка на оловни амулети, предназначени за поклонници, трябва да се търси в самия Йерусалим, но не е изключено такива амулети да са предлагани и на други места. Приведените от Н. Марков аналогии, както и палеографските особености на буквите определят датировката на този вид предмети в IV-V в. Тази датировка напълно съответства и на данните, които имаме за новооткритата плочка от крепостта Боровец.

Използването на названието φυλακτον вместо названието “евлогия”, което се въвежда след края на IV - началото на V в., дава основание да се предположи, че плочката е изработена през IV в. Не доброто качество на отливката може да се свърже с многократното тиражиране на идентични предмети. Плочката-амулет, открита в крепостта Боровец, вероятно е била донесена като свещен предмет от поклонник, посетил Йерусалим или някое от другите свещени за християните места. Представеният паметник от Боровец е сред редките свидетелства за най-ранния период на разпространение на християнството в провинция Крайбрежна Дакия.

¹ Паметникът е предоставен на проф. К. Попконстантинов за разчитане и интерпретация на надписа.

Цитирана литература:

Григоров, Борисова, Занева 2009: В. Григоров, Т. Борисова, М. Занева. Крепостта Боровец при Правец. - В: Археологически открития и разкопки през

2008 г. София, 2009, 442-445.

Марков 2003: Н. Марков. Поклоннически амулет от IV в. - Археология, 2003, 4, 51-53.

An Early Christian amulet from the Late Antique fortress of Borovets near Pravets (Abstract)

Valeri Grigorov

A lead amulet plaque was discovered during the excavation at the Late Antique fortress of Borovets, near Pravets in 2008 (fig. 1). It was found during the clearing of a looters' trench located near to the internal face of the west curtain-wall. Its stratigraphic position puts it in the late phase of fortress occupation: around the fourth/fifth centuries AD. The plaque has a rectangular shape measuring 24 x 16 x 3 mm and it is 6.4 g in weight. It was cast in a bivalve mold. The middle of the obverse depicts a relief Maltese cross that is inscribed in a medallion in the shape of a crown of thorns. On the reverse, a four-line inscription has been engraved. Despite the erased first two letters, the word at the first

line could securely be read as (ΦΥ)ΛAKTON (amulet).

So far not many objects of such kind are known from Bulgaria and abroad. A similar, privately owned, plaque was published by N. Markov. There is a three-line Greek inscription on the reverse of the plaque, saying ΦΥΛAK/TON AΓ/AΘON (fortune amulet).

This artifact type is identified as eulogia amulet. Its appearance and distribution is usually related to the newly-developed Christian pilgrim movement in the fourth/fifth century AD. The Borovets piece is one of the few that provide evidence for the earliest period of the spread of Christianity in the province of Dacia ripensis.

Трајче Нацев. Доцноантичниот град Баргала. ШТИП 2008, 256 с.

Рецензираната монография представлява магистърска теза, защитена през 2005 г. в Скопие, Република Македонија. В нея са събрани, изследвани и обобщени в цялост материалите от досегашните археологически проучвания на късноантичният град Баргала, чието местоположение е установено от проф. Иван Венедиков през 1948 г. Първите археологически разкопки в Баргала са проведени от 1966 до 1976 г. под ръководството на акад. Блага Алексова и проф. Сирил Манго. Тогава са разкрити три обекта-епископска базилика, епископска резиденция и чешма с цистерна. Освен обобщение на данните за тях, в монографията са обнародвани резултатите от 20-годишните теренни проучвания в Баргала на автора-Трајче Нацев. В научно обръщение са въведени още няколко нови обекта-подземен водопровод, част от уличната система, част от канализационната система, Голяма и Малка баня, вход към Епископията, заедно с т. нар. Малък форум. Представено е развитието и настъпилите промени в градоустройството и характера на късноантичният град, възникнал през IV в. на границата на провинциите Втора Македонија и Въртешна Дакия.

Монографията се състои от въведение, осем глави, библиография, 12 плана, 4 чертежа и 3 карти.

Във въведението авторът обяснява подбудите, накарали го да създаде този труд, както и необходимостта да се анализират всички данни от досегашното археологическо проучване на Баргала.

Глава първа (с. 17-30) включва пет раздела, в които са представени географска и геологическа характеристика на обекта, история на археологическите проучвания, икономиката и основните дейности, обуславящи тривековното съществуване на града, както и епиграфските и историческите извори за него.

Във втора глава, съдържаща три раздела (с. 31-39), са разгледани административните реформи от края на III до края на VI в., довели до реорганизация на балканските провинции на Римската империя. Проследена е и границата между късноантичните провинции Въртешна (Средиземна) Дакия и Втора Македонија.

Глава трета (с. 40-62) е посветена на фортификацията на Баргала. Състои се от шест раздела. Особено внимание авторът отделя на северозападния крепостен зид с неговите фортификационни елементи (куртина, кули, порти, стълби).

Предмет на анализ в четвърта глава (с. 63-112)

е инфраструктурата на античния град. Цялостно са разгледани всички открити досега обекти. Авторът отбелязва, че доскоро не са били известни части от уличната система на кастела и представя новооткритата улица-интервалум, между северозападната крепостна стена и Голямата и Малката баня. Улицата е оформена с настилка от плочи и канализационна система под тях. Разгледана е водоснабдителната и канализационната система на късноантичния град, с канализационен възел, съставен от три канала. В частта "Архитектура" авторът детайлно представя комплекса на Епископията и площада пред епископската базилика, самата епископска базилика с нейните строителни периоди и принадлежащия ѝ баптистериум. Установени са три строителни периода: от IV в.; обновяване и доизграждане през V в.; и разширение на презвитериума през VI в. Проследени са фазите на изграждане на епископската резиденция и на т. нар. Водна цистерна. Детайлно са описани и проучени строителните техники и архитектурните елементи от новооткритият обект Голямата баня, както и тези от Малката баня. Накрая са проследени и обектите извън крепостните стени-базиликата *extra muros*, известна от по-ранното проучване на града, и новооткритата късноантична засводена гробница. За пръв път те са представени тук в цялост, като архитектурно и културно единение на строителството извън градските стени с останалите архитектурни структури на късноантичния град.

Пета глава (с. 113-127) е посветена на съществуването на Баргала през Средновековието. Представени са резултатите от проучването на т. нар. Малка църква (еднокорабна, с нартекс), открита през 1975 г. в близост до южния зид на Епископската базилика. По-късно, през 1997 г., от автора са установени няколко строителни периода в нейното развитие. Ранносредновековните конструкции в пределите на Епископията (помещения, пещ и др.) са свързани с развитието на средновековното селище в края на VII-началото на VIII в. Църквата „Св. Георги“ от края на IX-X в. и средновековният славянски некропол са единствените обекти, които показват живот през средновековната епоха върху пространството на някогашния епископски център Баргала. Откритите три живописни слоя върху част от стените на църквата „Св. Георги“ указват за последователни изписвания в периода между XII и XIV в.

Глава шеста (с. 128-140) съдържа обобщителни бележки за развитието на отбранителната система и градската инфраструктура на Баргала през късната античност и Средновековието.

Шеста глава е повторена в номерацията (с. 141-149), като вторият раздел с този номер представлява

резюме на английски език.

Глава седма (с. 151-208) представя в каталог и чертежи откритите в хода на проучванията архитектурни елементи и детайли. Описани са всички налични архитектурно-пластични детайли, с техните инвентарни номера, но никъде в текста не е посочено на кой точно обект принадлежат.

В осма глава (с. 209-225) са обнародвани движимите археологически паметници от Баргала (раннохристиянска дървена пластика, накити, оръдия на труда, керамични съдове, монети). Каталогът включва описание, снимка и датировка на предметите (но не на всички!), като отново не е пояснено от кой обект произхожда всеки от тях.

Създадена като кастел близо до р. Брегалница във времето на Константин I и Лициний в началото на IV в., във втората половина на IV в. Баргала вече се превръща в граждански християнски град и като такъв продължава съществуването си до края на VI в., когато е разрушена от прииждащите славянски племена. С представените най-нови резултати от проучването на Баргала се установява развитието на града и неговата територия като част от басейна на р. Брегалница и в частност-като средище отначало на Баргалската, а впоследствие на Брегалнишката епископия през късната античност. В труда си авторът проучва недвижимите паметници на Баргала и

каталогизира целия открит подемен археологически материал, като свързва проблемите на късноантичната археология на Източна Македония и представя в широк план съществуването и връзките на този късноантичен и раннохристиянски център. След локализирането на града през 1948 г. и неговото първично проучване през 60-те и 70-те години на XX в., тук вече се представя системното проучване на града от 1994 г. до днес. Трудът съдържа ново и цялостно проучване на късноантичния град Баргала, чието съществуване (макар и фрагментарно) се открива и в средновековния период. Заедно с изводите, направени по отношение на датировката и функциите на откритите по-рано и по време на собствените му изследвания обекти в града, авторът установява по безспорен начин и предатира в рамките на VIII в. сградата при южната стена на епископската базилика, обяснявана досега като консигнаториум.

Трайче Нацев критично изследва и анализира резултатите от дългогодишните археологически проучвания, надгражда вече установените факти, поставя въпросите за съществуването и ролята на късноантичния и раннохристиянски епископски център. Всички изнесени от него факти и твърдения са подкрепени с археологически и изворови материали и доказват значението и водещата роля на Баргала в развитието на Брегалнишкия регион.

Светла Петрова

Изложба “Аз писах. Българска кирилска епиграфика” в Националния археологически музей

От 15 май до 30 септември 2010 г. в залите на Националния археологически музей може да бъде посетена изложбата “Аз писах. Българска кирилска епиграфика”. Тя е посветена и беше открита по повод на ежегодното издание на общоевропейската инициатива “Нощ на музеите”.

Изложбата си е поставила амбициозна цел - за пръв път след повече от четиридесет години да бъдат събрани и изложени пред широката публика най-важните кирилски надписи от периода IX-XVII в., свидетелстващи за нивото на разпространение на грамотността през периода, за важни събития от историята на държавата, за въстанията, бита и всекидневието на хората и така не само да се представи българската кирилска епиграфика в нейното многообразие, пълнокръвие и пълнотата, но и да се популяризират резултатите и постиженията от десетилетия научни изследвания. Могат да бъдат видени както отдавна вече известни паметници, които са станали популярни в цял свят като символи на средновековна България, така и по-малко известни надписи с изключителна историческа стойност.

По своя характер изложбата е национална, тъй като гръбнакът ѝ се състои от паметници от Националния археологически музей, със свои експонати участват също Националният исторически музей, както и регионалните исторически музеи във Варна, Перник, Силистра и Шумен, Археологическият музей във Велики Преслав и Националният историко-археологически резерват Плиска.

Включените паметници са разнообразни - основата съставляват надписите върху камък, допълнени с информация, извлечена от надписи върху накити, строителна и битова керамика, монети и печати, икони, ръкописни книги и обковите им, църковна утвар, керамични плочки с литургични текстове, свещеническо облекло, пособия за писане, разнообразен снимков материал и множество информационни табла, тъй като изложбата е със специален фокус към една от групите посетители - учениците от горния курс на обучение на общообразователните и специализирани училища като част от програмата на музея за работа с подрастващите.

Поради големия брой експонати изложбата е ситуирана в централната зала на музея, галерията на втория етаж и в залата за временни изложби.

В централната зала са изложени два от най-важните кирилски надписи от времето на Първата българска държава - надписът, поставен от цар Самуил в памет на родителите му от 992-993 г. и строителният надпис на цар Иван Владислав от 1015-1016 г., в чиито текстове българската духовност е докоснала вечността.

С оглед на най-пълното представяне на книжовната традиция в българските земи изложбата в галерията на втория етаж започва с витрина и табло, посветени на руническото писмо, което е част от културата на средновековната България до края на XI в. Сред експонатите в нея се откроява най-ранният паметник - златният пръстен с руна от Видин (VIII-IX в.) и оставащата енигматична бронзовата седемлъчна розета с петнадесет рунни знаци от Плиска (IX в.).

Следват витрина с издания по проблемите на кирилската епиграфика и информационни табла, запознаващи посетителя със същността на епиграфиката като историко-филологическа дисциплина, обхваща и периодизацията на българската епиграфика, създаването на славянската писменост, значението на глаголицата и кирилицата за развитието на книжовността в България и приноса на страната ни в световната духовна съкровищница.

Паметниците с кирилски надписи са групирани в три отдела - книжовни центрове, власт и църква в средновековната българска държава и всекидневие и въстания, представени в деветнадесет витрини и над двадесет информационни табла.

Витрините, обемащи надписите, произхождащи от най-големите книжовни центрове - манастира “Света Богородица” край Равна (Провадийско), манастири край Плиска, Преслав и от средновековния град Червен, са разположени в галерията на музея, където хармонират със стенописите от различни области на страната. Експонатите в първата витрина дават информация за термините, използвани за обозначаване на йерархията на книжовниците - книгописец (писар, преписвач на книги), доброписец (калиграф), граматик (наставник и учител, ръководител на скрипторий), философ (изкусен писател, преводач и богослов). В надпис от Невша, Варненско от края на XIII - началото на XIV в., който беше избран и за символ на изложбата, с гордост се казва “Аз Хинат граматик + като се научих да пиша”. Пролитава непресторената му гордост от придобитата възможност да общува с бога и по този начин - способност, която не е присъща на мнозинството през периода.

В отделна витрина са групирани паметниците от книжовния център край Равна. Те са изписани на глаголица, кирилица, гръцки и латински езици и показват нивото на грамотност и култура на монасите и развитието на духовните средища през IX-X в.

Най-многобройни са надписите във втория дял на изложбата, онадсловен “Власт и църква в средновековната българска държава”. Преобладават официалните надписи, тъй като те са паметниците, които са свързани с изявите на държавността и църковната власт. По своя характер и предназначение тези надписи са разнообразни - за строителство на църкви и манастири, ктиторски - дарителски надписи, надписи с летописе-

ни елементи, епитафии, надписи върху печати, монети и пр. В официалните надписи добре се проследява развитието на титулатурата на владетеля и нейното усложняване. В надгробния надпис на Мостич (X в.) Симеон и Петър са обозначени само като царе, а в строителния надпис от Битоля (1015-1016 г.) за първи път се появява титулатурата “самодържец български”. Следвайки традицията от първите български владетели, се посочва родословието и наследствеността на царската власт. Тази традиция по-късно се проследява и в надписите на владетелите на Второто българско царство. Именно тогава развитието на царската титулатура достига пълния си апогей при цар Иван Александър. Редом с царските ктиторски надписи от Велико Търново и Червен са представени и монети на Тодор Светослав (1300-1321), Иван Александър (1331-1371) и Иван Срацимир (1356-1396), златен печат на Константин Асен (1257-1277) и печат на Георги Синкел (X в.), копие от страница от Асеманиевото евангелие, изписана на глаголица от X в. и миниатюра от Добрейшевото евангелие от XIII в. Сред надписите от Второто българско царство се откроява надписът на цар Иван Шишман от Шуменската крепост от 1393 г. - последните години от съществуването на самостоятелната българска държава. Златните пръстени на аристократите Витомир и Ходор, мечоносеца Тагчи, епикерния Петър допълват картината на видовете кирилски надписи, свидетелстващи за развитието на средновековната българска държава. Надгробният надпис на Тудора, намерен недалеч от Златната църква в Преслав, не само разкрива високото ѝ обществено положение, но е и единственият, който ни дава сведения за традиция, идваща от античността, според която границите на некрополите са били фиксирани и юридически защитени.

Надписите, които се отнасят до висшата църковна власт, са относително малобройни, но предоставят интересни данни за дейността на патриаршеската институция и отношенията с върховната власт. Титулатурата на българския патриарх обикновено повтаря или се доближава до тази на владетеля. Така, в ктиторския надпис от манастира в Батошево, Севлиево (1246-1256 г.) патриархът е по божията воля на “всички българи”. Друг надпис, отразяващ много съществен момент от църковната ни история, зараждането на богомилството и борбата срещу него, е надписът от Гиген, Плевенско (от времето на цар Петър), в който те като отстъпници от правата вяра са заплашени с проклятие от бога, а тези, които следват правата вяра ги очаква божията милост.

В изложбата са представени и рисунки и каменен модел на сграда, за който се приема, че е модел на църква № 5 от средновековния град Червен, направен преди строителството ѝ. Над входа на модела е врязан надпис, който не се поддава на разчитане. Разполагането му над входа на църквата обаче съответства на традицията там да се изписват ктиторските надписи, което показва, че моделът може да бъде определен като реплика на реално съществуваща сграда.

В отделна витрина са изложени и обковен кръст от богослужебна книга, Четроевангелието от Енина,

Казанлъшко, XIV в., фрагменти от керамични иконки, надпис-графит върху мощехраителница, графит с реда на вечерните литургии и керамични плочки с литургични текстове от Преслав, налакътник с везено писмо от XVI в. и миниатюра от Добрейшевото евангелие, разкриващи многообразието на надписите, свързани с историята и функционирането на църквата през средните векове.

В раздела “Всекидневие и възравания” са обособени няколко теми. Амулетите съчетават в себе си както средновековната представа за магическите свойства на метала олово, така и представата за божествения произход на писмото, а от там следва, че и изписването дори само на една само буква има магически смисъл, което обяснява съществуването на амулетите с кирилски надписи.

Абецедарите много често са сред епиграфския материал, намиран в книжовните средища-манастирите. Приема се, че те са създадени като упражнения в писане, но и при тях има отъждествяване на буквата (писмото) и молитвата и търсене на общение с бога.

Подвъзглавията (керамични плочи, поставяни под главата на починалия, предимно в монашески погребения през XIII и XIV в. и имащи функцията на погребални икони) най-пълно отразяват божествения произход на писмото. Става въпрос за усложняване на символичните функции на подвъзглавието, като му се придава мистичен характер, символизиращо вярата и олицетворяващо божия образ. Текстът отразява и представите за задгробния живот, възкресението и страшния съд и символичното единение с бога, безсмъртието на душата и победата над смъртта.

Надписите за притежание обикновено са много кратки и могат да се състоят дори само от началната буква на името на притежателя. В изложбата са включени няколко съда с такива надписи и един прешлен, върху който е изписано името на притежателката му - Лола - едно от малкото женски имена, регистрирани през периода. Имена на притежатели, изписани на кирилица, се четат и редом с пожелателни надписи на латински език върху сребърни чаши от XIV в. или в надписи изцяло на кирилица върху сребърна лъжица от същия период. Сред най-интересните паметници в този раздел е и надписът - гатанка от Велико Търново - “Мене ме роди баща ми. Аз родих жена си, а жена ми роди децата ми, а децата ми родиха потомството ми”. Текстът е съставен по аналогия с началните редове на евангелието на Марк. Целта на пишещия е асоциативното запознаване със светите текстове, а за учените най-ценна е информацията за средновековните разбиращения за приемственост, род и родствени отношения.

Рисунките много често придружават или в редки случаи са елемент от надписа през средновековието. Те са друг, образен начин наред с писмените знаци, за да достигнат посланията на смъртните до бога. Рисунката не е самоцел или декоративен елемент, а молитва, изказана с други средства, при която чрез познати земни неща се търси връзка с невидимото, а оттам и връзката със спасението на душата. Чрез символиката

на рисунките духовните ценности стават по-лесни за разбиране и достъпни за всички, което ги превръща в универсален език. Най-разпространените изображения са заети основно от природата (елени и пауни, които са и християнски символи) и им се придава мистичен характер. Сред тези експонати се откроява дъното на съд с двустранна рисунка (човешко лице, вероятно автопортрет и изображение на Св. Св. Константин и Елена) от Шумен.

Значението на българската епиграфика за изучаването на историята и културата през средните векове е посочвано нееднократно. В редица случаи надпи-

сите са единствените писмени свидетелства за важни исторически събития или личности, за строеж на манастири, за средновековната просопография, за разширяването на знанията ни за всекидневието на човека и неговата битност. В други случаи те сполучливо допълват познатите ни извори, като внасят допълнителна информация към известното от археологически записи. Изложбата "Аз писах. Българска кирилска епиграфика" е замислена и осъществена като първа стъпка към оповестяване на богатата информация, съдържаща се в кирилските надписи на широката публика.

Красимира Карадимитрова

Научни публикации на специалисти- те от Националния археологически ин- ститут и музей - БАН през 2009 г.

D. Agre. Discovery of an Ancient Chariot. - *Aktuel Arkeoloji*, 11, 2009, 52-61.

D. Agre. Royal grave from the mid - 4th century B.C. from a tumulus near the village of Malomirovo - Zlatinitsa, Yambol region. - In: *Thracian Treasures from Bulgaria*. Sofia, 2009, 132-137.

D. Agre. Hellenistic Gold Plate with Inscription from a Tumlar Grave near Sinemorets, Tsarevo Region. - *Archaeologia Bulgarica*, 2009, 2, 21-27.

Y. Aslanis, Y. Boyadziev. Die Frühbronzezeitliche Befestigung in Yunatsite. - *Cultura și civilizație la Dunărea de Jos*, 24, 2008, 93-98.

K. Bacvarov. Ursprünge und Entwicklung früher Gefäßbestattungen in Südosteuropa. - In: J. Apakidze, B. Govedarica, B. Hänsel (Hrsg.). *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit [5000 - 500 v.Chr.]. Kommunikationsebenen zwischen Kaukasus und Karpaten. Internationale Fachtagung von Humboldtianern für Humboldtianer im Humboldt - Kolleg in Tiflis/Georgien [17 - 20. Mai 2007]*. Rahden, 2009, 51-59.

K. Bacvarov. The spotted 'goddesses': Tracing back a Neolithic puzzle. - In: И. Гацов (ред.). *Saxa Loquuntur*. Сборник в чест на 65 - годишнината на Николай Сираков. София, 2009, 223-227.

Y. Boyadziev. Early Neolithic Burials in Bulgaria. - *Archaeologia Bulgarica*, 2009, 1, 1-31.

Y. Boyadziev, K. Boyadziev. Ethnocultural processes in Southern Dobrogea during the Vth millennium B.C. - *Cultura și civilizație la Dunărea de Jos*, 24, 2008, 23-33.

A. Bozkova. Rotroff, Hellenistic Pottery: The Plain Wares (review). - *American Journal of Archaeology*, 113, 2009, 1, 142-143.

A. Bozkova, K. Nikov. La céramique monochrome en Thrace et ses prototypes anatoliens. Problèmes de chronologie. - *Il Mar Nero*, 6, 2004/2006 (P. Dupont, V. Lungu. Actes du colloque international "Les productions céramiques du Pont - Euxin à l'époque grecque", Bucarest, 18 - 23 Septembre 2004), 47-55.

M. Daskalov, S. Goryanova. Early Christian Architectural Complex in Sofia. - *Нийш и Византија*, 7, 2008, 151-162.

L. Domaradzka, V. Taneva, A. Gotzev. Pistiros - Greek Emporion in inland Thrace. Twenty years of investigations. - In: *Acts of the International Symposium "Greeks and Thracians along the coast and in Hinterland of Thrace before and after the Great Colonization"*, Thassos, 26-27 September 2008. Thassos, 2009, 161-175.

I. Gatsov. Prehistoric Chipped Stone Assemblages from Eastern Thrace and the South Marmara Region 7th-5th mill. B.C. (*British Archaeological Reports, International Series 1904*). Oxford, 2009.

I. Gatsov, G. Ganetsovski, P. Zidarov. Neolithic and chalcolithic settlements: new archaeometrical investigations. - *Advances in Bulgarian Science*, 1, 2009, 16-21.

A. Guadelli, J. - L. Guadelli, N. Sirakov. Les fouilles à Redaka II: Conclusions et perspectives. - In: J. - L. Guadelli, N. Sirakov (eds). *Rapport annuel 2009 du Projet de recherche conjoint LEA "BINEK" soumis au MAE et Univ. Bordeaux I*. 2009, 97-98.

M. Gurova. Outillages lithiques préhistoriques de la Bulgarie et le problème de 'fossiles directeurs'. - In: G. Kourtesi - Philippakis (éd.). *La préhistoire du Sud - Est Européen: traditions et innovations (Etudes balkaniques, 15)*. Paris, 2008, 161-175.

M. Gurova, C. Bonsall. 'Balkan flint' in south - eastern European prehistory: chronological, cultural and social perspectives. - *The European Archaeologist*, 32, 2009 - 2010, 30.

R. Ivanov, W. Eck. C. Iulius Victor, senatorische Legat von Moesia Inferior unter Valerianus und Gallienus und das Kastell Sostra - Siosta. - *Zeitschrift für Papirologie und Epigraphie*, 170, 2009, 191-200.

S. Ivanova. Excavation de la cave Kozarnika, sondage IV, année 2009. - *Projet de recherche conjoint "Les plus anciennes manifestation de la présence humaine dans les Balkans"*. Mission Préhistorique Française en Bulgarie du Nord (MAE). Coopération Scientifique et Technique ABS (Bulgarie)/IPGQ (Univ. Bx I). Convention d'échanges ABS (Bulgarie)/CNRS (France), 2009.

I. Jordanov. The Lead Seals of *epi tou maglaviou* from Bulgaria. - *Античная древность и средние века*, 39,

2009, 171-82.

I. Jordanov. Seals of the Doukas Family from the territory of Modern Bulgaria. - In: Captain and Scholar. Papers in memory of Demetrios I. Polemis. Andros, 2009, 151-183.

I. Jordanov. Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria, 3/1 - 2. Sofia, 2009.

M. Klasnakov, T. Stefanova. About the Bronze Age Pottery Found during the Dredging of the Sozopol West Black Sea Harbour in 1927. - *Archaeologia Bulgarica*, 2009, 2, 1-9.

M. Kovacheva, Y. Boyadziev, M. Kostadinova - Avramova, N. Jordanova, F. Donadini. Updated archeomagnetic data set of the past eight millennia from the Sofia laboratory, Bulgaria. - *Geochemistry, Geophysics, Geosystems. An electronic Journal of the Earth Sciences*, 10, 2009, 5, 1-6.

I. Kuleff, M. Tonkova, T. Stoyanov. Chemical Composition of Gold. Breast Plates from Ancient Thrace (5th - 4th C BC). - *Archaeologia Bulgarica*, 2009, [книжка?], 11-20.

V. Nikolov. On the Semantics of the Neolithic Altars. - In: J. Marler, M. R. Dexter (eds.). *Signs of Civilization. Neolithic Symbol System of Southeast Europe*. Novi Sad - Sebastopol, 2009, 141-144.

L. Ninov. Animals from the archaeological complex nearby Koprivlen village, Goce Delchev region (Part I). - *Интердисциплинарни изследвания*, 20 - 21, София, 2009, 166-170.

N. Ovcharov, V. Fol, R. Gavrilova, B. Gavrilov. Bulgaria. History retold in brief. Sofia, 2009.

K. Panayotova. The Necropolis of Apollonia Pontica in Kalfata/Budjaka Locality. - In: *Apolonia Pontica 2007*. Gent, 2008, 5-28.

H. Preshlenov. Städtebau, Machthaber und soziale Organisation an der bulgarischen Schwarzmeerküste (VI - I Jh. v. Chr.). - In: G. Vottero (ed.). *Le grec du monde colonial antique. I. Le N. et N. - O. de la Mer Noire. Actes de la Table Ronde de Nancy*, 28 - 29 septembre 2007. A.D.R.A. - Nancy, 2009, 157-173.

B. Ranguelov, V. Nikolov. The most ancient salt production factory in Europe and the oldest seismic event documented to the region of Provadia. - In: 5th Congress of Balkan Geophysical Society. Geophysics at the Cross - Roads. International Conference and Technical Exhibition - Belgrade, Serbia, 10 - 16 May 2009. Belgrade, 2009, № 6491.

B. Ranguelov, V. Nikolov. Geodesy methods - support to archaeoseismology in Bulgaria. - In: *Modern technologies, education and professional practice in geodesy and related fields (19th international symposium)*. Sofia, 2009, 17-26.

N. Sirakov. Kozarnika. Les Industries lithiques. Introduction. - In: J. - L. Guadelli, N. Sirakov. (eds). *Rapport anuel 2009 du Projet de recherche conjoint LEA "BINEK" soumis au MAE et Univ. Bordeaux I*, 2009, 45-48.

N. Sirakov. La grotte Redaka II. Les industries lithiques. - In: J. - L. Guadelli, N. Sirakov. (eds). *Rapport anuel 2009 du Projet de recherche conjoint LEA "BINEK" soumis au MAE et Univ. Bordeaux I*, 2009, 89-96.

N. Sirakov, S. Sirakova, S. Ivanova, S. Taneva, I.

Dimitrova, A. Hodkievitch, A. Guadelli. Kozarnika. Les Industries lithiques. - In: J. - L. Guadelli, N. Sirakov. (eds). *Rapport anuel 2009 du Projet de recherche conjoint LEA "BINEK" soumis au MAE et Univ. Bordeaux I*, 2009, 49-65.

S. Sirakova. Middle Palaeolithic leaf points from Bulgaria. - In: И. Гацов (ред.). *Saxa Loquuntur. Сборник в чест на 65 - годишнината на Николай Сираков*. София, 2009, 119-141.

S. Sirakova, R. Zlateva. Eneolithic and Early Bronze Age Chipped Stone assemblages from the settlement Tell Ezero, South Bulgaria. - In: И. Гацов (ред.). *Saxa Loquuntur. Сборник в чест на 65 - годишнината на Николай Сираков*. София, 2009, 273-293.

L. Vagalinski. Barbarian Presence at Colonia Flavia Pacis Deultensium (SE BG). - In: B. Niezabitowska - Wiśniewska, M. Juścinski, P. Łuczkiwicz, S. Sadowski, (eds.). *THE TURBULENT EPOCH. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period. Vol. I (Monumenta Studia Gothica, V.)*. Lublin, 2008, 345-353.

Д. Агре. Аварийно - спасителни разкопки на две могили в землището на с. Бродилово, Царевска община. - В: *Археологически открития и разкопки през 2008 г.* София, 2009, 276-279.

Д. Агре. "Празните" могили в Странджа. - *Астeya*, 3, 2009, 18-29.

Д. Агре. Нестинарството в Странджа. - *Астeya*, 2, 2009, 28-40.

Д. Агре. Сондажни археологически проучвания на обект № 27 по трасето на автомагистрала Тракия. - В: *Археологически открития и разкопки през 2008 г.* София, 2009, 149-152.

Д. Агре. Археологически разкопки на укрепен дом в м. "Голата нива", край с. Синеморец, Община Царево. - В: *Археологически открития и разкопки през 2008 г.* София, 2008, 212-215.

Д. Агре. Археологически разкопки на могила в землището на с. Борисово, Община Елхово. - В: *Археологически открития и разкопки през 2008 г.* София, 2009, 279-282.

Ж. Аладжов. Рисунките - графити от карнобатската крепост и тяхната връзка с историческите събития. - *Приноси към българската археология*, 6, 2009, 86 - 92.

Ж. Аладжов. Кой е верният план на вътрешния град на велики Преслав? - В: Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (ред). *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova*, 1. София, 2009, 159-162.

Ж. Аладжов. Златен пръстен от крепостта Маркели край Карнобат. - В: Евриса. *In Honorem Ludmilae Doncheva - Petkova*. София, 2009, 453-456.

Ж. Аладжов. Още данни за живота и кариерата на един висш византийски сановник. - В: *Проблеми и предизвикателства на археологическите и културно - историческите проучвания*. Пловдив, 2009, 188-194.

А. Аладжов, В. Григоров. Коланни апликации и найкрайници от обект в реперен квадрат В - 11 във Вътрешния град на Плиска. - В: Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (ред). *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova*, 1. София, 2009, 185-190.

С. Александров. Украшения за коса от злато и сребро

през бронзовата епоха в Северна България. - Археология, 2009, 1 - 2, 7-20.

С. Александров. Златна торква от Нова от фонда на НАИМ - БАН - В: Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (ред.). Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova, 1. София, 2009, 15-19.

С. Александров, Д. Александрова. Два нови съда от късната бронзова епоха от територията на Augustae. - Известия на Националния исторически музей, 20, 2009, 22-25.

Й. Алексиев. Трапезица в градоустройствената структура на столичния Търнов. - Приноси към българската археология, 6, 2009, 107-118.

Й. Алексиев. Църквата "Св. 40 мъченици" в историческата памет на българския народ. - В: Библиотеки - четене - комуникации (посветени на 100 години от обявяването на независимостта). Велико Търново, 2009, 255-264.

Т. Балабанов, К. Стоева, П. Славов. АР "Велики Преслав". Разкопки в дворцовия център. - В: Археологически открития и разкопки през 2008. София, 2009, 581-585.

Т. Балабанов, П. Славов. Разкопки на обект "Атрактивен туристически център" до гр. Велики Преслав. - В: Археологически открития и разкопки през 2008. София, 2009, 602-603.

А. Божкова. Търговията с амфори в долното течение на Дунав през елинистическата епоха (обща наблюдения). - В: Светът на гетите (Известия на Регионален исторически музей Русе, 12). Русе, 2009, 28-35.

А. Божкова. Международна конференция, посветена на сивата керамика в Понтийския регион. - Археология, 2009, 1 - 4, 2008, 192-193.

С. Бонев, Р. Георгиева. АР "Велики Преслав". Разкопки в югозападната част на Дворцовия център. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 591-593.

С. Бонев, С. Дончева. Старобългарски център за производство на металопластика при с. Новосел, Шуменско. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 685-687.

С. Бонев, С. Дончева. Центърът за производство на художествен метал при Новосел, Шуменско - общ вид, влияния и комуникации. - В: Пътванията в Средновековна България. Велико Търново, 2009, 382-389.

Я. Бояджиев. Украшения за уста от късния халколит (V хил. пр. Хр.). - В: И. Гацов (ред.). Saxa Loquuntur. Сборник в чест на 65 - годишнината на Николай Сираков. София, 2009, 263-271.

Я. Бояджиев, Й. Асланис, С. Терзийска - Игнатова. Нови данни за ранния халколит в района на селищна могила Юнаците. - Известия на регионален исторически музей Благоевград, 5, 2009, 105-111.

Я. Бояджиев, Й. Асланис, С. Терзийска - Игнатова, В. Мацанова. Селищна могила Юнаците - проучвания през 2008 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 103-106.

К. Бычваров. Погребая в сосуде: происхождение раннего погребения в урне в Юго - Восточной Европе. - Stratum plus, 2, 2005 - 2009, 315-324.

Л. Вагалински. Епиграфски данни за организатори на гладиаторски игри в римска Тракия. - В: Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (ред.). LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova, 1. София, 2009, 33-44.

Л. Вагалински. КРЪВ И ЗРЕЛИЩА. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и римска Тракия. София, 2009.

М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, П. Димитров, М. Манолова - Войкова. АР "Велики Преслав". Дворцов комплекс - Владетелска църква. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 578-581.

И. Гацов (ред.). Saxa loquuntur. Сборник в чест на 65 - годишнината на Николай Сираков. София, 2009.

И. Гацов, П. Неделчева. Колективни находки от халколитно селище Пиетреле, окръг Гюргево, Румъния. - В: И. Гацов (ред.). Saxa Loquuntur. Сборник в чест на 65 - годишнината на Николай Сираков. София, 2009, 323-327.

Е. Генчева. Римският ажурен колан от България. - Археология, 2009, 3-4, 11-27.

П. Георгиев. Късносредновековно свидетелство за ранносредновековна Плиска (из нематериалното наследство на старата столица). - В: Приноси към българската археология, 6, 2009, 52-66.

П. Георгиев. Двойно печатче с гръцки надпис от околностите на Плиска. - Археология, 2009, 1 - 2, 120-124.

П. Георгиев. Хинтерландът на Абоба - Плиска: пътни комуникации, селища и военни средища. - В: В. Григоров, М. Даскалов, Е. Коматарова - Бабинова (ред.). Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae - Petkovae. София, 2009, 333-353.

П. Георгиев. За произхода на северите. - В: България, земя на блажени... In memoriam prof. Iordani Andreev. Велико Търново, 2009, 155-180.

П. Георгиев. Главният път Византия - България до края на VIII век. - В: Пътванията в средновековна България. Велико Търново, 2009, 84-103.

П. Георгиев, Р. Василев. НИАР Плиска. Ранно (дървено) укрепление във Вътрешния град. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София 2009, 541-543.

П. Георгиев, Р. Василев. НИАР "Плиска". Ранно (дървено) укрепление във Вътрешния град на Плиска. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 541-543.

П. Георгиев, Я. Димитров, С. Иванов, Р. Василев. НИАР „Плиска“. Аварийно-спасителни разкопки на строежа на „База на НАИМ“. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 566-570.

Д. Гергова. Българо - полски теренни археологически проучвания в Благоевградска област 1978 - 1982 г. - Известия на Регионален исторически музей Благоевград, 5, 2009 (Международна археологическа конференция „Издирване на недвижими археологически паметници - постижения и перспективи“, Благоевград 8 - 10.10.2007), 13-22.

Д. Гергова, Т. Кънчева - Русева, Генев, Х. Камуро, Т. Секине. Българо - японски проучвания на селищната могила при с. Дядово, Новозагорско. - В: Археологи-

чески открития и разкопки през 2008 г. София 2009, 123-127.

Д. Гергова, Я. Иванов. Сондажни археологически проучвания по трасите на АМ Тракия, обект № 36 от км 323-700 до 324 - 100, ЛОТ 4, с. Драганци, община Карнобат. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София 2009, 171-173

Д. Гергова, Я. Иванов. Спасителни археологически разкопки в УПИ-V 563, кн. 7 по плана на град Ахтопол. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София 2009, 222-224.

Д. Гергова, Я. Иванов, М. Кузманов. ИАР „Сборяново“ 2008. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София 2009, 234-237.

С. Горянова. Ранновизантийска и средновековна крепост Проват/Овеч. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 633-636.

С. Горянова. Християнската култура в средновековна България (материали от Национална научна конференция, Шумен, 2 - 4 май 2007 г. по случай 1100 години от смъртта на св. Княз Борис - Михаил (ок. 835 - 907 г.), ред. П. Георгиев. В. Търново, 2008, 447 стр. - Археология, 2009, 1 - 2, 137-140.

С. Горянова. Мостовото съоръжение в крепостта Проват/Овеч. - В: Пътуване в средновековна България. Велико Търново, 2009, 230-239.

А. Гоцев. Археологически проучвания в Емпорион Пистирос през 2008 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009 г.

А. Гоцев, Д. Генов, К. Велков. Спасителни археологически проучвания на обект от I хил. пр. н. в землището на с. Стоил войвода, община Нова Загора. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София 2009 г.

В. Григоров, А. Аладжов. Новооткрити печати от Плиска. - В: В. Григоров, М. Даскалов, Е. Коматарова - Балинова (ред.). Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae - Petkovae. София, 2009, 147-155.

В. Григоров, А. Аладжов. НИАР „Плиска“. Проучвания в реперен квадарт В - 11 във Вътрешния град. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 563-566.

В. Григоров, Г. Абдулов. Крепостта Красен при Панагюрище. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 666-668.

В. Григоров, Т. Борисова, М. Занева. Крепостта Боровец при Правец. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 442-445.

А. Гуадели, И. Крумов, Н. Сираков, Ж. - Л. Гуадели, К. Ферие. Сондажно проучване в пещера Редака II: антропични следи от средния и късния палеолит в контекста на леговица на плейстоценски хищници. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 32-36.

М. Гюрова. Кремъчният фактор в неолитизационния дебат. - В: Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (ред.). LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova, 1. София, 2009, 1-14.

Б. Гяурова. Търговия и обмен през бронзовата епоха в българските земи. Преглед на проучванията и теоре-

тичните основи. - В: И. Гацов (ред.). Saxa Loquuntur. Сборник в чест на 65 - годишнината на Николай Сираков. София, 2009, 301-397.

М. Даскалов, К. Трендафилова. Християнски храмове и некропол (X - XII в.) в околностите на Созопол. - Археология, 2009, 1 - 2, 91-108.

М. Даскалов, К. Трендафилова. Сондажно археологическо проучване на обект № 33, КМ 318+400 - 318+500, лот 4, АМ „Тракия“, землище на с. Железник, община Карнобат. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 258-260.

М. Даскалов. Резултати от археологическото проучване на средновековния град Анхиало. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 677-680.

М. Даскалов. Ранносредновековни находки от Видинско. - В: EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae - Petkovae. София, 2009. 93-106.

М. Даскалов. Токи и колани украси (VI - VII в.) от околностите на гр. Котел. - В: Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (ред.). LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova, 1. София, 2009, 89-102.

М. Даскалов, К. Панайотова. Археологическо проучване на крепостната стена на п - ов Урдовиза в гр. Китен. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 479-483.

М. Даскалов, К. Панайотова. Теренно археологическо проучване в землището на гр. Китен, община Приморско. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 787-788.

М. Даскалов, С. Горянова. Раннохристиянски комплекс в кв. Лозенец - София. - В: 1200 г. Сердика - Средец - София в България. София, 2009, 118-136.

П. Делев, А. Божкова. Археологическо обхождане в землищата на селата Микрево, Драката и Палат, община Струмяни. - Известия на Регионален исторически музей Благоевград, 5, 2009, 66-75.

Я. Димитров, Д. Йосифов. За един елемент от бита на Изтока и неговото „пътуване“ до ранносредновековна България. - В: Пътуванията в средновековна България. Материали от Първата национална конференция „Пътуване към България. Пътуванията в средновековна България и съвременния туризъм“. Велико Търново, 2009, 359-372.

Я. Димитров, С. Иванов. НИАР „Плиска“. Археологически разкопки в Дворцовия център. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 544-549.

Я. Димитров, Х. Стоянова. НИАР „Плиска“. Разкопки на обект „Югоизточна периферия на Вътрешния град“. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 560-563.

Я. Димитров, Х. Стоянова. НИАР „Плиска“. Каменна постройка в югозападния сектор на Вътрешния град. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 558-560.

Д. Димитрова. Долината на тракийските царе продължава на изток (нови доказателства). - Наука, 2009, 1, 39-43.

Д. Димитрова, Н. Сираков. Спасителни археологиче-

ски проучвания на могили в землището на Крушаре. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 290-293.

В. Динчев. Теренни обхождания в община Костинброд през 2008 г. - Археология, 2008, 1 - 4, 123-133.

В. Динчев. Археологическо проучване в м. Градището при гр. Костинброд през 2008 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 493-496.

В. Динчев. Теренни обхождания в територията на община Костинброд през 2008 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 795-798.

В. Динчев. Теренни обхождания по трасето на ж.п. линия Пловдив - Първомай - Димитровград - Свиленград през 2008 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г., София, 2009, 799-800.

В. Динчев. Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през късната античност. Част 1. Philippopolis и Nicopolis ad Istrum. - В: Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (ред.) LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova, 1. София, 2009, 63-81.

М. Долмова - Лукановска. Археологически разкопки в средновековната крепост Трапезица - Сектор Югоизток. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 689-691.

Л. Дончева - Петкова. Некрополът при Балчик. Нови данни за прабългарите. - Археология, 2009, 1 - 2, 76-90.

Л. Дончева - Петкова. За един кръщенен кръст от Варненския музей. - Приноси към българската археология, 6, 2009, 147-154.

Л. Дончева - Петкова, К. Апостолов, Е. Коматарова, М. Христова, К. Каменаров, Д. Ставрев. Биритуален некропол при Балчик. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 727-729.

Л. Дончева - Петкова, К. Константинов, М. Христова и Е. Коматарова. Разкопки в южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 555-558.

К. Дочев. Нов тип медни монети на цар Иван Срацимир (1355 - 1396). - Приноси към българската археология, 6, 2009, 132-138.

К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII - XIV век. Велико Търново, 2009.

В. Зайков, Д. Гергова, П. Хворов, П. Бонев. Состав златых изделия Вылчитрынского клада (Болгария). - Уральский минералогический сборник 16, 2009, 168-173.

М. Иванов. Пръстенът на Amantus - signum beneficiarii consularis? - Археология, 2009, 3-4, 117-121.

С. Иванов. НИАР „Плиска“. Археологически проучвания на Дворцовия площад. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 549 - 552.

Р. Иванов, И. Христов. За военното присъствие в Состра през Принципатата. - Известия на специализирания музей за резбарско и зографско изкуство - Трявна, 2, 2009, 78-85.

С. Иванов, Т. Тихов. Археологически проучвания на Ранносредновековна сграда в землището на Крушаре.

- В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 575-577.

С. Иванова. Раннопалеолитни ансамбли от пещерата Козарника. - В: И. Гацов (ред.). Saxa Loquuntur. Сборник в чест на 65 - годишнината на Николай Сираков. София, 2009, 29-57.

С. Иванова, М. Гюрова. Сондажно археологическо проучване в скалния навес Арката, Източни Родопи. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 36-40.

А. Йокенхьофел, Х. Попов, С. Илиев, К. Гроор. Теренни обхождания в землищата на град Крумовград, община Крумовград и селата Седефче и Звездел, община Момчилград. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 777-780.

А. Йокенхьофел, Х. Попов, С. Илиев, К. Гроор. Теренни обхождания в землищата на селата Вълче поле, община Любимец и Камилски дол, Хухла и Ламбух, община Ивайловград. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 780-782.

И. Йорданов. Печат на Константин митрополит на Русия (XII в.), намерен в България. - В: Сб. Море и берега. К 60 - летию Сергея Павловича Карпова. Москва, 2009, 679-689.

И. Йорданов. Печати на византийски сановници от турски (селджукски) произход (XI - XIII в.), намерени в България. - В: Сборник в памет на проф. Йорданов Андреев. Велико Търново, 2009, 279-294.

И. Йорданов. България и Византия (864 - 971), приносът на сфрагистиката. - В: Пътванията в средновековна България. Велико Търново, 2009, 38-84.

Г. Кабакчиева. Култура Фракии и Мезии в римском времени. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасенные сокровища древней Фракии. София - Москва, 2009, 22-28.

Г. Кабакчиева. Статуя девушки. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасенные сокровища древней Фракии. София - Москва, 2009, 182 - 183.

Г. Кабакчиева. Комплект из бронзового бальсамария и трех стригил. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасенные сокровища древней Фракии. София - Москва, 2009, 184-185.

Г. Кабакчиева. Бронзовая лампа. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасенные сокровища древней Фракии. София - Москва, 2009, 186.

Г. Кабакчиева. Фигуральный бальзамарий. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасенные сокровища древней Фракии. София - Москва, 2009, 187-189.

Г. Кабакчиева. Бюст императора Траяна Деция. - В: Ив. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасенные сокровища древней Фракии. София - Москва, 2009, 190-192.

Г. Кабакчиева. Статуэтка Марса. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасенные сокровища древней Фракии. София - Москва, 2009, 193-195.

Г. Кабакчиева. Статуэтка Августа. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасенные сокровища древней Фракии. София - Москва, 2009, 196-197.

Г. Кабакчиева. Статуэтка Венеры. - В: И. Маразов, Г.

Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасенные сокровища древней Фракии. София - Москва, 2009, 198-199.

Г. Кабакчиева. Фигуральный бальзамарий. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова. Спасенные сокровища древней Фракии. София - Москва, 2009, 200-201.

Г. Кабакчиева. Бюст Сатира. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасенные сокровища древней Фракии. София - Москва, 2009, 202-203.

Г. Кабакчиева. Золотое ожерелье. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова. Спасенные сокровища древней Фракии. София - Москва, 2009, 204.

Г. Кабакчиева. Золотая торква. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасенные сокровища древней Фракии. София - Москва, 2009, 205.

Г. Кабакчиева. Културата в Тракия и Мизия през римската епоха. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова. Спасените съкровища на древна Тракия. София - Москва, 2009, 22-28.

Г. Кабакчиева. Статуя на момиче. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасените богатства на древна Тракия. София, 2009, 182-183.

Г. Кабакчиева. Комплект от балсамарий с три стригили. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасените богатства на древна Тракия. София, 2009, 184-185.

Г. Кабакчиева. Бронзова лампа. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасените богатства на древна Тракия. София, 2009, 186.

Г. Кабакчиева. Балсамарий с бюст на ерос. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасените богатства на древна Тракия. София, 2009, 187-189.

Г. Кабакчиева. Бюст на император Траян Деций. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасените богатства на древна Тракия. София, 2009, 190-192.

Г. Кабакчиева. Статуетка на Марс. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасените богатства на древна Тракия. София, 2009, 193-195.

Г. Кабакчиева. Статуетка на Август. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасените богатства на древна Тракия. София, 2009, 196-197.

Г. Кабакчиева. Статуетка на Венера. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасените богатства на древна Тракия. София, 2009, 198-199.

Г. Кабакчиева. Фигурален балсамарий. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасените богатства на древна Тракия. София, 2009, 200-201.

Г. Кабакчиева. Бюст на Сатир. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасените богатства на древна Тракия. София, 2009, 202-203.

Г. Кабакчиева. Златна огърлица. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасените богатства на древна Тракия. София, 2009, 204.

Г. Кабакчиева. Златна торква. - В: И. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова (ред.). Спасените богатства на древна Тракия. София, 2009, 205.

Г. Кабакчиева. Римската вила "Армира". - Будител, 1 (11), 2009, 5-19.

Г. Кабакчиева. Голямата могила при с. Свирачи от фа-

милиния некропол на антична вила "Армира". - Будител, 2 (12), 2009, 28-39.

В. Кацарова. Археологически наблюдения при "Извора на нимфите и Афродита", с. Каснаково, община Димитровград. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 514-515.

В. Кацарова, Д. Стоянова. Надгробна могила № 6000010 по АКБ от некропола на нос Колокита, гр. Созопол. - Сборник в памет на проф. В. Велков. Велико Търново, 2009, 186-210.

Г. Китов, Д. Димитрова, Н. Сираков. Крастава могила в землището на с. Драгоданово, Сливенско. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 284-286.

Г. Китов, Д. Димитрова, Н. Сираков. Спасителни археологически проучвания на могили в землището на Старо села, община Сливен. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г., София, 2009, 286-290.

Г. Китов, Д. Димитрова. Проучване на Дуна Василева могила край Омарчево, Новозагорско. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 294.

Г. Китов, Д. Димитрова, Е. Димитрова. Сондажни археологически проучвания в могила Голяма Косматка. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 301-302.

Г. Китов, Д. Димитрова. Шивачева могила при Старосел. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 302-305.

Г. Китов, Д. Димитрова, Н. Сираков. Обхождания на могили в община Сливен. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 800.

М. Класнаков, Т. Стефанова, М. Гюрова. Сондажни разкопки на селищна могила Бургас през 2008. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 77-80.

М. Кръстева, А. Тонев. Археологически разкопки на обект Светилище в м. Градището, с. Байкалско, об - на Радомир, Пернишка област. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 222.

П. Лещаков. Спасителни археологически разкопки на къснонеолитно селище Буджака, Созопол. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 71-74.

П. Лещаков, М. Класнаков, Д. Недев. Спасителни археологически разкопки на праисторически обект в м. Аклади чеири, село Черноморец. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 74-77.

К. Меламед. Раннохристиянска базилика, средновековно село, църква и некропол в Шишопско, Банско. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 701-704.

К. Меламед. Сондажни проучвания в местността Св. Иван, Банско. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 738-739

К. Меламед. Исторически бележки или Балканска култура. - В: България, земя на блажени... In memoriam professoris Iordani Andreevi. Велико Търново, 2009, 587-625.

А. Миланова, С. Горянова. Бит и комфорт на homo

byzantinus: желана и реална жизнена среда в българските земи (IX - XIV в.). - В: Homo Byzantinus?. София, 2009, 152-187.

Г. Нехризов. Археологическа карта на България в периода 2000 - 2007 г. - Известия на Регионалния исторически музей Благоевград, 5, 2009, 9-12.

Г. Нехризов. Наблюдения върху формирането и развитието на селищната система в областта Царичина, Източни Родопи. - Известия на Регионалния исторически музей Благоевград, 5, 2009, 124-139.

Г. Нехризов. Скален култов комплекс в м. Глухите камъни при с. Малко градище, община Любимец. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 181-184.

Г. Нехризов. Некропол от ранната желязна епоха при с. Стамболово, Хасковско. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 266-271.

Г. Нехризов, Ю. Цветкова. Ямен комплекс от ранната желязна епоха при с. Долно Черковище, общ. Стамболово. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 157-160.

Г. Нехризов, Ю. Цветкова. Издирване на археологически паметници на територията на община Неделино. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 774-776.

В. Нешева. Манастир "Св. Богородица Пантанаса" в град Мелник. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 713-715.

В. Нешева. Разкопки на църквата "Св. Св. Петър и Павел" в Мелник. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 715-719.

В. Нешева. Принос към проучването на Болярската къща в Мелник. - В: Проблеми и предизвикателства на археологическите и културно - историческите проучвания, 1. Пловдив, 2009, 279-307.

В. Нешева. СОНЯ ГЕОРГИЕВА (1922 - 1988). IN MEMORIAM. - Приноси към българската археология, 6, 2009, 9-16.

В. Нешева. Богдан Филев - директор на Народния Археологически музей. - В: LAUREA in honorem Margaritae Vaklinova, 1. София, 2009, 307-313.

В. Нешева. In honorem Ljudmilae Doncheva Petkova. - In: В. Григоров, М. Даскалов, Е. Коматарова - Балинова (ред.). Eurika. In honorem Ljudmilae Donchevae - Petkova. София, 2009, vii - xxii.

В. Нешева. София - християнско средище през Второто българско царство (XIII - XIV в.). - В: Сб. 1200 години Сердика - Средец - София в България, 809 година, 130 години София - столица на България, 140 години Българска Академия на науките. София, 2009, 86-101.

К. Ников. Трапезна керамика, работена на колело. - В: Спасителни археологически проучвания по трасето на АМ „Тракия“, ЛОТ 5, обходен път на град Канобат, км 6+400 - 6+800, Варна, 2009, 108-123.

К. Ников, П. Караилев, А. Стойков. Археологическо проучване на обект № 3, ЛОТ 2 по АМ „Тракия“, км 218+750 - 219+100, в землището на с. Боздуганово, община Раднево. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 165-167.

В. Николов. Светилище от ранната бронзова епоха на

тел Казанлък. - Археология, 2008, 1 - 4, 23-33.

В. Николов. Използване на солта от древността до наши дни. - Наука, 2009, 1, 30-33.

В. Николов. Среднохалкитна отбранителна система на тел Провадия - Солницата. - В: Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (ред.). Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova, 1. София, 2009, 7-14.

В. Николов. Ретроспекция на солта. - В: Проблеми и предизвикателства на археологическите и културно - историческите проучвания, 1. Археология и култура. Пловдив, 2009, 54-62.

В. Николов. Технология на праисторическото производство на сол в Провадия Солницата. - В: В. Григоров, М. Даскалов, Е. Коматарова - Балинова (ред.). Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae - Petkova. София, 2009, 1-7.

В. Николов. Сакрални комплекси през ранната бронзова епоха в Казанлъшкото поле. - In: И. Гацов (ред.). Saxa Loquuntur. Сборник в чест на 65 - годишнината на Николай Сираков. София, 2009, 293-300.

В. Николов, В. Петрова, К. Бъчваров, Н. Христов, П. Лешаков, Е. Анастасова, Д. Такорова, К. Бояджиев, С. Трифонов, М. Люнчева. Праисторически солодобивен център Провадия - Солницата: Разкопки през 2008 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 67-70.

В. Николов, В. Петрова, К. Бъчваров, П. Лешаков, Н. Христов, Е. Анастасова, М. Люнчева, Д. Такорова, К. Бояджиев, С. Трифонов, Е. Маринова, П. Пенкова, Б. Рангелов. Провадия - Солницата: археологически разкопки и изследвания през 2008 г. Предварителен отчет. София, 2009, 67-70.

Л. Нинов. Проучвания на археозоологически материали от праисторически обекти разкопани през 2008 г. - Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009 120-122.

Л. Нинов. Остеологични материали открити в селища и култови обекти от бронзовата и желязната епоха. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 312-316.

Л. Нинов. Остеоархеологични проучвания на обекти от античността. - Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 537-540.

Л. Нинов. Животински останки от средновековни погребения, крепости и селища - Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 757-758.

Л. Нинов. Стопанско значение на фауната от късното бронзово селище при с. Копривлен, Югозападна България. - Археология, 2009, 1 - 4, 105-110.

Л. Нинов. Животните в материалната култура на хората в Мизия и Тракия през I - VII в. - Археология на българските земи, 3. София, 2009, 205-223.

Н. Овчаров. Археологически пътувания из Македония. Варна, 2009.

Н. Овчаров. Шифърът на Перперикон. София, 2009.

Н. Овчаров, Б. Петрунова. Археологическо проучване на късносредновековен некропол до с. Нисово, Русенско. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 731-733.

Н. Овчаров, Б. Петрунова. Археологически разкопки

на средновековен некропол край с. Нисово, Русенско. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 731-733.

Н. Овчаров, Д. Коджаманова, З. Димитров, Д. Стоименов, Кр. Лещаков. Късноантично и византийско имение върху тракийското светилище при Татул. - Археология, 2009, 1 - 2, 62-75.

Н. Овчаров, Д. Коджаманова, З. Димитров. Археологически проучвания на скален град Перперикон. - Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 622-626.

Н. Овчаров, З. Димитров, Д. Коджаманова, Кр. Лещаков. Античният хероон при Татул. - Археология, 2008, 1 - 4, 46-58.

Н. Овчаров, З. Димитров. Архитектурният облик на античното светилище при Татул. - В: Проблеми и изследвания на тракийската култура, 4. Казанлък, 2009, 135-155.

Н. Овчаров, Кр. Лещаков, З. Димитров, Д. Коджаманова. Ранните периоди в историята на светилището при Татул. - Археология, 2008, 1 - 4, 34-46.

Н. Овчаров, Х. Вачев. Велико Търново. Сондажни археологически проучвания в кв. 217, поземлен общински имот I - 12. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 620-622.

Н. Овчаров, Х. Вачев. Новооткрита църква в подножието на Перперикон (предварително съобщение). - В: Приноси към средновековната българска археология, 6, 2009, 269-277.

К. Панайотова. Фигурални съдове (ойнохое) от Аполония. - Археология, 2009, 1 - 2, 52-62.

К. Панайотова, М. Гюзелев, Р. Пенчева. Спасителни проучвания на територията на некропола на Аполония Понтийска. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 317-321.

К. Панайотова, М. Рехо, Д. Недев. Аполония Понтийска. Столетие археологически проучвания. София, 2009.

В. Петрова. АМ Тракия, Лот 3, обект 21 (км 275+250 - 276+100), с. Хаджидимитрово, Ямболско. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 64-67.

В. Петрова. Периодизация и териториален обхват на култура Караново VI. - В: И. Гацов (ред.). *Saxa Loquuntur*. Сборник в чест на 65 - годишнината на Николай Сираков. София, 2009, 229-236.

С. Петрова, Р. Иванов. Каменни кариери в Тракия и Мизия през римската и ранновизантийската епоха. - В: Археология на българските земи, 3. София, 2008, 162-197.

Б. Петрунова. Археологическо проучване на крепостта Св. Петка в гр. Пещера - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София 2009, 626-629.

Б. Петрунова. Археологическо проучване на крепостта Урвич, с. Кокаляне. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София 2009, 680-683.

Б. Петрунова. Сондажни археологически разкопки на обект №14, км 294+000 - 294+500 по трасето на АМ Тракия, ЛОТ4, в землищата на селата Зимница и Чарда, Община Стралджа, Област Ямбол. - В: Археологически

открития и разкопки през 2008 г. София 2009, 750-752.

Б. Петрунова. Урвич - последната крепост на Шишмановци. - В: 1200 години Сердика - Средец - София в България, 809 г., 1300 години София - столица на България, 140 години Българска академия на науките. София 2009, 102-117.

Б. Петрунова. Археологията за християнския погребален обред в българските земи през XV - XVII векове. - В: Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (ред.). *LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova*, 1. София, 2009, 281-294.

Б. Петрунова. Християнското погребение - предизвикателство за археолога. - Проблеми и предизвикателства на археологическите и културно - историческите проучвания, 1. Археология и култура. Пловдив, 2009, 354-364.

Б. Петрунова. Съкровищата на България (от праисторията до XIV век). София, 2009.

Б. Петрунова, Е. Василева. Археологически проучвания в НАР Калиакра. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София 2009, 648-650.

Х. Попов. Куш кая. Характеристики на обитаването през късната бронзова и ранната желязна епоха. - Археология, 2009, 1 - 2, 21-39.

Х. Попов. Международен симпозиум *Anatolian Metal V*. Ранен добив на суровини в Анатолия и съседните ѝ територии 13 - 15.11.2008, Бохум, Германия. - Археология, 2009, 1 - 2, 141-143.

Х. Попов. Антична рударска находка от района на връх Мечковец, община Хасковски минерални бани. - Сборник в памет на проф. Велизар Велков. Велико Търново, 2009, 374-385.

Х. Попов, А. Чолакова, К. Гроор. Сондажни разкопки на металургична пещ в м. Кутела, землище на с. Вълче поле. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 215-218.

Х. Попов, З. Цинцов, С. Илиев. Методи на теренна регистрация при издирване на следи от антично рударство и металургия в района на Източните Родопи. - Известия на Регионален исторически музей Благоевград, 5, 2009, 140-153.

Х. Попов, К. Петкова. Сондажни археологически проучвания на обект № 15, км. 267+200 - 267+300, ЛОТ 3, АМ Тракия, землище на с. Скобелево, община Сливен. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 496-499.

Ц. Попова. Палеоботаничен каталог на местоположения и проучени растителни останки на територията на България (1980 - 2008). - Интердисциплинарни изследвания, 20 - 21, 2009, 71-166.

Ц. Попова. *Borojevic Ksenia. Terra and silva in the Panonian plain. Opovo - agro - gathering in the late Neolithic (BAR, IS 1563).* Oxford, 2006. - *Archaeologica Bulgarica*, 2009, 2, 90-92 (рецензия).

Ц. Попова. Археоботанични изследвания от обект Ябълково. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 62-64.

Хр. Прешленов. НАР "Деултум - Дебелт". Археологически разкопки на обект "Обществена сграда". - В:

Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 332-335.

Х. Прешленов. Манастирската базилика “Св. Богородица Елеуса” в Несебър: топография, архитектура, обновяване”. - В: Д. Димитров и др. (ред.). България, българите и Европа - мит, история, съвремие, 3. (в памет на д-р Иван Велков и проф. Велизар Велков). Научна конференция 31 октомври 2008 г. Велико Търново, 2009, 197-204.

Х. Прешленов. Състояние и перспективи на подводните археологически проучвания в Несебър. - Морски вестник, 2003, 19-20, 8-9.

Д. Рабовянов. Ранносредновековни крепости от Югозападните земи на Първото българско царство. - Епохи, 2007, 1-2, 79-100.

Д. Рабовянов. Извънстоличните крепости и отбранителната система на Първото българско царство. - Исторически преглед, 2008, 5-6, 3-15.

Д. Рабовянов. Късносредновековно въоръжение от фонда на Регионален исторически музей - Габрово. - В: България, земя на блажени... In memoriam professoris Iordani Andreevi. Велико Търново, 2009, 569-583.

Н. Сираков, Ж. - Л. Гуатели, С. Сиракова, С. Иванова, В. Попов, К. Ферие, Ж. Леблан, Ф. Фернандез, С. Танева, И. Димитрова, Р. Спасов. Археологически проучвания в пещера Козарника, Белоградчишко: ранен и среден палеолит. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 23-27.

С. Сиракова, Р. Златева - Узунова. Резултати от технико - типологически и суровинен анализ на късно-неолитния кремъчен ансамбъл от обект Заминец. - В: Приноси към Българската археология, 6, 2009, 24-45.

С. Станилов, В. Григоров. Едноръчни огнива с “а - образна” форма. - В: Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (ред.). LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova, 1. София, 2009, 191-198.

С. Танева, Н. Сираков, Ж. - Л. Гуатели, К. Ферие, Ж. Леблан, Ф. Фернандез, Б. Атанасов. Сондажно проучване в пещера Големи печ: палеолит, ранножелязна епоха. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 28-32.

М. Тонкова. По иманярските пътеки в община Белица, Благоевградска област (Резултати от теренните обхождания през 2007 г.). - В: Известия на Регионален исторически музей, Благоевград, 5, 2009, 76-93.

М. Тонкова, А. Гоцев. Археологическо проучване на тракийското светилище при с. Бабяк, община Белица, Благоевградски окръг. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 189-191.

М. Тонкова, И. Караджинев, Н. Тонков. Геофизични проучвания и сондажни археологически разкопки на обект от къснонеолитната, ранножелязната и късножелязната епоха при с. Сърнево, общ. Раднево (АМ “Тракия”, ЛОТ 2, обект № 5 км 226+600 - км 226+850)” - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г.

София, 2009, 162-165.

С. Торбатов. Градището Острия връх край Овчеполци, Пазарджишко. - В: Х. Попов, А. Тенчова (ред.). Сборник в памет на проф. Велизар Велков. Велико Търново, 2009, 386 - 413.

С. Торбатов. Мездра през римската епоха и късната античност. - В: Л. Крумова (ред.). Мездра. Кратък исторически очерк. София, 2009, 33-51.

К. Тотев. Реликвиарий св. Димитрия из региона Велико Търново. - В: Антична древност и средни века, 39, 2009, 314-326.

К. Тотев. Златен пръстен - печат от некропола на църквата „Св. 40 мъченици” във Велико Търново. - Археология, 2008, 1 - 4, 80-92.

К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилчев. Разкопки на „Средновековен град Трапезица - Север”. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 610-614.

К. Тотев. За датировката на златния пръстен - печат на меченосеца Тагчи. - Сб. България, земя на блажени... In Memoriam professoris Iordani Andreevi, Международна конференция в памет на проф. д.и.н. Йордан Андриев, 29 - 31.10.2009. Велико Търново, 2009, 450-458.

К. Тотев. Нов прочит на монограма върху пръстена от рудник Звездел, Момчилградско. - В: В. Григоров, М. Даскалов, Е. Коматарова - Балинова (ред.). Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae - Petkovae. София, 2009, 457-460.

В. Хаджиангелов, А. Чолакова. Археологически проучвания на обект “Шишманово кале” при гр. Самоков. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 457-460.

Т. Христова, М. Христов. Рапира от бронзовата епоха от фонда на НИМ. - Известия на националния исторически музей, 20, 2009, 17-21.

Ц. Цонев. Динамична технологическа възстановка на производството на кремъчни артефакти от неолита и енеолита от Качица и Джулоница, Велико Търново и нейната социална и символична интерпретация. - Интердисциплинарни изследвания, 20 - 21, София, 2009, 22-45.

Д. Чернаков, М. Гюрова. Археологически разкопки на селищна могила № 1 до с. Кошарна (Русенско). - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 90-93.

А. Чолакова. Идентификация на следи от металопроизводство в археологическия контекст. - Археология, 2008, 1 - 4, 117-123.

И. Щерева. Амфори от ранновизантийския град Цоида. - В: Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (ред.). LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova, 1. София, 2009, 83-89.

Събрали и подготвили за печат:
Георги Иванов, Петър Димитров

Любен Лещаков. Типология и хронология на бронзовите върхове за копия от късната бронзова и началото на ранножелязната епоха в Югоизточна Европа

Представеният труд се състои от увод, четири глави, заключение и библиографски указател, с общ обем от 255 страници.

В увода са посочени целите на изследването - изграждане на единна типология за развитието, произхода и разпространението на отделните типове бронзови върхове на копия. Авторът търси сходство между типовете копия, разпространени в Централна Европа и в Егея, за да очертае ролята им в контактите между Егея и Карпатския басейн. Приложени са методите на типологическия и на контекстуалния анализ, разкрити са спецификите в географското разпространение на находките. Посредством картирането им е проследен произхода и разпространението на отделните типове. Дефиниран е териториалният обхват на изследването, от който дисертантът изключва Северното Черноморие, останало под влияние на степите и лесостепите и о-в Кипър, повлиян от импулсите на Мала Азия и Близкия Изток о-в Кипър.

Долната хронологическа граница е обусловена от появата на първите бронзови върхове за копия с втулки в Югоизточна Европа, а за горна е избрано началото на геометричния период в Древна Гърция, когато нараства броя на желязните върхове за копия и те постепенно започват да изместват бронзовите. Броят на разгледаните цели и фрагменти от върхове на копия е внушителен - 1191 броя, от които 702 произхождат от депозити, а останалите - от реки, селища, пещери, погребални контексти и от случайни находки. Авторът отчита ограничената изворова база - особено оскъдни са писмените извори по темата - върховете за копия са споменати единствено в „Илиада“, а от Източното Средиземноморие са известни изображения върху паметници, представящи воители, въоръжени с копия през къснобронзовата и ранножелязната епоха.

Първа глава представя критичен преглед на историографията по въпроса, като е отчетен факта, че до началото на 80-те г. на XX в. основен труд остава изследването на Г. Якоб-Фрийсен. Чак до края на века обаче, находките от българските земи остават извън полезрението на учените, а подробното изследване на Х. Буюклиев, съдържащо информация за тях, уви все още е непубликувано. Следователно, са налице множество пропуски и като цяло може да се каже, че бронзовите върхове на копия от Европа, за разлика от други видове артефакти, и до днес не са проучвани систематично.

Втора глава е посветена на типология, датировка и разпространение на върховете за копия. Авторът извежда няколко основни типологически определящи критерия, способни да послужат за съставяне на типология, валидна и за Централна Европа, и за Егея. Сред тях са формата на острието на върха за копие - ромбовидна, капковидна, листовидна и др; втулките като способ за прикрепване и съотношението между дължина на острието спрямо втулката, допринасящо за диференциация сред отделните типове.

Според формата на острието, са разграничени следните групи върхове за копия:

Форма А е представена от находки с клиновиден връх на острието. Тя се подразделя на три основни типа, притежаващи аналогии единствено от Близкия Изток. Този факт свидетелства за произход, извън изследвания тук район.

Остриетата от следващата форма Б са с форма, преходна между клиновидната и ромбовидна и също имат три основни типа, различаващи се предимно по своите общи размери, дължина и размер на острието. Произходът и на тази форма трябва да се търси в Близкия Изток, макар да са известни сходни екземпляри от днешна Гърция и имитации от Балканите и Карпатския басейн.

Форма В е представена от остриетата с форма на правилен многоъгълник. Има само един обособен тип, характеризиращ се с големи размери, дълги втулки и тясно, дълго острие. Друга форма е Г, чиито представители са с остриетата, наподобяваща пламък на свещ. Тя е сред най-разпространените на Балканите и в Карпатския басейн и се състои от 17 типа. Авторът обръща внимание на тип VIII - остриетата им достигат до 45 см дължина, имат дълга втулка, а размерите им се доближават до тези на къси мечове. Интересни са и находките от тип XI, чиито представители въпреки сравнително тясното си острие, имат релефна украса във форма на стъпаловидно сечение на острието. Най-многочислен е тип XIV, той е сходен с тип I-II, но е с по-малки размери, а съществуването му е доста ограничено - през периода BrD-HaA.

Форма Д произлиза от формата, наподобяваща пламък на свещ и възниква в Br D в северозападната част на Карпатския басейн. Любопитно е, че острието на екземплярите от тази група, е съставено от две части, свързани помежду си - долната е с овална форма, а горната - листовидна, ромбовидна или триъгълна. Според дисертанта по всяка вероятност появата ѝ е свързана с нови идеи във военното дело, Л. Лещаков застъпва становището, че вероятно върховете за копия са започнали да се използват като пиките за нанасяне на разсичащи удари на противник. Според него и следващата форма Е произлиза от пламевидните върхове на копия, тя се характеризира с пречупване на режещите ръбове на острието

под ъгъл в най-широката му част. Все още липсва обяснение за причините за появата ѝ, тя има малко представители и само два типа.

Остриетата от форма Ж наподобяват върбов лист и са типични за територията на днешна Гърция. Представена е от 8 типа, като тип I маркира началото ѝ и освен в Гърция, аналогични екземпляри са открити в Сокол, Новозагорско. Характерно за тип II на посочената форма е, че втулките са включени в самото острие. За форма 3 пък е специфично, че най-широката част на острието е изнесена под върха и напомнят обърната капка. Следващата форма И е представена от екземпляри с ромбовидни остриета, най-ранните представители от тип I се отнасят към Вг А 2, без да могат да бъдат точно датирани. Тип V на същата форма е чужд за изследвания район, според Л. Лешаков той произлиза от Северното Черноморие и е оказал влияние върху местното производство, в резултат на което се появяват имитации из почти цялата територия на Балканите и Румъния. Производна на форма И е следващата – К, притежаваща видоизменено острие – в горната му част страните се извиват плавно към върха. Смята се, че възниква през Вг С в северната част на карпатския басейн, а единственият връх от Балканите е най-късен и е от периода На В 1. Форма Л включва остриета с капковидна форма, представена е основно от средно големи върхове за копия с къси втулки, с много подтипове. Остриетата от форма М са с листовидна форма, като характерното за тях е, че най-широката им част е разположена в долната половина.

В края на втора глава са разгледани и сауротерите, подразделени от Л. Лешаков в две основни форми. Първата – А – е съставена от сауротери с проста, конична форма, без острие, тя има 4 подтипа. Форма Б, за която се смята, че е възникнала в Карпатския басейн, е представена от сауротери с острие и има три подтипа.

В трета глава е анализирана украсата на остриетата за копия. Дисертантът разграничава два основни вида – гравирани и релефна украса, като в изследвания район преобладават находките с полесната за изпълнение релефна украса. От своя страна, гравирани украса е представена от няколко често срещани мотива. Доминират висящите или изправени триъгълници, обикновено заштриховани, често срещани са и хоризонталните линии, разположени най-вече около основата на втулката. Редовете коси или вертикални насечки пък образуват „рибена кост, откриват се и остриета с начупени линии, както и с вписани едни в други ъгли. По принцип украсата е разположена върху втулката и по-рядко в основата на острието и средното ребро. Л. Лешаков прави анализ на гравирани украса според мястото на разположението ѝ – върху втулката, на средното ребро или на острието. Сред гравирани украса

върху втулката авторът откроява следните комбинации мотиви-редове от триъгълници; хоризонтални редове от прави и начупени линии; украса от скачени полудъги. Рядко се срещат колонките от коси насечки, оформящи дъги, както и украса от хоризонтални линии и дъгички. Релефната украса върху втулката пък е представена от втулки с хоризонтални ребра; втулки, украсени с вертикални канелюри; многоъгълни (фасетирани) втулки, притежаващи между 6 и 18 страни. Последната украса се появява в Егейския регион и съществува през КХ IIIВ чак до РЖЕ, често срещана е в Западните Балкани и днешна Гърция. Към украсата на средното ребро трябва да се добавят и различните му сечения – шестоъгълно, квадратно, ромбовидно. Друг тип украса бива допълването на реброто с две, три или повече ребра, както и украсата от коси канелюри, разположени на средното ребро.

Украсата на острието е постигната чрез прибавяне на допълнителни ребра към него – най-често те биват две или четири. Друг вид украса са канелюрите и гравирани линии или стъпаловидно оформяне на острието. По острието на върховете за копия също се наблюдава гравирани украса – най-често тя е представена от концентрични кръгчета, или кръгчета с точка, датираща от началото на РЖЕ. Срещат се и триъгълници, разположени на острието, както и вълнообразни мотиви, последните се срещат рядко, основно върху находки от Сърбия и Унгария от РЖЕ.

Четвърта глава представя функционална и хронологическа характеристика на върховете за копия от Югоизточна Европа. Анализирани са данните от „Илиада“ и някои изображения на воители от района на Източното Средиземноморие, Балканите и Анатолия, както и сравнителен анализ на инвентара от гробове, където са открити върхове за копия. Авторът допуска съществуването на два рода войски – мечоносци и копиеносци. Известните достигнали изображения от микенския свят също подкрепят тезата за воители с големи щитове и копия с много дълги дръжки. Разгледан е и въпросът за произхода на върховете за копия с втулка, като е отчетен факта, че най-ранните екземпляри от изследвания регион не са сигурно датирани. Най-ранните находки в Централна Европа произхождат от некропола Хернандкак, Унгария и се датират към вт. пол. на XIX/XVIII в. пр. Хр. Според Л. Лешаков появата им е преминала през трасето Анатолия – Северното Черноморие – североизточната част на Карпатския басейн. В края на главата е проследено развитието на върховете за копия по райони и периоди.

Принос на дисертацията е извеждането на общи критерии за типологизиране на върховете за копия от Югоизточна Европа; за пръв път посредством типологичния анализ на находките е проследено развитието на бронзовите върхове за копия с втулка

в Карпатския басейн. Открито е посредническата роля на Балканите в преноса на идеи между Егея и централна Европа, проследен е и произходът и географското разпространение на отделните форми и типове. Л. Лешаков опитва да изясни ролята на върховете за копия в цялостното въоръжение на воините и акцентира специално на промените в производството им от началото на РЖЕ.

На 22. 10. 1009 г. Специализираният съвет по стара и средновековна история, археология и епиграфия при ВАК присъди на кандидата образователната и научна степен „доктор“.

Таня Джанфезова. Погребални обреди през късната бронзова епоха в България

Дисертацията се състои от увод, четири глави, заключение и библиография, с общ обем - 267 страници и 97 графични табла, 2 карти и 14 таблици.

Уводът разкрива спецификата на темата за погребалните обреди през бронзовата епоха и факта, че досега тя не е цялостно изследвана, макар гробните останки да се явяват основен, а за някои региони - единствен източник на информация. Т. Джанфезова се спира на проучванията по въпроса и изтъква сериозната диспропорция в досегашните анализи, отличаващи се с неравномерност в изследванията, а дори за някои части от страната липсват каквито и да е данни. Дефинира географския и хронологически обхват на проучването и преследваните с него цели - извеждане на общите черти и характеристика на отделните културни региони чрез анализ на погребалните обреди в йерархичен ред; класифициране на разнородните гробни предмети; разглеждане на погребалните обреди от късната бронзова епоха в българските земи в контекста на културно-историческото развитие на Северните Балкани през късната бронзова епоха.

Първа глава изяснява географските, хронологически и културни рамки на изследването. Тъй като административните граници на България не съвпадат с праисторическите култури, в текстово приложение са включени и проучванията в съседните на България държави, а специално внимание е обърнато на зоните, географски отворени към съседни области. Посочва се, че поради непълните проучвания на средната бронзова епоха тук от XVIII- до ср. на XVIII в пр. Хр., фиксирането на началото на епохата остава несигурно, твърде сложна е и ситуацията в Северна България. Представени са някои от новите възгледи по въпроса за края на бронзовата епоха, както и условностите, свързани с използването на абсолютните дати, като например мненията относно дати от Балеи, Големия остров и Кайменска чука. Културните рамки според авторката са в пряка зависимост от хронологията на бронзовата епо-

ха, запазено е възприетото разделяне на северна и южна част на страната, а за територията на северо-западна България е обърнато специално внимание на културата на инкрустираната керамика - КИКДД и е изтъкнато, че дефинирането ѝ като характерна за цялата територия, е твърде неточно. За територията на Централна Северна България някои автори предполагат разпространението на културата Тей, фази IV-V, а в югоизточната част на страната - културите Пловдив-Зимничя, Разкопаница VII-Асеновец, Ягнило-Кослоджени и др., без да има пълна яснота. Подобна е ситуацията според авторката и за централна Южна България, недостатъчно проучени са и селищата от родопската област. Този преглед доказва сложността при създаването и използване на хронология и корелиране на етапи и определяне на археологически култури.

Във втора глава е направен критичен преглед на известните данни за къснобронзовите погребални обреди от българските земи. Проследявайки изследваните 99 обекта от страната и публикациите върху тях, Т. Джанфезова прави опит да обобщи характеристиките на обектите, като подлага на дискусия част от тезите за културната и хронологическа принадлежност на обектите. Извършва редица уточнения по характеристиките на материалите - започвайки от по-дребни детайли, като „паспортни“ данни до датировка на находките и стратиграфия на гробове. Вследствие подробния анализ тя разкрива редица слабости - неравномерност на теренните проучвания, малко на брой пълни публикации и твърде общ характер на публикуваната информация.

Трета глава е централна за изследването, в нея са представени погребалните обреди през късната бронзова епоха в българските земи в контекста на културно-историческото развитие на Балканите. Като първи признак на практиките е разгледан погребалният обред. Разгледаните материали от Северозападна България, са представени в контекста на културата на инкрустираната керамика. С ареала на тази култура са свързани некрополи и единични гробове от Връв, Ново село, Кутово, Арчар, Орсоа, Остров - представляват некрополи с трупоиизгаряне и са плоски, като горелите кости са поставяни в големи съдове - урни, полагани от своя страна в ями. Според авторката най-често за урни са използвани амфори, по-рядко - кантароси, покрити отгоре с купи или паници. Тя разглежда и твърде разнообразния гробен инвентар - кантаросовидни керамични съдове, пиксиди, сферични и зооморфни съдове, срещат се, макар и рядко и култови масички, керамични брадви и лодки, липсват оръжия. На базата на този обстоен преглед са изведени характерните черти за българския ареал на културата-плоски некрополи с трупоиизгаряне извън периметъра им, поставяне на украсени керамични амфоровидни или кратеровидни съдове. По-нататък е отделено

специално внимание и на културата Вербичоара, с отчитане на известни условности в периодизацията на къснобронзовите ѝ етапи. Обектите от централна северна България - Дойренци, Батин, Полско Косово, Горно Абланово са съобразени с вероятното разпространение на култура Тей (IV и V), тук всички гробове са плоски, а скелетите са в свито положение, любопитно е че при Дойренци има два скелета в гроб – вероятна на майка с дете. Инвентарът се състои от неукрасени съдове - кани, кантароси, гърневидни, само при Батин и Новград са открити украсени кантаросовидни съдове. Преобладават данни за трупополагане.

През късната бронзова епоха за Североизточна България е характерна културата Кослоджени. Трупополагането се извършва в обикновени гробни ями, а гробния инвентар е представен от съдове и един меч. Информацията за обекти по долината на Струма се базират на изследване на некропола от Сандански, датиран в късноеладския период III C 1. Той е плосък, с трупополагане, а гробният му инвентар е представен от керамични съдове, бронзов нож, има данни и за „съпътсваща храна” и „парчеа охрана”.

Отделно са изложени данните за Родопската област и за долината на Места, където обичайна практика е трупоиъгарянето, съчетано с натрупване на могилен некропол и използване на урни. Изключение прави само гробът с трупополагане до Борино. Авторката обаче застъпва виждането, че този факт не е сигурно доказателство за биритуализъм. Изложени са и данни за Задбалканските котловини - гроб с трупополагане от Горно Сахране и друг - вероятно с трупоиъгаряне. От западната част на Горнотракийско-Бургаската област произхождат единични находки, за жалост без данни за контекст. По-изобилни са данните от Тунджанско-Бургаската подобласт, авторката се спира на некрополите от Полски градец, Драма, Овчарица II и раднево, както и на някои могили като тази до Иречеково, Попово, Малка Детелина и Голяма Детелина. При последния обект освен гробове с трупополагане, са регистрирани къснобронзови гробове с трупоиъгаряне. Анализирайки сходството в материалите от Южна България и северна Гърция, Т. Джанфезова смята, че това свидетелства за контакти между егейско-анатолийските цивилизации и българските земи.

В четвърта глава погребалните обреди вече са представени като културен процес, а данните са организирани с оглед предполагаемата последователност от действия. Изпращането на покойника се извършвало чрез по-простото трупополагане или чрез сложен, съставен процес – трупоиъгаряне. Към етапа на подготвяне на тялото спадат находки като игли и спирали за украса на косите, копчета от дреха, пръстени и др. Обикновено къснобронзовите гробове от България са единични, забелязва се оба-

че слаб процес на редукция и запазване целостта на скелета. Скелетите са най-често изпънати или свити, с ръце, успоредни на тялото, а в двойните гробове индивидите са положени един срещу друг. Поради липсата на класификации на къснобронзовите находки въпросите с инвентара са по-усложнени. Най-общо може да се каже, че доминират амфоровидните и съдовете с четири вертикални дръжки. В Южна България често се срещат и неукрасени кантаросовидни съдове. Самостоятелно или съчетани с други съдове тук се откриват и кани - в некропола при Сандански те са силно профилирани, със скосено устие. Украсените чаши на столче обикновено са поставени самостоятелно - такива има в особено голямо количество в некропола при Нова Загора. Металните находки са разпределени в 4 категории - оръжие, оръдия на труда, елементи на облеклото и накити. Разгледани са върхове за копия - например от Стърмен, връх от стрела от Полски Градец и рапири от Перущица и Долно Левски. Представени са и лабриси от Сандански, ножове от същия некропол, брус и връх от стрела от Полски Градец.

Авторката се спира подробно на гробните и надгробни съоръжения и определя къснобронзовите гробове от българските земи като ями. Разглежда най-масовите обикновени ямни гробове, но и вкопаните в терена плоски и вкопаните в по-ранна могила гробове. Представени са размерите, формите и дълбочината на гробните ями. Посочени са данните за ямни гробове, оградени с камъни от Сандански, а за гроба от Стърмен е характерна четириъгълна конструкция от каменни плочи. Според Т. Джанфезова все още липсват сигурни данни за издигане на могила над гроб с трупополагане от късната бронзова епоха. Авторката се спира и на описание на гробната среда при къснобронзовите некрополи - местоположение; организиране на гробовете. Базирайки се основно на данните от Овчарица тя застъпва възгледа, че водещ признак при организирането е бил на коя страна са положени индивидите, а не в коя посока е главата. За некрополите на Овчарица и Нова Загора тя допуска и своеобразно групиране. Значително по-сложно се оказва анализирането на демографските данни, маркирани са само най-общите тенденции - има неравномерност в съотношението възрастни/деца - например при Овчарица от 11 разкрити гроба само един е детски, докато в некропола при Сандански преобладават именно детските.

В отделна група са обособени гробовете с трупоиъгаряне. Към етапа на подготовка на тялото за погребване тук са отнесени редица елементи на облеклото и накити – златни орнаментални стопилки и фрагменти от бронзови предмети от кладата до Лилово. Относно броя на погребаните индивиди е известен двоен гроб от Орсоа, може би аналогичен е и случаят с урна при Кутово, поставена в друг съд. Инвентарът от комплексите с трупоиъгаряне е

твърде разнообразен-значително разпространение имат обикновените кантаросовидни съдове. От Северозападна България се срещат неукрасени кани с равно устие, а от Родопите - неукрасени и украсени дълбоки купи на високо кухо столче, последните са използвани най-често като урни. Само от ареала на КИКДД са известни зооморфни съдове, от Родопите и малката могила до Голяма детелина пък има прешлени за вретено и тежести за стан. Металните предмети са представени от бронзови находки и златни накити от могила №4 при Лилово, от могила №1 пак при лилово пък е рапира от тип „А“ от първата фаза на късната бронзова епоха в Тракия. Авторката прави уточнения относно изгарянията „на място“ – т.е. „в същата гробна яма“. Разкрити са спецификите на съдовете, използвани за урни – такива са най-вече украсените и неукрасени амфоровидни съдове. Тя се спира и на някои особени случаи на кремация –например при Лилово. Разграничени са и няколко типове гробове с кремация – върху основния терен или вкопани, положени в яма. Последните биват без урна, с урна, без урна, но покрити със съд и др. варианти. Относно гробните съоръжения е посочен отново примерът с Лилово, където е разкрита по-особена конструкция. Най-многобройни и при тази група са обикновените ямни гробове, а в Малката могила, Голяма Детелина и в Родопите се наблюдава вкопаване на ямите в по-ранни могили. В Родопите се срещат могили с диаметър от 3 до 10 м, с каменно-землени насипи. За тази група не е правен демографски анализ, поради факта, че инвентарът не винаги отразява реалните полови характеристики на погребаните.

Приноси на дисертацията са: обработката на данните от всички гробни комплекси от късната бронзова епоха в България; наблюденията са представени в контекста на археологическите култури. Самите погребални обреди са анализирани съобразно най-съвременните аналитични признаци, а гробният инвентар е цялостно типологизиран и изследван. Двамата основни обряда, прилагани в обособени райони, са представени изчерпателно, посочени са използваните при практикуването им типове съоръжения.

На 03.12. 2009 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и епиграфия при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Алета Гуатели. Костни артефакти от палеолита в България

Дисертационният труд се състои от въведение, две части, каталог, библиографски указател, с общ обем 354 страници.

Във въведението е изяснена ролята и важността

на костните артефакти - те са високо информативни за културните връзки и хронологията за късния палеолит в българските земи. А. Гуатели изяснява смисъла, влаган в термина „костен артефакт“, многократно употребяван в настоящата работа, като смята, че под него трябва да се разбира всеки предмет, възникнал в резултат на целенасочена човешка дейност. Предмет на изследването обаче, са само продуктите и отпадъците от преработка на твърди животински материали и сечива, оръжия, украшения и други изделия. Сред основните й цели е установяване на изходната фактологическа база и разработване на методически подходи, съобразени със спецификата на разглеждания археологически материал. Авторката се опитва да направи сравнително изследване на българските костни ансамбли в контекста на Западна Европа, като включва в него резултати от проучването на над 245000 броя костни останки, от известните досега ок. 520 000 бр.

Методиката на проучването е разгледана в отделна глава, като в началото й е направен преглед на методическите тенденции в изследванията на костните ансамбли от палеолита. Очертани са основните цикли в технологията на преработката на твърди животински тъкани. Изяснени са и ключовите термини, наложително поради липсата на еднозначно утвърдена и използвана до момента терминология. В края на частта са представени принципите за създаване на отворена база данни, която е в състояние да се допълва и обновява с новопостъпила информация.

Трета част представя анализ на костните артефакти от палеолитни ансамбли от България. За Козарника е констатирано използването на твърди животински материали от ранния чак до късния палеолит. Именно оттук произлизат кости със следи от употреба и обработка, а особено любопитна е костта от пласт 12, по която личат нарязи.

Ретушираните кости пък са единствените досега познати от българските земи от ранния палеолит, подобни са известни от територията на Африка. Костните артефакти от среднопалеолитните пластове са малко и не са ясно дефинирани - срещат се ретуширани кости, но за разлика от предходния период те са твърде малобройни. Любопитен е фрагмент от шило, намерен в пласт 10 b, факт, доказващ, че и през средния палеолит са били изработвани подобни оръдия, нещо, което само до преди няколко години звучеше неприемливо. Авторката разглежда няколко регистрирани фази от Козарника - начален късен палеолит, представен с ограничен брой находки – две шила и три накити. Спира се основно на ранната фаза на култура Козарника - добре представена чрез множество шила и накити. Чрез остъргване от ребра са изработвани шила. Накитите представени от черупки от охлюви или са направени от тръбни кости на птици, чиито епифизите са махнати чрез рязане,

след което са носени на наниз. Най-многобройни в средната фаза са икономичните шила, изработени с повече старание. При това отделни екземпляри се отличават с изключителна прецизност, изработвани са предимно от дълги кости. Сред накитите доминират перфорирани зъби, А. Гуатели изтъква и появата на първите накити от кост – например перфорирана пластинка с декорация. Късната фаза на култура Козарника е слабо представена, известна е само една костна плочка с линии, съставени от точки по повърхността ѝ.

Разгледани са и находките от Темната дупка, които обаче са недиагностицирани, с изключение на шило, произхождащо от пласт 4, фаза А. Повече информация дава контактната зона на културни нива VII и VI от сондаж V – това са дванадесет шила от граветската секвенция, чиито повърхности са обработени чрез остъргване, открити са и множество гладилки, оформени върху ребра или дълги кости, като работните им части са старателно подготвени чрез остъргване. Представени са и находките от Бачо Киро – 24 артефакта от ранен и късен палеолит. Според А. Гуатели в производството на най-многобройните находки – върховете са прилагани два метода – използване на фрагменти или добиване на пръчковидни полуфабрикати от цели кости чрез изрязване. Шилата са икономични, а накитите са правени върху естествени форми – зъби или отломъци, като се оформя отвор или се издълбава жлеб. От Моровица е открит само един връх с разцепена основа, вероятно от рог на *Rangifer tarandus*. Поради липсата на аналогични находки, е предположено, че той е импорт, а проблемът с произхода му остава отворен. Описани са и находките от В. Левски – фрагменти от върхове и други три фрагмента, отнесени от авторката към отпадъците и полуфабрикатите. Представени са три върха за копия от Табашката пещера, относно находките от Самуилица обаче, – пандатив от зъб и игла, е изтъкната затруднената им културно-хронологическа дефиниция.

Изходните данни са систематизирани в заключението, където е направена типология и обща характеристика на костните ансамбли. Съставен е типологически списък, с включване на всички типологически разновидности и с добавяне на някои неконстатирани, но вероятни техни варианти. Представени са 11 основни типологически групи – шила; върхове за метални оръжия; игли; гладилки; ретушъори и подложки; използвани кости; комбинирани оръжия; накити; дръжки и предмети с декорации или други знаци. Посочени са и някои полуфабрикати и отпадъци, които не могат да се свържат убедително с някоя от изброените типологически групи. Следва детайлна характеристика на ансамблите в хронологичен аспект и по културната им принадлежност. Костни артефакти от ранния палеолит са известни засега само от пещерата

Козарника – те са ретуширани кости, при някои са наблюдават отломявания, подобни са на стъргала и имат аналогии от Италия, Франция и Африка. От средния палеолит има малко и недиагностицирани костни находки, и тук най-характерна е групата на ретушъорите, особен интерес представлява фрагмент от шило от Козарника. Артефактите от късния палеолит, произхождащи от Темната дупка и Бачо Киро са предимно ретушъори, ретуширани кости и накити от зъби или отломъци от зъби с отвор. Ранната фаза на култура Козарника от началото на късния палеолит се характеризира с шила икономичен тип, с опростена техника на изработка. Към ориняшката културна традиция А. Гуатели отнася находките от пещерата Бачо Киро – пластове 9-6а. От пласт 9 е известен единственият „връх“ от този ансамбъл, както и костна диадема. Разгледани са и няколко ансамбли с граветски облик – от нива X, IX и VIII от Темната дупка и от Козарника. Характерно за тях са разнообразните накити, а новост се явява имитацията на еленските канини от кост. От финалния етап на палеолита – 18-10 хил г. ВР. има няколко фрагменти от шила, а единственият предмет с декорация, е костна плочка с линии от точки от Козарника. В Западна Европа аналогична украса се появява през ориняка и съществува до края на палеолита. Разгледани са и някои находки с неясен контекст от Пещ. Моровица, Васил Левски, Самуилица II с къснопалеолитен характер. Сравнението им с артефакти от стратифицирани находища свидетелства за прилики с върховете от Бачо Киро. Анализирайки ги детайлно авторката допуска наличието на две паралелно развиващи се културни традиции в периода 30-24 х. г. пр. ВР.

В последната част на труда българските колекции са разгледани в по-широк контекст. Направен е опит за културното им определяне на базата на съществуващите схеми. Раннопалеолитната колекция от Козарника е единствената досега открита в България и съседните райони. Според А. Гуатели тя намира известни сходства с колекции от Италия – Фонтана Рануча, Изолети, Кава Панзини, Понте Кастелучо, Германия – Билценгслебен и по-рядко Франция – Вофре, Сент Ан, ла Микок, като повечето от чуждестранните находки са доста по-късни от Козарника. Разгледано е и изследването на Ф. Фос за костните артефакти, в което се посочва, че единственият сигурен костен артефакт е бифас от Фонтана Ранучо от 458 000 г. ВР. Костните артефакти от средния палеолит са твърде малко и засега неопределени, в публикациите за Балканите се споменават предимно ретушъори. Известни са аналогични стъргала от Боа Прош, Ла Фераси и от Мелалада (Португалия), а в Грот дьо Рен (Франция) и Ел Кастильо (Италия) са открити шила. От Бломбос кейв в Африка пък произхожда една от най-богатите костни серии, съдържаща и множество пробити черупки на морски охлюви. Относно къснопалеолит-

ните аналози на българските костни артефакти А. Гуадели показва близки сходства с находища в Гърция – Клисурса, Крейгъта Б в Албания и с находки от пещерата Виндя в Хърватска. Спира се и на находки от Централна и Западна Европа, и на секвенции от Франция, Испания и Близкия Изток. Та обаче смята, че българските находки са нетипични в сравнение с европейския контекст, характеризират се с по-ниско технологични ниво и липса на типологическо разнообразие. Констатира и отсъствието на типични ориняшки форми сред костните артефакти от българските земи и предлага пътища и етапите на разпространение на къснопалеолитните културни традиции.

Принос на дисертацията е разработената методика за изследване на праисторически артефакти от твърди животински тъкани, допълнена е сериозно, а на места е и създадена специализирана терминология по темата. За първи път е предложена типология на костните артефакти от палеолита и подобно широкообхватно сравнително изследване на костните ансамбли в контекста на Западна Европа.

На 03.12. 2009 г. Специализираният съвет по стара и средновековна история, археология и епиграфика присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Виолета Нешева. Мелник, богозиданият град

Дисертационният труд се състои от увод, три глави, с общ обем 363 страници; придружен е с обширна библиография и 167 илюстративни образа.

В увода са обосновани темата и заглавието на монографията. Влезнал още през XI в. в ползреността на хронистите, Мелник, още през Средновековието се сдобива със „свещена слава“. Авторката отделя подобаващо внимание на писмените извори, но поставя акцент най-вече на археологическите данни, които приема за приоритетни. При това тя насочва вниманието си към архитектурата и градоустройството като критерий за облика на града през вековете. В стремежа си да обхване цялостното развитие на града от античността до Средновековието и началото на Възраждането, тя очертава основните етапи в историята и градоустройството му. В отделен анекс към увода, озаглавен „Мястото Мелник“, разглежда особеностите на геолого-географската среда, предопределили възникването и ролята му през вековете.

Първа глава представя известните данни за селищни структури, предшествали средновековния град. Виолета Нешева излага данните за селището от тип коме, информация за което дават откритите монети от III-I в. и развитието му през императорската епоха и разцвета му през императорската епоха. Разглежда светилището от платото „Св. Нико-

ла“, с форма близка до квадрат, където е намерен фрагмент от статуя на император Траян от 97 г. и произхождащите от некропола на селището над 20 мраморни надгробни паметника. Разкрива континенталитета в строителството и начинът на възникване на ранновизантийската крепост и църквите през периода V-VI в. Любопитен факт е, че поради природната му защита, святото място на траките - платото „Св. Никола“ било превърнато в крепост, тясно свързана с която е и най-голямата мелнишка църква - базиликата „Св. Никола“. Авторката споделя изказаното виждане за построяването на църквата, като извънградска резиденция на епископията на съседния Сандански по време на опустошителните славянски нашествия.

Във втора глава са изложени археологическите данни, свързани с развитието на Мелник и на целия регион на Средна Струма през Средновековието - IX - средата на XVIII в. Тя е най-обемна и се явява централна за дисертационния труд. Започва с въвеждащ раздел, посветен на археологическите изследвания по долината на Средна Струма. Според авторката е възможно разливите на реката да са унищожили следите от селищата на славяните-стримонци, имайки предвид, нетрайността на най-често използвания в строителството им материал - дървото. Специално внимание е обърнато на българското проникване в Македония от края на VIII в. до официалното покръстване на страната и е застъпена тезата за липсата на крепостно строителство по Средна Струма до IX в. В отделен параграф са изложени градоустройството и архитектурата на Мелник през IX-XIV в.

Анализирани са всички известни досега писмени извори, отчитайки фактът, че до края на XIV в. градът се свързва политически с редица балкански страни - Византия, Сърбия, Латинската империя. Състои се от вътрешен (Горен) и Външен (Долен) град, като характерна специфика според В. Нешева е едновременно обитаване на двете му основни части още от самото му начало. Друга отлика е, че тук през XIII-XIV в. заедно с обичайните съоръжения в укрепителната система са били включени жилищни кули и църковни пиргове. Самата крепост била разделена от напречна крепостна стена на две части - западна (цитадела) и източна (монашеска зона) и осигурявала отбраната им. Според авторката самото териториално решение на крепостта е съобразено с терена на платото „Св. Никола“, а общата ѝ площ е 12 ха. Най-значителен период в съществуването ѝ е столичният (1209-1230 г.), свързан с деспот Алексий Слав. В общен вид са представени разкритите обекти в цитаделата - жилищни и стопански сгради, ями, както и находки, свидетелстващи за развитие на занаяти като грънчарство и стъкларство. През XI-XIV в. вътрешната твърдина на мелнишката крепост е превърната в укрепена резиденция на светската власт -

т. нар. Малкото укрепление, състоящо се от две надлъжни структури, свързани с обща стена с кула и с потерна. Проследени са строителните им периоди, както и преустройството на владетелската резиденция през XIV в. Специално внимание е отделено на архитектурния ансамбъл на мелнишката митрополия, разположена в северозападната, най-висока част на крепостта. В. Нешева разглежда църквата „Св. Никола“ и проследява строителната ѝ хронология и датировка. Представя подробно шестте ѝ строителни периода - ранновизантийска (VI-VII); ранносредновековна (краят на IX- първа половина на X в.), Деспот-Славова митрополитска чак до последния ѝ период от XIX в. В отделен параграф е представена стенописната ѝ украса, а в специално приложение за първи път е публикуван на български език пълен списък на мелнишките митрополии, допълвайки го с множество имена.

Друга съставна част на крепостта е монашеската зона, заемаща по-малка и неравна площ, тук са били построени 4 манастира - „Св. Богородица Спелеотиса“, „Св. Харалампий“, „Св. Богородица живоносен извор“ и „Св. Анаргии“, от които само първите два са археологически проучени. Състоят се от затворена манастирска сграда с преддверие, общежитийни сгради, църкви и водохранилища. Сред тях несъмнено най-значителен е манастирът „Св. Богородица Спелеотиса“, построен от деспот А. Слав, свързан с единственият оцелял негов сигилий от 1220 г. Резултатите от проучването му са вече публикувани в том 2 на поредицата „Мелник“, в настоящия труд авторката добавя нови документи за периода XIII-XIV в., визиращи поземленото му имущество - ниви, мелници, лозя. Тя представя двата му строителни периода и трансформациите, настъпили в застрояването му вследствие земетръса през XVI в.

Виолета Нешева представя интересни данни и за подградието на Мелник. Макар изследванията му да са отразени в публикувания преди над 30 г. първи том на „Мелник“, сега тя излага находките от разработените 14 нови сектора. Откритите тук жилища са два типа - еднопространствени, с лека конструкция и стени от плет и появилите се през XI в., по всяка вероятност едноетажни, каменни къщи. Относно църковната архитектура авторката застъпва тезата, че през периода XII - началото на XIII в. основен тип църкви са еднокорабните едноапсидни сгради, без опростеният им облик да снижава техните достойнства. Представени са белезите на уличната мрежа на града, специално внимание е отделено на Болярската къща, уникален паметник на средновековната жилищна архитектура. Представителната сграда е развита на площ от ок. 1200 кв. м. и се състои от два елемента - къща и кула. Ансамбълът е претърпял разрушения през XVI в., вследствие земетресение. В. Нешева се спира на промените в градоустройството след попадането на града под

османска власт и включването му в Кюстендилски санджак. Разкрита е връзката между разцвета на занаятите, замогването на населението от кр. на XVI-XVII в. и засиленото строителство през периода.

Трета глава е заключителна и представя обзор на етапите в градоустройството на Мелник. Според В. Нешева в ранната му история най-значителен е периодът от края на I до IV в., когато селището е административен, култов и земеделски център на императорско имение - салтус, един от малкото, установени досега в българските земи. Други важни периоди са старобългарският и столичният, като през последният (XIII-XIV в.) градът се издига до център на голямо аристократично владение и изживява културния си разцвет. Това състояние се повтаря и през XVI-XVII в., когато вследствие на слабата турска колонизация тук имало над 70 църкви и манастири.

Принос на настоящия труд е обобщеният анализ на историята и културното наследство на Мелник. В преобладаващата си част археологическият материал е от разкопки на автора, продължили над четири десетилетия. За пръв път в монографията се публикуват подробно резултатите от т. нар. Малкото укрепление, манастирът „Св. Харалампий“ и от старата митрополия с църквата „Св. Никола“. Археологическите данни са актуализирани и значително допълнени, направена е нова интерпретация на прочутата Болярска къща.

На 29. 10. 2009 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, етнография и епиграфика присъди на кандидата научната степен „доктор на историческите науки“.

Красимир Кръстев. Катоикните и емпорионите на западнопонтийските полиси – VII-I в. пр. Хр. (въз основа на археологически и нумизматични данни)

Представеният труд се състои от увод, три глави, заключение и библиография. Основна цел на дисертацията е категоризиране на селищата и опит за съставяне на типологизацията им. Авторът отчита неособено развитото ниво на изследвания на катоикните до момента, като същевременно изтъква възможността на базата на вече познати паметници да се направят предположения за съществуването им и по западния понтийски бряг. За основен източник на информация той приема археологическите и нумизматичните източници, а за обект на изследване - селищата по Българското черноморско крайбрежие и крайбрежна ивица.

Красимир Кръстев отделя специално внимание на дефинирането на основните видове селища и на опорните понятия - катоикия, колония, апойкия, клерухия, емпория. Първият термин се среща още

в трудовете на Плутарх и Полибий, а е въведен от Белрар през 1960 г. като в пряк превод означава „зеселване, поселение, село“. Дисертантът изтъква заниманията на жителите на катойкините - заети основно със земеделие, но и с рударство, керамично производство, вследствие на което поселенията им възниквали в близост до места, годни за земеделие. Под емпорион авторът приема условното наименование на търговско селище, често съоръжено с удобно пристанище, чрез което се осъществявал търговски обмен. При това подчертава несвободният им статут - емпорионите по крайбрежието са част от апойкията, а тези във вътрешността на други държави плащат големи суми на съответните власти.

В първа глава К. Кръстев разглежда изворите и историографията, като прави опит за цялостно представяне на публикациите по въпроса за гръцката колонизация още от XVIII в. до най-съвременните изследвания. Приложен е интердисциплинарен метод с оглед по-детайлно излагане на информацията. В резултат на този обстоен преглед авторът достига до извода за съществуване на цяла система от катойки и емпориони, разположени по българското черноморско крайбрежие.

Втора глава представя процесите на самата гръцка колонизация по Черно море и създаването на западнопонтийските колонии. Макар въпросът за времето и причините за проникването по елинския Понт още да остава отворен, авторът смята, че ранният му етап може да бъде отнесен още към XIII-XI в. пр. Хр. Отчитайки слабата проученост на южния понтийски бряг, авторът изразява съмнение в твърдението, че именно оттам е започнала гръцката колонизация. Твърде несигурна е ситуацията и по източния бряг на Черно море, анализът на археологическите находки от Гиенос, Диоскуриада и Фасис навежда на мисълта, че вероятно тук са съществували само емпориони. В досегашната литература е прието становището, че първата колония на западния черноморски бряг е Истрия. В тази връзка авторът обръща специално внимание на възникването на селището Оргаме, създадено едновременно, ако не и по-рано от Истрия, за което смята, че е било емпорион. Известно е само едно писмено сведение относно времето на създаване на Аполония и остава спорно дали на мястото ѝ е имало по-ранно тракийско селище, близо 30 години вече тук се провеждат разкопки на няколко некропола, сред които има и могили.

Дисертантът излага известните данни за създаването на Одесос - смята се, че то става в ср. на VI в. пр. Хр. от милетски колонисти, които заварили тук тракийско поселение. По-нататък той припомня споровете относно датата на възникване на полисната хора на Дионисополис и за териториалния обхват. Отчитайки важността на основния епиг-

рафски източник по въпроса - „Хоротезия от Дионисополис“, К. Кръстев опитва да осветли някои от спорните моменти. Не по-малко неизяснена е и ситуацията с хората на Томис, чието съществуване преди средата на III в., е все още трудно доказуемо. Археологическите податки са твърде ограничени и не дават възможност за точно определяне състава на селското население, обитаващо хинтерланда на града - според автора по всяка вероятност то е било от гетски, а не от гръцки произход. Известно е само едно писменото сведение и за Месамбрия, според което тя е основана между 519-513 г. пр. Хр., макар несебърският полуостров да е обитаван дълго преди това. Първите колонисти тук са дорийци, дошли от Мегара. Авторът изтъква известни специфики, свързани с хората на Калатис, откъдето произхожда твърде важен, археологически изследван обект - разположено на 15 км. от Мангалия селище, което по всяка вероятност е било негова катокия. Всъщност, хората на Калатис е навлизала доста навътре в сушата - близо 15 км. от крайбрежието. К. Кръстев я сравнява с останалите западнопонтийски колонии и отчита, че и тя е със скромни размери и малобройно население.

Трета глава е най-обемна и е своеобразен център на изследването. Тук са проследени катойкините и емпорионите, разпределени според полисната територия, към която принадлежат и следвайки хронологията на възникването им. Прегледът започва с данните за Аполония, като дисертантът изтъква, че обхватът на аполонийската хора, не е механичен сбор на земите между Анхиадо до Тиниада. Основавайки се на множеството разкрити могили, гробове и тракийски обекти в региона е допуснато, че населението им е било смесено или изцяло тракийско. Според К. Кръстев в района на Маслен нос е функционирал емпорион, както и в м. Сладките кладенци, Бургаско, откъдето са открити множество вносни съдове - предимно родоско-йонийска керамика от кр. на VI - нач. на V в. пр. Хр. Базирайки се на данни от некропола на Сладките кладенци, К. Кръстев твърди, че местното антично селище е било тракийско търговско поселение. В района на Китен, под водата около полуостров Урдовиза, е открита керамика, също и в близост до старото устие на Караагач - сиво-черна, съставена от родоски и самоски амфори. Според автора и тук е имало емпорион, което се доказва от надгробна стела с епиграма от местния некропол. Все още е неясно кога започва съществуването на античния Анхиадо, в надпис Истрия от ср. на II в. пр. Хр. е наречен крепост на аполонийците, в околностите му са засвидетелствани още няколко селища - в м. Герена, с материали от VIII-IV в. пр. Хр. К. Кръстев смята, че Анхиадо възниква като емпорион на Аполония, но датира появата му по-късно от смятаното досега - в края на III или нач. на II в.

Сравнително точното възстановяване на хората на Одесос дава възможност да се твърди, че е била населена предимно с траки. Емпорион на Одесос пък е имало в близост до устието на р. Батова край Кранево, чието доказване става чрез писмени и нумизматични данни - множество месамбрийски и аполонийски монети. В хората на Дионисополис съществуват редица археологически обекти, като особено емблематично е селището Бизоне, с намерени на него енеолитни и халщадски материали, а античният му пласт е разположен на голяма площ. Според К. Кръстев Бизоне е поддържал търговски контакти с множество търговски центрове на древния свят, но нямал полисен статут, за което свидетелства най-ясно липсата на монетосечене тук. Смята, че през елинистическата епоха той е функционирал като емпорион и поне до ср. на II в. селището е влизало в хората на Дионисополис. Друг негов евентуален емпорион е от м. Дълбока в землището на Българево и от Яйлата. Разгледани са и антични материали при подводен риф близо до нос Шабла, по всяка вероятност свързани със селище, разположено на сушата.

В края на дисертацията в табличен вид е синтезирана предложената информация, а в специално приложение са изведени данни за всички катойки и емпориони и за западнопонтийските полиси, подредени по азбучен ред.

Принос на дисертацията е цялостното определяне на поселищната организация на западнопонтийските полиси и определяне типа на крайбрежните селища. За първи път се съпоставят археологически, нумизматични, епиграфски паметници по въпроса.

На 29. 10. 2009 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор”.

Станимира Танева. Къснопалеолитни ансамбли със затъпени пластинки от България в контекста на граветския технокомплекс в Европа

Дисертацията се състои от две основни части - първата е текстова и обхваща въведение, методика на изследването, анализ и заключение, с обем от 293 страници. Втора част включва илюстрации и каталог на формите със затъпяващи ретуши.

Въведението изяснява ареала на разпространение на културите с пластинкови технологии и затъпяващи ретуши. Авторката се спира специално на термина „комплекс от ансамбли със затъпени пластинки” и го определя като къснопалеолитно културно явление, разпространено на територията на цяла Европа в периода 39000/37000 – 11000 г. В.Р. В изследването са взети отчасти в предвид и по-късни – постплейстоценни анализи. При това разглеждащата изворова база обхваща над 60 000 артефакта, от

българските земи, произхождащи от 10 палеолитни обекта – пещери и такива на открито.

Сред основните цели на работата е стремежът да се анализират заедно всички известни ансамбли по единна схема и следвайки еднотипни критерии, след което да се предложат известни корекции в периодизацията и хронологията на граветския комплекс в Европа.

В отделен параграф е разгледана историята на досегашните изследвания на старокаменната епоха, като най-подробно са изложени проучванията на двата основни обекта - Козарника и Темната дупка. Подробно е представено и състоянието на проучванията върху граветската култура в Европа, както и водените дискусии през последните десетилетия. Споменати са основните достижения - периодизацията на Д. Пейрони, основаваща се основно на типологически сравнения и становищата на множество изследователи като Б. Клима, Я. Козловски, М. От, творили и обогатявали проучванията за европейския гравет основно през 80-те г. на XX в. Макар и в този период някои от тях изказват виждания, че граветът не е еднотипен за цяла Европа, а се отличава с ред специфики по места. Днес все повече учени застъпват виждането, че на Балканите и в Близкия Изток е съществувала култура, прилагащи техниката на затъпени пластинки.

В отделна част на е изяснена самата методика на изследването, като са използвани най-новите тенденции и научни открития, свързани с археологическите данни, в състояние да променят съществуващите представи за проучваните ансамбли. За основна е приета методиката, използвана до момента за публикуваните ансамбли от Темната дупка. Относно технологическия анализ, авторката изяснява, че в изследването ѝ всеки артефакт се отнася към определена технико-типологическа група, включваща основните елементи, характеризиращи съответния етап на производствения процес. При това данните се попълват от няколко типа работни карти - групови анкетни карти за: отломъци, пластини и пластинки, по-дребни, слабо информативни отпадъци. Има и индивидуални карти, съставени от описателна и илюстративна част, които от своя страна представят продуктите на встъпителните етапи, праядра и ядра и ретушираните форми.

В процеса на работа са обособени следните технико-типологически групи: група от началото на производствения процес, разделяща се съответно на две подгрупи - на снабдяването и тестването и на встъпителната обработка. Други основни групи са на същинския дебитаж и на ретушираните форми. Още в предварителния преглед на изследваните ансамбли се установяват няколко метода на дебитаж, или техни варианти. Сред тях Станимира Танева откроява еднополюсния дебитаж на пластинки от конусовидни или призматични ядра; еднополюсен

дебитаж на пластинки от ядра с широки и къси отломъчни; на пластинки по ръб, както и еднополусен дебитаж на пластини и отломъци. В разглежданите от нея ансамбли сравнително слабо е представен двуполусния дебитаж на пластини и пластинки, като е отчетоно, че особено характерна е експлоатацията на ядра с неголеми размери, взаимнозастъпващи се отломъчни и оформени площадки.

Отделно е представена типологията на ретушираните форми, включени в няколко основни типологически групи - стъргалки, резци, пробои, оръдия със затъпяване, листовидни върхове. От своя страна затъпяващият ретуш бива маргинален, полустръмен или стръмен (90 0).

В трета глава са анализирани данните, свързани с традицията на граветския технокомплекс. Ансамблите от Козарника са предимно хомогенни; разграничен е много ранен, среден и късен етап. В секвенцията доминира добив на пластинки и по-малко на пластини, получени чрез различни методи на дебитаж - еднополусен дебитаж на пластинки по ръб; от ядра с къси и широки отломъци; от ядра с конусовидна и призматична форма. Според авторката методът на експлоатация на пластини прераства в дебитаж на пластинки. При ретушираните форми доминират оръдията с надлъжно затъпяване. Станимира Танева откроява сред тях няколко типологични разновидности - пластинка с инверсно затъпяване Козарника и връх Козарника, последният е оформен върху пластинка и има полустръмен, по-рядко стръмен ретуш на единия си ръб. Разграничени са типологически разновидности и от Темната дупка, като микровръх Темната, оформен върху пластинка чрез стръмен или полустръмен затъпяващ ретуш и игловиден връх - той е със силно извит профил и стръмен, затъпяващ ретуш на двата си върха. Анализирани са ансамблите от пещерата Бачо Киро, няколко ансамбли с неточни абсолютни дати от Скандална, както и малобройни серии от Топля, Пещ, Дикилиташ.

В заключението са изведени основните специфики на ансамблите със затъпени пластинки от българските земи. Над 70 % от формите с надлъжно затъпяване са фрагментирани. Относно затъпяващите ретуши е констатирано, че се срещат стръмни, но твърде често и полустръмни такива, само в ансам-

блите от Родопите над 90 % от затъпяващите ретуши са стръмни. В изследваните ансамбли, формите със затъпяване са представени от пластинки и върхове. При пластинките от Козарника е характерен инверсния затъпяващ ретуш. Върховете със затъпяване имат няколко разновидности - най-често единият връх е затъпен, а срещуположният - ретуширан (Темната и Козарника), а при други като в Бачо Киро долната страна има ретуш, дооформящ върха.

На базата на получените данни С. Танева проследява развитието на традицията на ансамблите със затъпени пластинки и успява да разграничи няколко основни етапа. Първият е много ранен - 39000-36000 В.Р. и е представен само в Козарника. За него са характерни пластинки с използване на няколко метода еднополусен дебитаж. Следващият, ранен етап обхваща периода 30000-28000/27000, доминира тенденцията за еднополусен дебитаж на пластинки и пластини, а върху находките се забелязва инверсен, отчасти затъпяващ ретуш, използван предимно за оформяне на основните части на върховете. Средният етап продължава от 26000 до 21000 г. В.Р., при него се появяват връх Козарника, микровръх Темната, игловидния връх, налична е и малка серия върхове Вашон. За късния етап пък, обхващащ времето 20000 - 11000 г. В.Р., определен още като епигравет, продължава тенденцията на еднополусен дебитаж на пластинки, а в ансамблите от Родопите се появява серия от пластинки с полушийка и гърбичка. В края на труда авторката разглежда балканските ансамбли в контекста на граветския европейски технокомплекс. Според авторката датите от пещерата Бачо Киро произхода на ориняшката култура не бива да се свързва с българските земи, нито пласт 11, нито пласт 6а принадлежат към ориняшката традиция.

Приноси на настоящата дисертация са пълната интерпретация на палеолитните ансамбли и разграничаването на типологически разновидности при формите със затъпяване, обособени като регионална специфика. Аргументирано е предложение за нова интерпретация на пласт 6а от пещерата Бачо Киро, свързваща го с граветския технокомплекс.

На 17. 12. 2009 г. специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор”.

Мария Узунова

Димчо Аладжов – живот, отдаден на археологията

(14 март 1930 г. – 30 май 2010 г.)

Димчо Василев Аладжов е роден на 14 март 1930 г. в Хасково. През 1957 г. завършва Софийски университет “Св. Климент Охридски”, специалност “История с археология и музейно дело”. През август същата година започва работа като уредник в отдел “Археология” на Окръжния исторически музей в родния си град. Това поставя началото на самостоятелната му теренно-изследователска работа като археолог и създател на археологическия отдел в музея. Отдава 33 години за проучването и популяризирането на древната история на Хасково и Хасковския край. През 1958 г. ръководи спасителни разкопки на римски каптаж и резервоар (IV в.) край Долно Ботево. От лятото на 1958 г. до 1966 г. провежда разкопки и проучвания на средновековната крепост (IX-XIV в.) и некропол (XII-XIV в.) в м. Хисаря, Хасково. През 1958-1960 г. разкопава няколко надгробни могили, застрашени от унищожаване в Мерицлери, проучва още три край Хасково и Любеново като в последната е разкрит и богат средновековен некропол. От 1966 до 1970 г. провежда археологически разкопки в Минерални бани – античната (II-III в.) и средновековната крепост (X-XII в.) в м. Свети Дух, селище и няколко некрополя в района. Провежда дългогодишни археологически разкопки (1967-1986 г.) в района на днешния Симеоновград – праисторическо селище и средновековна крепост.

Паралелно с разкопките Димчо Аладжов извършва и изключителна родолюбива дейност за възстановяване на археологическите паметници в региона – част от стените и двете кули на крепостта при Мезек, укрепване останките от Хасковската крепост, възстановяване на текето при селата Богомил и Текето, светилището на нимфите и Афродита край Каснаково, тракийската гробница при Мезек. Изготвени са проекти за възстановяване на крепостите в Хасково, Минерални бани и Симеоновград.

Димчо Аладжов на Националната археологическа конференция през май 1980 г. в Хасково

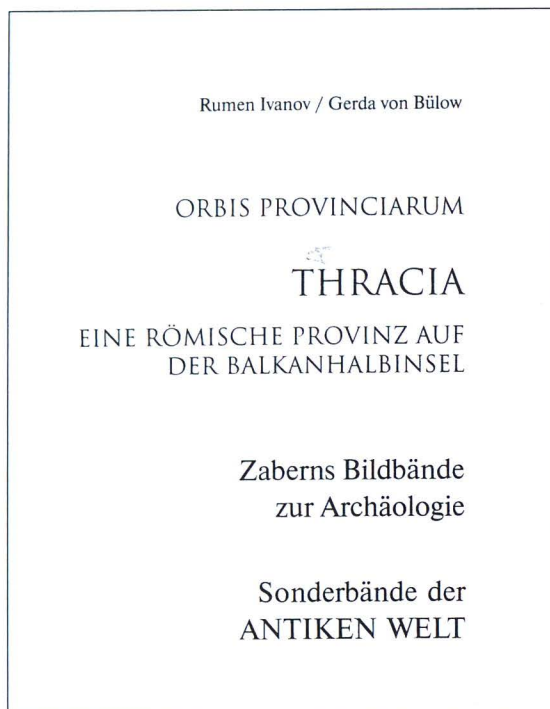
В резултат на неуморната си работа по археологическите обекти в региона за три десетилетия Димчо Аладжов публикува няколко монографии и редица други изследвания и статии. Плод на професионална работа и авторитет сред археологическата колегия в страната е организирането на значими научни форуми в Хасково. През 1980 г. в града се провежда първата национална археологическа конференция, през 1986 г. – международен симпозиум “Християнството в българските земи”, а през 1990 г. – Симпозиум “Родопи”.

Създава мрежа от сътрудници и приятели на музея, организира стотици изложби, пише статии, изнася лекции за популяризиране на археологическото богатство на Хасковския край сред широката общественост.

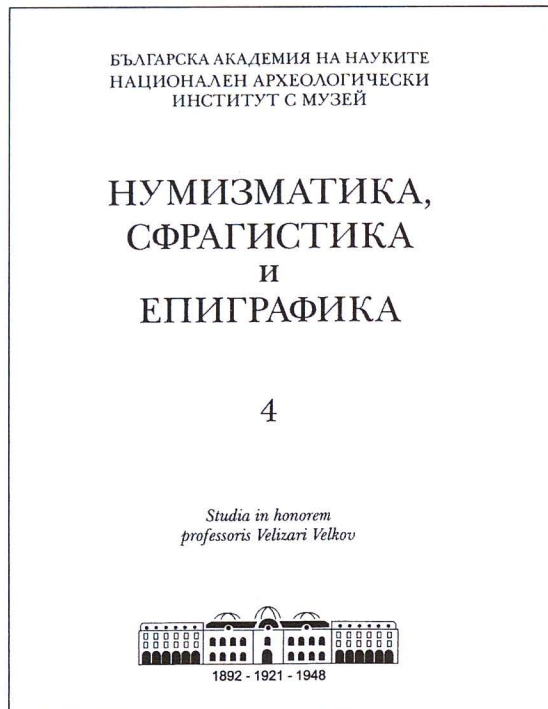
В началото на 80-те години Димчо Аладжов е избран за общински съветник. По повод празника на 24 май 1973 г. е удостоен с орден “Кирил и Методий” – II степен и с юбилеен медал “1300 години България” за особени заслуги към археологията и музейното дело.

Димчо Аладжов беше почетен гражданин на Симеоновград и Хасково.

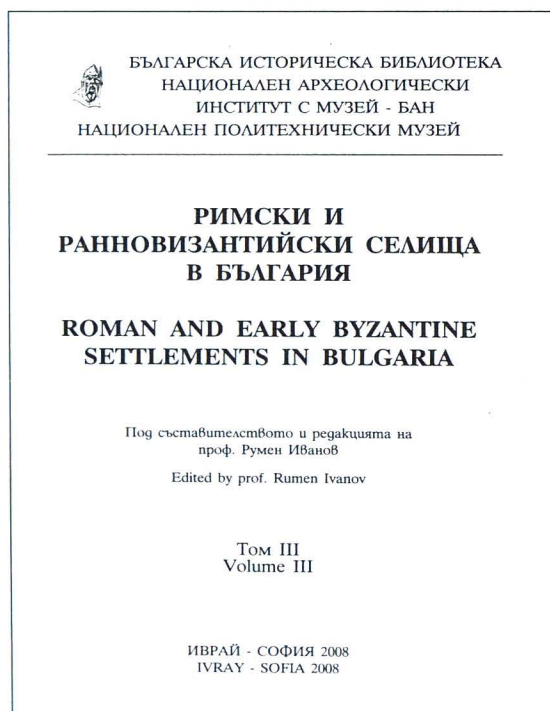
Мариана Славова

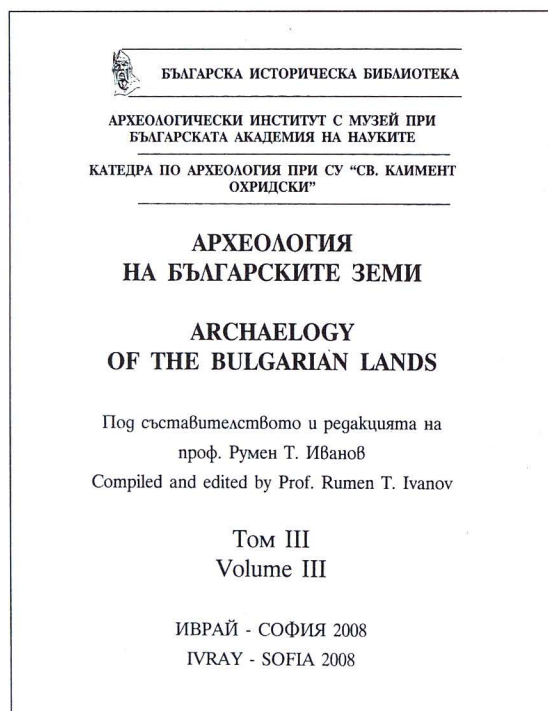
Rumen Ivanov, Gerda von Bülow. THRACIA. Eine römische Provinz auf der Balkanhalbinsel (Reihe "Orbis Provinciarum"). Verlag Philipp von Zabern. Mainz 2008, 118 S.

Нумизматика, сфрагистика и епиграфика. 4. Studia in honorem professoris Velizari Velkov. София, 2008.
Numismatics, sphragistics and epigraphy 4. Studia in honorem professoris Velizari Velkov. Sofia, 2008.

Румен Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски селища в България. 3. Под съставителството на Румен Иванов. София, 2009.
Rumen Ivanov (Ed.). Roman and early Byzantine settlements in Bulgaria. 3. Sofia, 2009.

Р. Иванов (ред.). Археология на българските земи. 3. София, 2009.
Rumen Ivanov (Ed. and compiled). Archaeology of the Bulgarian lands. 3. Sofia, 2009.

НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ – БАН

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИ
ОТКРИТИЯ И РАЗКОПКИ
през 2008 г.**

София
2009

Археологически открития и разкопки през 2008 г.
София, 2009.
Archaeological Discoveries and Excavations in 2008.
Sofia, 2009.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ – БАН

**ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ
XX–XXI**

СОФИЯ, 2009

Интердисциплинарни изследвания XX–XXI. София, 2009.
Interdisciplinary Studies XX–XXI. Sofia, 2009.

КРЪВ И ЗРЕЛИЩА
СПОРТНИ И ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ В ЕЛИНИСТИЧЕСКА И
РИМСКА ТРАКИЯ

BLOOD AND ENTERTAINMENTS
SPORTS AND GLADIATORIAL GAMES IN HELLENISTIC AND
ROMAN THRACE

Людмил Фердинандов ВАГАЛИНСКИ
Lyudmil Ferdinandov VAGALINSKI

Sofia 2009

Людмил Фердинандов Вагалински. Кръв и зрелища.
Спортни и гладиаторски игри в Елинистическа и Римска
Тракия. София, 2009.
Lyudmil Ferdinandov Vagalinski. Blood and entertainments.
Sports and gladiatorial games in Hellenistic and Roman
Thrace. Sofia, 2009.

Национален Археологически резерват и музей – Хисаря
National Archaeological Reservation and museum – Hissarya
4180 Hissar, Bulgaria, B. Al. Stamboliski str. tel. +359 337 62068 62796

МИТКО МАДЖАРОВ

**РИМСКИ ПЪТИЩА В БЪЛГАРИЯ.
ПРИНОС В РАЗВИТИЕТО НА
РИМСКАТА ПЪТНА СИСТЕМА
В ПРОВИНЦИИТЕ МИЗИЯ И ТРАКИЯ**

МИТКО MADZHAROV

**ROMAN ROADS IN BULGARIA.
CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT
OF ROMAN ROAD SYSTEM
IN THE PROVINCES OF MOESIA AND THRACE**

Велико Търново • 2009
Veliko Tarnovo • 2009

Митко Маджаров. Римски пътища в България. Принос в
развитието на римската пътна система в провинциите Мизия
и Тракия. Велико Търново, 2009.
Mitko Madzharov. Roman roads in Bulgaria. Contribution
to the development of roman road system in the provinces of
Moesia and Thrace. Veliko Tarnovo, 2009.

**CORPUS
OF
BYZANTINE SEALS
FROM BULGARIA**

Volume 3

**Part One
Text**

Edited by Ivan Jordanov

Bulgarian Academy of Science
National Institute of Archaeology with Museum
Sofia 2009

Ivan Yordanov (Ed.). Corpus of Byzantine seals from Bulgaria.
3, part one. Sofia, 2009.

**CORPUS
OF
BYZANTINE SEALS
FROM BULGARIA**

Volume 3

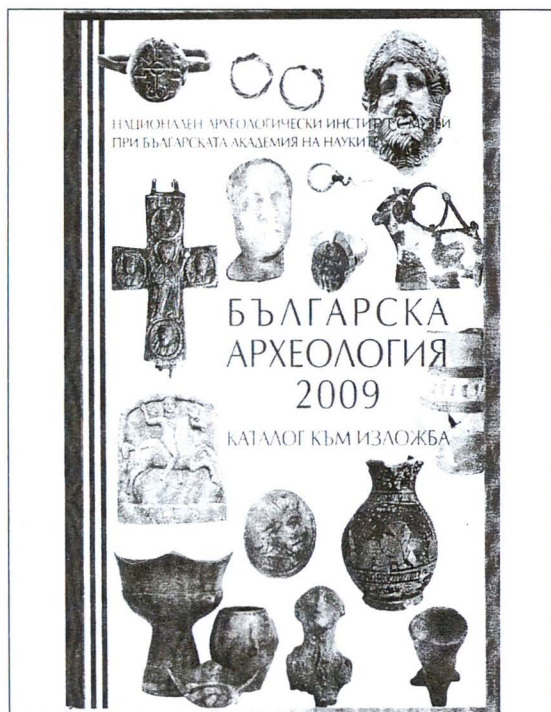
**Part Two
Text and Illustrations**

Edited by Ivan Jordanov

Bulgarian Academy of Science
National Institute of Archaeology with Museum
Sofia 2009

Ivan Yordanov (Ed.). Corpus of Byzantine seals from Bulgaria.
3, part two. Sofia, 2009.

Българска археология 2009. Каталог към изложба.
София, 2009.
Bulgarian Archaeology 2009. Exhibition catalog.
Sofia, 2009.

Декемврийски дни на българската средновековна археология
"Проф. д-р Станчо Вакарцов"

**ПРИНОСИ
КЪМ
БЪЛГАРСКАТА
АРХЕОЛОГИЯ
Т. V**

Българска академия на науките
Национален археологически институт с музей
Секция за средновековна археология

Издавателство АГАТО
София 2009

Приноси към българската археология. 5. София, 2009.
Contributions to Bulgarian archaeology. 5. Sofia, 2009.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
С МУЗЕЙ

LAUREA

In honorem
Margaritae Vaklinova

Книга I

Под редакцията на
Бони Петрунова, Андрей Аладжов, Елена Василева

София
2009

Бони Петрунова, Андрей Аладжов, Елена Василева (ред.).
LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. Книга I.
София, 2009.
Boni Petrunova, Andrey Aladzhov and Elena Vasileva. (Ed.).
LAUREA. In honorem
Margaritae Vaklinova. Volume 1. Edited by Sofia, 2009.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
С МУЗЕЙ

LAUREA

In honorem
Margaritae Vaklinova

Книга II

Под редакцията на
Бони Петрунова, Андрей Аладжов, Елена Василева

София
2009

Бони Петрунова, Андрей Аладжов, Елена Василева (ред.).
LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. Книга II.
София, 2009.
Boni Petrunova, Andrey Aladzhov and Elena Vasileva.
(Ed.). LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. Volume
II. Sofia, 2009.

Георги Атанасов

ДОБРУДЖАНСКОТО ДЕСПОТСТВО

КЪМ ПОЛИТИЧЕСКАТА, ЦЪРКОВНАТА,
СТОПАНСКАТА И КУЛТУРНАТА ИСТОРИЯ НА
ДОБРУДЖА ПРЕЗ XIV ВЕК

Georgi Atanasov

THE DESPOTIC DOMAIN OF DOBROUDJA

ABOUT THE POLITICAL, CLERICAL,
ECONOMICAL AND CULTURAL HISTORY OF
DOBROUDJA IN THE 14th CENTURY

Велико Търново, 2009

Георги Атанасов. Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век. Велико Търново, 2009.
Georgi Atanasov. The Despotic domain of Dobroudja. About the political, clerical, economical and cultural history of Dobroudja in the 14th century. Veliko Tarnovo, 2009.

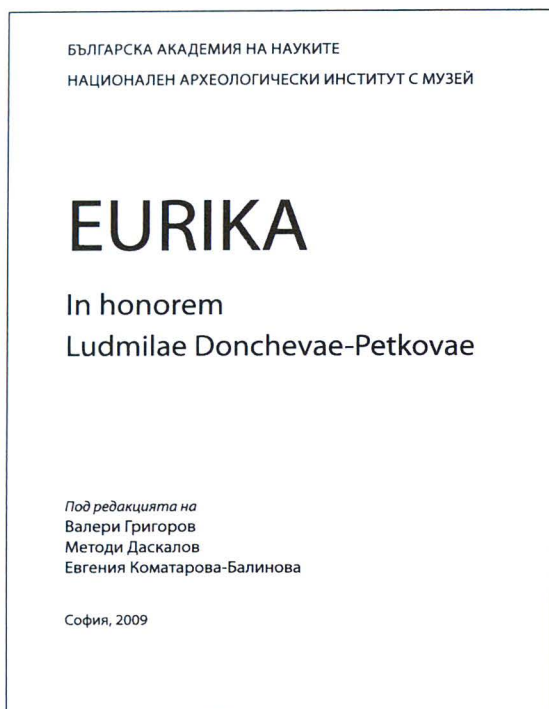
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

СБОРНИК В ПАМЕТ НА ПРОФЕСОР ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ

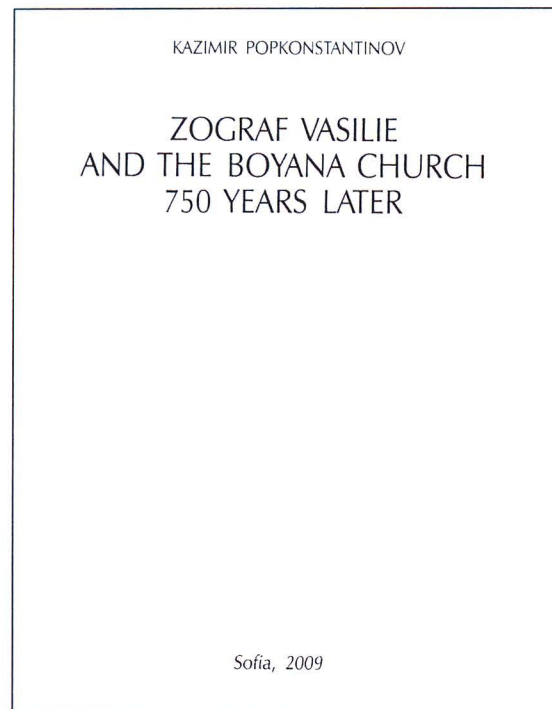

София 2009

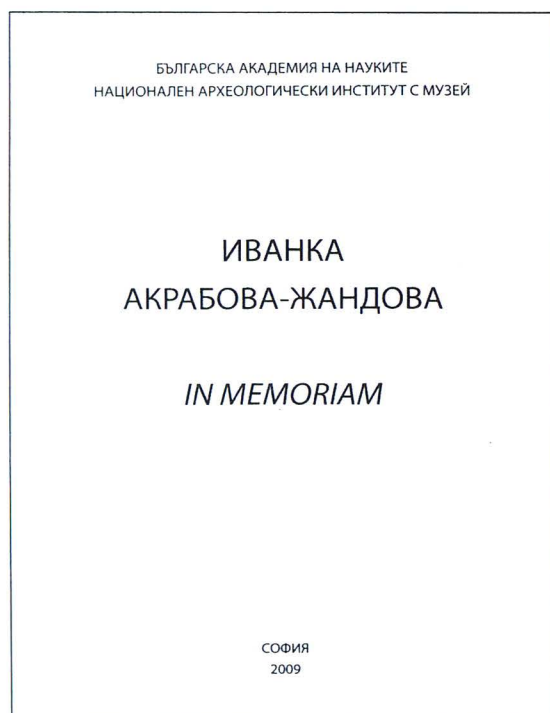
Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009.
Collection of essays in memory of Professor Velizar Velkov.
Sofia, 2009.

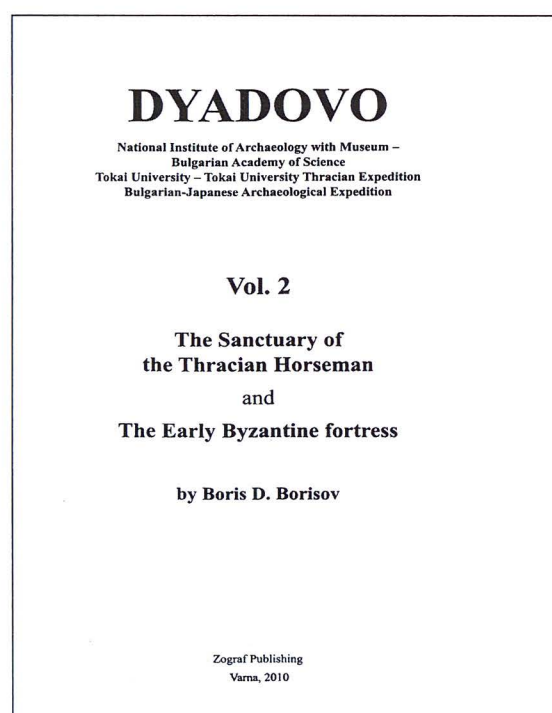
Валери Григоров, Методи Даскалов, Евгения Коматарова-Балинова (ред.). EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009.
Valeri Grigorov, Metodi Daskalov and Evgeniya Komatarova-Balinova (Eds.). EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. Sofia, 2009.

Kazimir Popkonstantinov. Zograf Vasilie and the Boyana church 750 years later. Sofia, 2009.

Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam. София, 2009.
Ivanka Akrabova-Zhandova. In memoriam. Sofia, 2009.

Boris D. Borisov (Ed.). Dyadovo. Vol. 2. The Sanctuary of the Thracian Horseman and The Early Byzantine fortress. Varna, 2010.

Иво Динчев Чолаков

Римски и ранновизантийски
метални инструменти
от територията на България

(I – началото на VII век)

Roman and Early Byzantine Metal Tools
on the Territory of Bulgaria
(the 1st – the beginning of the 7th century)

София 2010

Иво Динчев Чолаков. Римски и ранновизантийски метални инструменти от територията на България (I - началото на VII век). София, 2010.

Ivo Dinchev Cholakov. Roman and Early Byzantine Metal Tools on the Territory of Bulgaria (the 1st – the beginning of the 7th century). Sofia, 2010.

Декемврийски дни на българската средновековна археология

· Проф. д-р Станчо Ваклинов ·

ПРИНОСИ
КЪМ
БЪЛГАРСКАТА
АРХЕОЛОГИЯ

Т. VI

Българска академия на науките
Национален археологически институт с музей
Секция за средновековна археология

Издателство ИВРАЙ

Приноси към българската археология. 6. София, 2010.
Contributions to Bulgarian archaeology. 6. Sofia, 2010.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

Аз Писах

БЪЛГАРСКА
КИРИЛСКА
ЕПИГРАФИКА

София, 2010

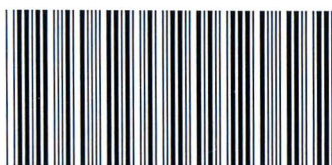
Аз писах. Българска кирилска епиграфика. София, 2010 г.
I wrote. Bulgarian Cyrillic epigraphy. Sofia, 2010.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ
ОТКРИТИЯ И РАЗКОПКИ
през 2009 г.

София
2010

Археологически открития и разкопки през 2009 г.
София, 2010 .
Archaeological Discoveries and Excavations in 2009.
Sofia, 2010.

3501-4750

This journal is published four times per year. It accepts papers and reports about archaeological sites and research concerned with excavations in Bulgaria as well as papers of debate on problems of more general concern in the field of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sphragistics and epigraphy. It also offers concise information about important new finds and acquisitions of Bulgarian museums, book reviews, comments on temporary or permanent archaeological exhibitions, academic life and news. Papers are published in Bulgarian, with a summary in English.

Notes for contributors

Papers should not exceed 36000 characters, including notes and bibliography. Citation is to be made according to the Harvard referencing (in-text parenthetical citation). References include: author's surname, space, year of publication, comma, page(s) and/or illustration(s): (e.g. Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-14; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). Bibliography is placed at the end of the text. It begins with titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transliteration is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The publications of each group are listed in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (а, б, в etc. or a, b, c etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals should not be abbreviated. If a monograph has been published in a series, the name and volume of the series are given in parentheses immediately after its title. If a paper referred to has appeared in a collection of studies or in a volume which is a part of particular series, the title of the latter is preceded by "- B:" or "- In:", and followed by the other necessary information, e.g.:

Childe 1929: V. G. Childe. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. The Azmak Mound in Southern Bulgaria. - *Antiquity*, 39, 153, 1965, 6-8.

Velkov 1952: I. Velkov. Der Fels im Kultus der Thraker. - In: G. Moro (Hrsg.). *Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte I. Festschrift Rudolf Egger*. Klagensfurt, 1952, 28-36.

Texts and illustrations are delivered on CD or DVD. Illustrations (line drawings or black-and-white photos of good quality) should be in judicious numbers. Everywhere in the text they are labeled as „Figures“ (Figs.). All of them are to be numbered with Arabian numbers on the backside. An arrow on the same side points to the top. Captions should be simple and informative. A linear scale is desirable. Graphic illustrations should not exceed A4 format and should be susceptible to reduction. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. Screen illustrations are accepted in Joint Photographic Experts Group (JPEG, JPG) or Tagged Image File Format (TIFF, TIF), at a resolution no less than 300 dpi for photographs and 600 dpi for vector illustrations (the latter are accepted in Adobe Illustrator (AI), Encapsulated Post Script (EPS), Corel Draw (CDR) or Windows Metafile (WMF) format).

Summaries of papers and reports should be most informative and should amount to about one eighth of the original text.

Texts are accepted in any MSWord version (File type .rtf, font Times New Roman 12 pt, page margins 3.5, space line 1.5. Title and author's name are given in Bold, Left Alignment. Explanatory texts and remarks are given as footnotes, in Italic. A printout of the text and copies of the illustrations are required. Special characters and symbols, if any, are to be inserted in the printout and highlighted in color. Only complete manuscripts are accepted.

Annual subscription to *Arheologia*: EUR 33 for all countries, including postage. The subscription price must be paid in advance to: UniCredit Bulbank, Bulgaria, 1000 Sofia, 12 Batenberg St., BIC UNCRBGSF, IBAN BG 45 UNCR 96603119754610, National Institute of Archaeology and Museum, *Arheologia Journal*.

